

UNIVERZITA PALACKÉHO V OLMOUCI
FILOZOFICKÁ FAKULTA
Katedra romanistiky

Petra Svobodová

Verbální flexe v 1. os. j. č. minulého času prostého
a její zeměpisné varianty na území
kontinentálního Portugalska

Disertační práce

Vedoucí práce: Prof. PhDr. Jiří Černý, CSc.

Olomouc 2011

Prohlašuji, že jsem dizertační práci vypracovala samostatně a v seznamu literatury uvedla všechny použité zdroje.

V Olomouci 23. srpna 2011

Petra Svobodová

Ráda bych vyjádřila své poděkování všem, kteří mi při psaní této disertační práce nabídli svou podporu, pomoc a radu, zejména pak svému školiteli prof. PhDr. J. Černému, CSc. a také prof. João Saramagovi, který mi byl velkou oporou při výzkumu Cintrových dotazníků v Lingvistickém centru Universidade de Lisboa. Dále bych chtěla poděkovat také oponentům práce za ochotu, s jakou se tohoto úkolu zhostili, a za cenné postřehy, které mi poskytli, a v neposlední řadě i J. Čeňkovi za vydatnou pomoc s grafickou stránkou práce.

Obsah

Obsah	4
Seznam tabulek	9
Seznam fonetických znaků a použitých symbolů	10
1. Úvod	12
2. Metodologie	20
2.1 Korpus	20
2.2 Tabulky Cintrových dotazníků	24
2.3 Fonetický přepis	25
Část I – Obecný úvod	27
3. Seznámení se základními pojmy	27
3.1 Slovesná flexe jako morfologická kategorie	27
3.2 Klasifikace sloves podle flekčních paradigmat	28
3.2.1 Pravidelná slovesa	30
3.2.2 Nepravidelná slovesa	31
3.2.2.1. Slovesa s vokalickou alternací v přítomném čase prostém	34
3.2.2.1.1 Alternace diftongizací	34
3.2.2.1.2 Alternace záměnou samohlásek s odlišným stupněm otevřenosti	35
3.2.2.2 Slovesa s konsonantickou alternací v přítomném čase prostém	36
3.2.2.3 Slovesa s vokalickou alternací v 1. a 3. os. j. č. minulého času prostého	36
3.2.2.4 Slovesa s identickými tvary 1.a 3. os. j. č. minulého času prostého	37
3.2.2.5 Slovesa s fenoménem supletivismu	38
3.2.3 Defektní slovesa	38
3.2.4 Slovesa s nadbytečnými tvary	39
4. Minulý čas prostý a jeho stručná charakteristika z hlediska morfologického	40
4.1 Klasifikace formální	40

4.2	Klasifikace ve vztahu k mimojazykové realitě	43
4.3	Minulý čas prostý jako čas základní	48
	Část II – Slovesná flexe v dialektech evropské portugalštiny	51
5.	Stručný nástin historického vývoje slovesných tvarů	51
5.1	Vývoj slovesných tříd	52
5.2	Vývoj koncovek jednotlivých slovesných tříd v minulém čase	53
6.	Realizace 1. os. j. č. v minulém čase prostém	60
6.1	1.os. j. č. minulého času prostého u sloves pravidelných	60
6.1.1	Koncovka 1. os. j. č. minulého času prostého u 1. slovesné třídy a její fonetická realizace	61
6.1.1.1	Realizace /αφ/ a /εφ/ jako regionální varianty	64
6.1.1.1.1	Realizace /αφ/ a /εφ/ v dizertačních pracích z 50.let	66
6.1.1.1.2	Realizace /αφ/ a /εφ/ v Cintrových dotaznících	69
6.1.1.2	Realizace /εφ/ a /ε/ jako regionální varianty	72
6.1.1.2.1	Realizace /εφ/ a /ε/ v dizertačních pracích z 50.let	74
6.1.1.2.2	Realizace /εφ/ a /ε/ v Cintrových dotaznících	77
6.1.1.3	Realizace /εφ/ jako /ι/	80
6.1.1.3.1	Realizace /εφ/ jako /i/ v dizertačních pracích z 50.let	82
6.1.1.3.2	Realizace /εφ/ jako /i/ v Cintrových dotaznících	85
6.1.1.4	Shrnutí realizace koncovky 1.os.j.č. u sloves 1. třídy	88
6.1.2	Koncovka 1. os. j. č. minulého času prostého u 2. a 3. slovesné třídy	95
6.1.2.1	Oscilace mezi diftongem a hiátem	98
6.1.2.2	Nazalizace koncové samohlásky	101
6.1.2.3	Záměna 1. a 3. os. j. č.	103
6.1.2.3.1	Záměna osob v dizertačních pracích	104
6.1.2.3.2	Záměna osob v Cintrových dotaznících	107
6.2	1.os. j. č. minulého času prostého u sloves nepravidelných	109
6.2.1	Flekční paradigmata nepravidelných sloves	109

6.2.1.1	Slovesa s identickou 1. a 3. os. j. č.	112
6.2.1.2	Slovesa se změnou kvality samohlásky v kořeni 1. a 3. os. j. č.	113
6.2.2	Regionální varianty realizace nepravidelných sloves v 1. os. j. č.	116
6.2.2.1	Regularizace konjugačního paradigmatu	117
6.2.2.2	Záměna časů	118
6.2.2.3	Realizace 1. os. j. č. v kombinaci s klitickým zájmenem	120
6.2.2.4	Archaické tvary 1. os. j. č. minulého času prostého	122
6.2.3	Regionální varianty realizace nepravidelných sloves zasahující současně 1. i 3. os. j. č.	126
6.2.3.1	Záměna flekčního paradigmatu	128
6.2.3.1.1	Záměna flekčního paradigmatu v dizertačních pracích	129
6.2.3.1.2	Záměna flekčního paradigmatu v Cintrových dotaznících	130
6.2.3.2	Záměna 1. a 3. os. j. č.	132
6.2.3.2.1	Záměna 1. a 3. os. j. č. v dizertačních pracích	135
6.2.3.2.2	Záměna 1. a 3. os. j. č. v Cintrových dotaznících	136
6.2.3.3	Přidání koncovek osoby a čísla	140
6.2.3.3.1	Přidání koncovek osoby a čísla v dizertačních pracích	143
6.2.3.3.2	Přidání koncovek osoby a čísla v Cintrových dotaznících	144
6.2.3.4	Nazalizace	148
6.2.3.4.1	Nazalizace v dizertačních pracích	151
6.2.3.4.2	Nazalizace v Cintrových dotaznících	152
7.	Varianty slovesné flexe v ostatních osobách	156
7.1	Varianty slovesné flexe u 2. os. j. č.	156
7.2	Varianty slovesné flexe u 3. os. j. č.	157
7.3	Varianty slovesné flexe u 1. os. mn. č.	159
7.4	Varianty slovesné flexe u 2. os. mn. č.	161
7.5	Varianty slovesné flexe u 3. os. mn. č.	163
7.5.1	Redukce diftongu na nosovou samohlásku	164
7.5.2	Redukce diftongu a ztráta nosovosti	165
7.5.3	Zachování diftongu a ztráta nosovosti	166

7.5.4 Záměna diftongů	167
8. Závěr	169
9. Bibliografie	177
10. Shrnutí v portugalštině	190

Samostatné přílohy

I. Korpus Cintrových dotazníků

- a) Tabulky realizací 1. os. j. č. v minulém čase prostém
- b) Tabulky realizací 3. os. j. č. v minulém čase prostém

II. Mapy

- a) Mapa A – Pět izoglos klíčových pro odlišení severních a jižních dialektů podle Cintry
- b) Mapa B – Klasifikace portugalských dialektů podle Cintry
- c) Mapa C – Mapa dizertačních prací
- d) Mapa D – Mapa lokalit Cintrových dotazníků

- e) Mapa 1a – Realizace koncovky –EI pravidelných sloves 1. třídy jako /αφ/ nebo /εφ/ v dizertačních pracích
- f) Mapa 1b - Realizace koncovky –EI pravidelných sloves 1. třídy jako /αφ/ nebo /εφ/ v Cintrových dotaznicích
- g) Mapa 2a - Realizace koncovky –EI pravidelných sloves 1. třídy jako /εφ/ nebo /ε/ v dizertačních pracích
- h) Mapa 2b - Realizace koncovky –EI pravidelných sloves 1. třídy jako /εφ/ nebo /ε/ v Cintrových dotaznicích
- i) Mapa 3a - Realizace koncovky –EI pravidelných sloves 1. třídy jako /t/ v dizertačních pracích

- j) Mapa 3b - Realizace koncovky –EI pravidelných sloves 1. třídy jako /t/ v Cintrových dotaznících
- k) Mapa 4 – Oscilace mezi diftongem a hiátem u pravidelných sloves 2. a 3. třídy v Cintrových dotaznících
- l) Mapa 5 – Nazalizace koncové samohlásky u pravidelných sloves 2. a 3. třídy v Cintrových dotaznících
- m) Mapa 6a – Záměna 1. a 3. os. j. č. u pravidelných sloves 2. a 3. třídy v dizertačních pracích
- n) Mapa 6b – Záměna 1. a 3. os. j. č. u pravidelných sloves 2. a 3. třídy v Cintrových dotaznících
- o) Mapa 7a – Vkládání enklitického –I u nepravidelných sloves v dizertačních pracích
- p) Mapa 7b – Vkládání enklitického –I u nepravidelných sloves v Cintrových dotaznících
- q) Mapa 8 – Realizace nepravidelného slovesa TRAZER v Cintrových dotaznících
- r) Mapa 9a – Záměna flekčního paradigmatu u nepravidelných sloves s identickou 1. a 3. os. j. č. v dizertačních pracích
- s) Mapa 9b – Záměna flekčního paradigmatu u nepravidelných sloves s identickou 1. a 3. os. j. č. v Cintrových dotaznících
- t) Mapa 10a - Záměna 1. a 3. os. j. č. u nepravidelných sloves v dizertačních pracích
- u) Mapa 10b - Záměna 1. a 3. os. j. č. u nepravidelných sloves v Cintrových dotaznících
- v) Mapa 11a – Přidání koncovek osoby a čísla k 1. a 3. os. j. č. nepravidelných sloves v dizertačních pracích
- w) Mapa 11b – Přidání koncovek osoby a čísla k 1. a 3. os. j. č. nepravidelných sloves v Cintrových dotaznících
- x) Mapa 12a – Nazalizace 1. a 3. os. j. č. nepravidelných sloves v dizertačních pracích
- y) Mapa 12b – Nazalizace 1. a 3. os. j. č. nepravidelných sloves v Cintrových dotaznících

Seznam tabulek

Tabulka 1 – Flekční paradigmata pravidelných sloves 1., 2. a 3. třídy

41

Tabulka 2 - Zařazení minulého času prostého do systému časů v oznamovacím způsobu	45
Tabulka 3 – Přehled koncovek 1. slovesné třídy v minulém čase prostém od klasické latiny k portugalštině	54
Tabulka 4 - Přehled koncovek 3. slovesné třídy v minulém čase prostém od klasické latiny k portugalštině	57
Tabulka 5 - Přehled koncovek 2. slovesné třídy v minulém čase prostém od klasické latiny k portugalštině	58

Fonetické znaky a použité symboly

Fonetické znaky

: - přízvuk

SAMOHLÁSKY

α - střední otevřená

α - střední polozavřená

αf - střední polozavřená slabě velarizovaná

α* - střední polozavřená slabě palatalizovaná

α) - střední polozavřená nazální

E - přední polootevřená

ε - přední polozavřená

ε7 - přední polozavřená slabě palatalizovaná

εf - přední polozavřená slabě velarizovaná

ε) - přední polozavřená nazální

□ - střední zavřená

□) - střední zavřená nazální

ι - přední zavřená

ι) - přední zavřená nazální

□ - zadní polootevřená

□8 - zadní polootevřená o stupeň otevřenější

o - zadní polozavřená

o8 - zadní polozavřená o stupeň otevřenější

o* - zadní polozavřená lehce palatalizovaná

o_ - zadní polozavřená více palatalizovaná

o) - zadní polozavřená nazální

υ - zadní zavřená

υ* - zadní zavřená lehce palatalizovaná

υ_ - zadní zavřená více palatalizovaná

υ) - zadní zavřená nazální

POLOSAMOHLÁSKY

φ - vysoká přední

ϑ - vysoká přední oslabená

ω - vysoká zadní

Ω - vysoká zadní oslabená

SOUHLÁSKY

β - znělá bilabiální okluzivní

B - znělá bilabiální frikativizovaná

δ - znělá apikodentální okluzivní

δ - znělá alveodentální frikativizovaná

δZ - znělá palatální afrikáta

φ - neznělá labiodentální frikativní

γ - znělá velární okluzivní

Φ - znělá velární frikativizovaná

κ - neznělá velární okluzivní

λ - znělá alveolární laterální
 λ - znělá palatální laterální
 ʀ - znělá postdorsovelární laterální
 μ - znělá bilabiální okluzivní nazální
 ν - znělá alveolární okluzivní nazální
 ʎ - znělá dorsopalatální okluzivní nazální
 π - neznělá okluzivní bilabiální
 ρ - znělá jednokmitová alveolární vibranta
 ρ# - znělá vícekmitová alveolární vibranta
 { - znělá vícekmitová velární vibranta
 σ - neznělá predorsoalveolární frikativní
 σ8 - neznělá apikoalveolární frikativní
 Σ - neznělá palatální frikativní
 Σ8 - neznělá apikoalveolární frikativní
 τ - neznělá alveodentální okluzivní
 τΣ - neznělá palatální afrikáta
 ɸ - znělá labiodentální frikativní
 ζ - znělá predorsoalveolární frikativní
 ζ8 - znělá apikoalveolární frikativní
 Z - znělá palatální frikativní
 Z8 - znělá apikoalveolární frikativní

Symboly

// - závorky používané pro fonetický přepis
 * - nesprávná či nedoložená (ale předpokládaná) forma
 → - realizuje se jako

1 Úvod

Portugalština je považována za jeden z nejhomogennějších a nejarchaičtějších románských jazyků.¹ K této charakteristice přispívá mnoho faktorů, v první řadě však ten, že Portugalsko je jedním z nejstarších evropských národních států, jehož hranice se od roku 1249, kdy Portugalci dobyli město Faro v nejnižnější portugalské provincii Algarve a definitivně tak ukončili reconquistu, prakticky nezměnily. Rychlá konsolidace portugalského království a poloha země na periferii Evropy jsou pak dalšími faktory, které Portugalsku zaručily etnickou a národnostní jednotu, a přispěly tak k tomu, že se portugalský jazyk vyvíjel do značné míry izolovaně a s minimem cizích vlivů.

¹ Manuel de Paiva Boléo, jeden z hlavních portugalských dialektologů, popisuje portugalštinu jako jazyk, jehož „homogeneidade excepcional não tem paralelo em qualquer outra língua da Europa.“ („výjimečná homogenita nemá obdoby v žádném jiném evropském jazyce“) (cf. Boléo [1974]: 260).

Tato jednotnost jazyka by pak logicky měla vést také k jeho nízké zeměpisné variabilitě, která je zaznamenána už ve středověku, ale za symptomatickou je považována zejména v portugalské moderní. Podíváme-li se na vývoj studia portugalských dialektů a na snahy o jejich klasifikaci, můžeme pozorovat jednoznačnou tendenci redukovat počet dialektologických oblastí a podoblastí. V prvních třech návrzích klasifikace portugalských dialektů, které vypracoval portugalský lingvista José Leite de Vasconcelos na přelomu 19. a 20. století, bylo navrženo rozdělení dialektů podle čtyř hlavních oblastí na dialekty z oblasti mezi řekami Minho a Douro (tzv. dialectos intramenses), z provincie Trás os Montes, z Beiry a nakonec dialekty jižní, pod které spadaly provincie Alentejo a Algarve, přičemž v každé z těchto oblastí vyčleňoval ještě dílčí podoblasti (Vasconcelos 1929). Čtvrtý návrh klasifikace, vypracovaný Manuelem de Paiva Boléo v 50. letech 20. století, šel dokonce ještě dále a rozdělil portugalské dialekty do šesti základních podskupin, z nichž každá pak vykazovala ještě další subdialekty a lokální varianty. Vzniklo tak dělení na dialekty z provincie Minho, z Trás os Montes, z Beiry, z oblasti Baixo Vouga a Mondego, z oblasti Castelo Branco a Portalegre a nakonec na dialekty jižní, z oblasti Algarve a Alentejo (Boléo [1957] 1962). Zbývající dva návrhy, oba pocházející ze 70. let 20. století, však počet dialektologických oblastí značně omezily – španělská lingvistka Pilar Vásquez Cuesta na tři a hovoří o dialektech severních, středních a jižních (Cuesta [1971] 1989), zatímco portugalský dialektolog Luís Lindley Cintra počet oblastí ještě více zredukoval a vyčlenil pouze jazykové varianty severní a jižní s tím, že určil pět stěžejních rysů, o něž se toto dělení opírá – přítomnost či absenci afrikáty /τΣ/, betacismus neboli záměnu souhlásek B a V (kdy je realizace /w/ vytlačována na úkor realizace okluzivního /β/ případně frikativizovaného /B/), realizaci sykavek S a Z buď coby souhlásek predorsodontálních nebo apiko-alveolárních, redukcí diftongu /oω/ na /o/ a nakonec redukcí diftongu /εφ/ na /ε/ (Cintra 1971). Pozoruhodné na těchto rysech je, že jedna ze dvou možných variant realizace daného rysu představuje vždy variantu archaičtější, zatímco druhá představuje variantu modernější, která je navíc dodnes součástí normativního jazyka (např. v případě /oω/ a /o/ je /oω/ variantou archaičtější a /o/ variantou modernější). Vezmeme-li pak v potaz, že u prvních čtyř rysů se archaičtější varianta jejich realizace vyskytuje u severních dialektů, pak zjistíme, že jižní dialekty jsou vlastně definovány jedním jediným dialektologickým rysem, tedy

redukcí diftongu /εφ/ na /ε/, protože jižní varianty realizace všech ostatních Cintrou vybraných rysů jsou vlastně součástí dnešní normy. Toto zjištění tak jen dále dokresluje, jak malá zeměpisná variabilita je dnes kontinentální portugalské lingvisty (a nejen jimi, ale i běžnými uživateli jazyka) přikládána.

Zároveň je však třeba dodat, že portugalské dialekty nebyly dodnes uceleně zpracovány, takže tvrzení o jednotnosti portugalského jazyka se opírají spíše o předpoklady a dílčí studie než o precizně zpracovaný korpus přesně zaznamenaných a analyzovaných dat. Nahrávky pořizované Cintrou a jeho spolupracovníky (viz kapitola 2) od 70. let 20. století čekají dodnes z větší části na své přepsání a zpracování do systematického korpusu, na jehož základě by se pak mohl vytvořit Lingvisticko-etnografický atlas Portugalska a Galicie (ALEPG), tak jak bylo Cintrovým původním záměrem. Oblast dialektologie tak tedy dodnes nabízí velké množství témat, která si zaslouží hlubší pojednání a jejichž zpracování pak může přispět k novému pohledu na onu tradičně pojímanou jednotu portugalského jazyka.

Byl to právě tento nedostatek dialektologických studií, který nás motivoval orientovat tuto práci na oblast regionálních variant portugalské jazyka. V jejich rámci jsme se pak rozhodli věnovat se variantám na úrovni morfológické, kterážto volba má také své opodstatnění. Morfológie patří k jazykovým rovinám, které jsou v portugalské lingvistice tradičně opomíjeny, přestože patří spolu se syntaxí k rovinám klíčovým (jak říká Teyssier, „A morfológia e a sintaxe pertencem ... à «primeira articulação» da linguagem humana. As regras morfológicas e sintáticas permitem a cada língua organizar em estruturas inteligíveis as unidades significativas do léxico.“ („Morfológie a syntax patří do „první artikulace“ lidské řeči. Morfológická a syntaktická pravidla umožní každému jazyku seskládat do srozumitelných struktur významové jednotky lexika.“²). Zájem o generativní gramatiku, který v Portugalsku od 60. let 20. století převládl, pak ještě více odvrátil zájem lingvistů od morfológie spíše k fonetice a syntaxi, neboť generativní gramatika se soustředila především na tyto dvě roviny.

² Citováno z TEYSSIER, Paul, *Especificidade do Português*, pp. 3. – na webu Instituto Camões, www.instituto-camoes.pt, 23. 4. 2001.

Na rovině dialektů je pak tato tendence ještě mnohem výraznější. Většina studií, které vznikly, se věnují fonetickým a lexikálním variantám, neboť jejich autoři jsou přesvědčeni, že zeměpisné variace se nejvíce projevují právě na těchto rovinách³ Největším důkazem toho jsou již zmíněné Cintrovny nahrávky pořizené na základě jím sestavených dotazníků, jejichž orientace je jednoznačně foneticko-lexikální. Morfologie se začíná stávat předmětem zkoumání až v posledních zhruba 30 letech, kdy je jí věnována alespoň krátká samostatná kapitola ve většině dialektologických studií.⁴ Nicméně problémem zůstává, že i když je patrná snaha o identifikování jevů existujících na rovině morfologie, snaha o jejich přesnější zeměpisné vymezení je patrná podstatně méně. U většiny z nich se tak setkáme s dvojitým pojetím jejich distribuce – buď jsou popsány jako jevy vyskytující se po celém území Portugalska a tudíž zeměpisně nepříznačové, nebo jsou popsány jako jevy objevující se sporadicky v jednotlivých lokalitách od sebe příliš vzdálených na to, aby mohly tvořit stejnou jazykovou podoblast (Cuesta (1971) 1989: 66).

Domníváme se však, že tato vágnost v zeměpisném vymezení jevů spjatých s rovinou morfologie je dána spíše nedostatečným zpracováním existujících materiálů než reálnou neexistencí fenoménů s ohraničitelnou zeměpisnou distribucí, a proto jsme se rozhodli zaměřit právě na tuto jazykovou rovinu. Z ní jsme pak jako hlavní předmět zájmu vybrali sloveso, konkrétně podobu 1. osoby jednotného čísla v časování minulého času prostého.

Volbu slovesa považujeme za logickou vzhledem k tomu, že sloveso obecně patří spolu s podstatným jménem k základním slovním druhům a navíc disponuje flexí, u které se dalo předpokládat, že nabídne poměrně velkou variabilitu realizací. Konkrétně pro portugalštinu pak také platí, že její systém verbální flexe je považován za jeden z jejích

³ Viz například Peres a Móia: „variação adentro do espaço português é fraca no plano sintáctico – já que, segundo cremos, as diferenças são despiciendas – e forte nos planos lexical e fonético, onde a diversidade é acentuada.” („variabilita portugalštiny je slabá na rovině syntaxe, kde jsou podle našeho názoru rozdíly zanedbatelné, silná je však na rovině lexika a fonetiky, kde je naopak pestrost tvarů podstatně výraznější.“) (Peres, Móia 1995: 37).

⁴ Ale navzdory zvýšenému zájmu je stále ještě zastíňována studiem lexikálních a fonetických variant a v posledních letech dokonce i variant syntaktických, pro jejichž zkoumání byl na základě existujících nahrávek dokonce vytvořen samostatný korpus CORDIAL-SIN.

nejcharakterističtějších rysů, ve kterém se navíc nejlépe ze všech jazykových rovin odráží již zmíněná archaičnost tohoto jazyka (Teyssier 1994: 8). Vzhledem k tomu, že právě dialekty často zachytí archaičtější jazykové varianty a mohou tak tedy prokázat jazykovou konzervativnost příznačnou pro portugalštinu, by zkoumání verbální flexe v dialektech rozhodně nemělo zůstat opomíjeno. Je až s podivem, že dosud byl tomuto tématu vlastně věnován jen jeden jediný projekt, který pod názvem *Estudo das variantes flexionais do verbo em Português continental* probíhá od roku 1999 pod vedením Marie Antónie Moty v rámci činnosti Lingvistického centra při Universidade de Lisboa (CLUL). S výjimkou dizertační práce Elisabete Soalheiro *Flexão verbal em Português Europeu: Estudo de padrões flexionais no Português falado no Norte de Portugal com elementos de comparação com o Galego*, která vznikla v rámci tohoto projektu v roce 2002, však projekt zatím bohužel nepřinesl žádné publikované výsledky.

V rámci slovesných časů, které se ke studiu nabízely, jsme hned na začátku eliminovali časy složené, jednak proto, že se v hovorovém jazyce vyskytují poměrně málo, a jednak proto, že vlastně představují spíše syntaktické struktury kombinující participium s vyčasovaným pomocným slovesem TER, jehož časování je však zahrnuto již v časech prostých, takže časy složené jsou vlastně pouhou variací na časy prosté. Z těch jsme pak nakonec zvolili minulý čas prostý, neboť z morfologického hlediska se jedná o tzv. čas základní, neboli stěžejní čas, od kterého jsou odvozovány jiné časy (viz kapitola 4) a dále je to čas, který je považován za morfologicky nejkomplexnější a z hlediska tvoření nejméně předvídatelný ze všech portugalských časů (jak se taktéž pokusíme ukázat v kapitole 4). Navíc je považován za čas, o kterém existuje v portugalské lingvistice jen velmi málo synchronních studií (Mota 2003: 136), což si vzhledem ke své důležitosti nezaslouží.

Z praktického hlediska je to pak také čas, který patří v jazyce k nejfrekventovanějším a objevuje se i v situacích, kdy by ostatní románské jazyky volily jiný čas minulý (viz kapitola 4.2). Díky tomu pak spolu s přítomným časem prostým (jehož variabilita je však poměrně nízká) představuje v rámci dialektologických dotazníků nejčastěji podchycený čas a poskytuje nám tak nejvíce podkladů k analýze.

Volba 1. os. j. č. pak byla motivována podobně jako volba minulého času prostého, tedy spíše nežli striktně lingvistickými kritérii dostupností údajů v korpusu a v důsledku také rozsahem práce. Původním záměrem bylo zpracovat časování minulého času prostého ve všech osobách; to se ovšem záhy ukázalo vzhledem k množství podkladů a zachycených změn jako nereálné a bylo třeba téma práce zúžit na pouhou jednu osobu.⁵

Konečná volba osoby pak padla na 1. os. j. č. a to hlavně proto, že se opět jedná o osobu podchycenou nejčastěji. To je dáno v první řadě charakterem Cintrových dotazníků, které jsou vedeny formou řízeného projevu, kdy respondenti odpovídají jednak na konkrétní dotazy navádějící k jednoslovné odpovědi (např. „Quando entro em sua casa, tenho que-“ „Descer.“ „E eu todos os dias-“ „Desço.“ „Eu quero que ele-“ „Desce.“ atd.), ale také jsou motivováni k samostatnému projevu, kdy mají kupříkladu popsat svou pracovní činnost, a pak je zcela logické, že se nejčastěji uchýlí k vyprávění v 1. os. j. č. Jak důležitá je dostupnost údajů a jak markantní může být rozdíl v podchycení různých osob se pak projeví třeba v kapitole 6.2.3, když se pokoušíme analyzovat změny zasahující současně 1. a 3. os. j. č. a často nemůžeme dospět k definitivnímu závěru právě proto, že sice máme k dispozici tvar 1. os. j. č., ale v daných lokalitách nám chybí tvar 3. os. j. č., který nezbytně nutně potřebujeme pro srovnání s tvarem osoby první.

Dalším důvodem pro volbu této osoby je pak fakt, že 1. os. j. č. spolu se 3. os. j. č. vykazuje v minulém čase prostém největší nepravidelnosti nejen u sloves nepravidelných, ale dokonce i pravidelných (viz kapitola 4.1), a proto jsme předpokládali, že u ní najdeme nejvíce změn, z nichž některé mohou být i morfologického charakteru. Ostatní osoby se ve srovnání s 1. os. j. č. ukázaly být podstatně problematičtější – 2. os. j. č. vykazovala změnu, která je sice morfologického charakteru, ale je spíše součástí hovorové řeči obecně než že by byla zeměpisně příznaková, 3. os. j. č. i mn. č. pak nabídly změny hlavně charakteru fonetického, 1. os. mn. č. se ukázala být nesmírně komplexní, protože

⁵ Nicméně alespoň pro zevrubnou představu o podobě minulého času prostého v ostatních osobách jsme do této práce zařadili kapitolu 7, v níž podáme přehled základních alternací, na které u zbylých osob narazíme, aniž bychom však tyto alternace nějak šířeji komentovali.

změny v realizaci minulého času prostého téměř vždy vedly k interferenci s jiným konjugačním paradigmatem a vyžadovaly by tak zahrnutí i jiných časů a nejen času minulého prostého, a konečně 2. os. mn. č. pak z jazyka prakticky vymizela, což se kupodivu projevilo i na rovině dialektů, takže jsme k ní nenašli dostatek podkladů (viz kapitola 7). 1. os. j. č. tak v důsledku poskytla možnost nejucelnějšího a nejkompaktnějšího zpracování.

Než jsme přikročili k samotnému zpracování flexe 1. os. j. č. v minulém čase prostém, nastínili jsme v prvních kapitolách obecnou problematiku slovesa, jeho verbální flexe a klasifikace sloves z této flexe vyplývající, přičemž jsme se opírali hlavně o gramatiky, které považujeme pro portugálštinu za normativní.⁶ Tímto jsme chtěli hlavně ukázat, s jakou terminologií v rámci morfologie budeme dále pracovat a také přesněji specifikovat, jak v práci pojmáme dělení sloves na pravidelná a nepravidelná a podle jakých kritérií budeme tyto dvě hlavní skupiny sloves rozlišovat. Stručně jsme okomentovali i samotný minulý čas prostý, aby bylo patrné, v čem spočívají zvláštnosti jeho flexe a proč jej považujeme za čas stěžejní. Dále už jsme se věnovali přímo 1. os. j. č., jejíž tvoření jsme rozdělili podle typů sloves, tak jak byly stanoveny v úvodní kapitole, na 1. os. j. č. u sloves pravidelných první, druhé či třetí konjugace a 1. os. j. č. u sloves nepravidelných.

Následně jsme u každé této dílčí podskupiny nastínili, jak vypadá její normativní podoba a z hlediska diachronního jsme se snažili poukázat na to, jakým vývojem se k ní dospělo. Dále jsme se pak věnovali už jen regionálním variantám její realizace a snažili se

⁶ Určit, co přesně je normativní portugálština, není zrovna snadný úkol. Portugalské gramatiky jsou většinou spíše rázu deskriptivního než normativního, nicméně za klíčovou gramatiku se většinou považuje gramatika od Celsa Cunhy. Tato nejednoznačnost v určení normy vyplývá z toho, že v portugalské lingvistice dodnes neexistuje zcela jasný názor na to, která jazyková varianta vlastně normu portugálštiny představuje. Obecně se uznává teze, že jádro dnešní normativní portugálštiny vzniklo na ose Lisabon-Coimbra, tedy v oblasti mezi dvěma vzdělanostními a politickými centry země, ale setkáme se i s názory, že normou portugálštiny je varianta, kterou se hovoří čistě v oblasti Coimby a že varianta z oblasti Lisabonu má minimální vliv na jazyk ve vzdálenějších provinciích (např. Boléo [1950] 1951):24). V každém případě se lingvisté shodují, že v utváření normy se portugálština liší od francouzštiny či italské právě tím, že nevznikla vyzdvižením jednoho dialektu na úroveň národního jazyka, ale kombinací rysů z více jazykových oblastí. Z toho pak pramení nejasný pojem o normě jazyka, který jeho běžní uživatelé mají, stejně jako dodnes přetrvávající dichotomie mezi portugálštinou mluvenou na severu Portugalska a na jihu, kdy obě tyto varianty jazyka jsou jeho mluvčími vnímány jako normativní, přestože se na rovině fonetiky i lexika mohou značně lišit.

podchytit všechny tyto varianty bez ohledu na to, zda jsou ze své podstaty rázu morfologického či spíše fonetického. U nich jsme usilovali o porovnání toho, jak (a zda vůbec) je daná změna pojata v existujících dialektologických studiích či v historických gramatikách, pakliže v nich byla zaznamenána. Závěry, ke kterým lingvistické studie dospěly, jsme pak konfrontovali s korpusem dialektologických dat o slovesné flexi, který jsme za tímto účelem vytvořili, a snažili jsme se ukázat, zda údaje z korpusu výskyt dané změny potvrzují nebo vyvrací. Korpus jsme vytvořili ze dvou hlavních zdrojů – jednak ze Cintrových dotazníků a dále také z dizertačních prací věnujících se studiu jazyka v konkrétních lokalitách (podrobněji viz kapitola 2). Z výsledků tohoto srovnání jsme se pak pokusili danou variantu charakterizovat a vyvodit, dá-li se její výskyt nějak přesněji lokalizovat, případně zda v jeho lokalizaci došlo od doby jeho prvního zaznamenání k nějakému vývoji.

Na základě výzkumu podloženého konkrétními daty tak chceme v první řadě přesněji popsat a hlavně pak utřídit zachycené varianty slovesné flexe a pokusit se o jejich systematizaci podle typu sloves, neboť se domníváme, že změny na slovese byly dosud zmiňovány spíše nahodile a značně roztroušeně. Tím bychom se chtěli dobrat zjištění, zda verbální flexe na úrovni regionálních variant portugalštiny může pomoci potvrdit či spíše vyvrátit tezi o homogenitě a archaickém charakteru portugalského jazyka. Z tohoto důvodu se snažíme věnovat pozornost také historickému vývoji dané realizace a snažíme se dopátrat toho, jak dalece určitá regionální varianta odráží archaičtější realizaci dané koncovky či slovesného tvaru.

Dále bychom touto prací rádi doložili, zda je platný předpoklad, že morfologické varianty se buď vyskytují na celém území Portugalska, nebo naopak pouze v individuálních lokalitách, které nelze sjednotit do konkrétní jazykové podoblasti.

Pakliže se ukáže, že určité jevy lze lokalizovat do jedné podoblasti, pokusíme se tuto podoblast pomocí mapy názorně specifikovat. Tímto bychom, bude-li to možné, chtěli doplnit popisy distribuce těchto jevů, které uvádí José Leite de Vasconcelos, zakladatel portugalské dialektologie, ve svém díle *Esquisse d'une dialectologie portugaise* z roku

1901 považovaném za stěžejní studii portugalských dialektů, o níž se celá portugalská dialektologie dodnes opírá. Jeho popisy výskytu variant verbální flexe v ní jsou však značně obecné a často se omezují na vágní ohraničení jevu jako typického pro oblast severního, jižního či středního Portugalska a někdy se dokonce spokojí jen s tím, že jev určí jako typický pro „určitá místa“ (Vasconcelos (1901) 1987: 15), což považujeme za naprosto nedostačující.

Podarí-li se nám jev přesněji lokalizovat, rádi bychom také ukázali, zda je možné ve srovnání s předchozími záznamy tohoto jevu vydedukovat, že dochází k jeho ustupování nebo naopak rozšiřování do oblastí, kde předtím zaznamenán nebyl.

Na závěr bychom pak ještě rádi alespoň stručně okomentovali, zda distribuce fenoménu spojených se slovesnou flexí zaznamenaná na základě výzkumu konkrétních dat odpovídá Cintrovu dělení portugalských dialektů na severní a jižní, či zda spíše podporuje tezi, že morfologické fenomény jdou napříč dělením na jazykové podoblasti a nedají se tak použít jako rysy typické pro jejich charakterizaci. Doufáme, že touto prací přispějeme alespoň dílčím způsobem k rozvoji systematického studia morfologie na úrovni portugalských dialektů, o níž se domníváme, že je v rámci studia regionálních variant opomíjena neprávem, přestože nabízí podobně zajímavá témata jako rovina fonetická, lexikální či syntaktická.

2 Metodologie

2.1 Korpus

Při čerpání informací o realizaci slovesné flexe v regionálních variantách portugalského jazyka čerpáme ze tří základních zdrojů – dizertačních prací, dotazníků vytvořených Manuelem de Paiva Boléo a dotazníků vytvořených Luísem F. Lindley Cintrou. Po vymezení osoby a času, kterým se budeme věnovat, bylo před přistoupením k samotnému vytváření korpusu třeba provést poslední omezení dat, která budou do korpusu zahrnuta, a to spočívalo v jeho zeměpisném vymezení. Vzhledem k tomu, že žádná dizertační práce se

nevěnovala variantám portugalštiny na Madeiře či Azorských ostrovech, Boléovy dotazníky se také soustředily hlavně na kontinentální Portugalsko a teprve později se rozšířily i na ostrovy a Cintrovy dotazníky mají podstatně hustší síť lokalit taktéž na pevnině, jsme se rozhodli soustředit se pouze na oblast kontinentálního Portugalska a zcela vynechat ostrovní varianty jazyka. Ze stejného důvodu, tedy z nedostatku komplexního podkladového materiálu, nevěnujeme zvláštní pozornost ani tzv. „falares raianos“ neboli jazykovým variantám podél hranic se Španělskem, kde dochází k tolika interferencím se španělštinou, stejně jako s galicijštinou či starou leonštinou, že by si tyto varianty zasloužily spíše samostatné obsáhlé zpracování.

Nejstarším zdrojem informací jsou již zmíněné dizertační práce. Jedná se o diplomové či dizertační práce, které vznikly na univerzitách v Lisabonu a Coimbře v období zhruba od 40. let 20. století do 60. let 20. století. Většina těchto prací se snažila o systematické zpracování jedné konkrétní lokality, případně oblasti, po stránce jak etnografické tak lingvistické. Snažila se tedy podchytit všechny jazykové jevy na všech jazykových rovinách, které jsou pro danou lokalitu symptomatické, a tudíž práce přináší i poměrně velké množství informací o verbální flexi. Prací bylo napsáno přibližně 71, ovšem ne všechny z nich jsou pro naše potřeby použitelné, neboť některé byly orientovány čistě lexikálně na slovní zásobu vázanou k určité konkrétní profesi, a ty pak neobsahovaly žádné údaje o gramatických či fonetických odchylkách.⁷ Vzhledem k individuálnímu charakteru prací, které nejsou postaveny na jednom společném dotazníku a každý autor tudíž mluví o slovesech jinak, zmiňuje jiné příklady a jiné jevy a často jev pouze popíše, aniž by vůbec uvedl jeho konkrétní příklad, jsme se rozhodli sestavovat z jevů uvedených v dizertačních pracích samostatný korpus a zaznamenaná data jsme pouze zpracovali do map.

Druhým zdrojem jsou dotazníky M. de Paiva Boléo (tzv. Inquérito Linguístico Boléo, zkracované jako I.L.B.). Boléo je od roku 1942 jednak rozesílal korespondenčně učitelům základních škol a farářům ve všech farnostech po celém území Portugalska, a jednak je

⁷ Mapa dizertačních prací, ve které jsou uvedeny názvy všech lokalit takto zpracovaných, se nachází v příloze. V bibliografii uvádíme pouze ty dizertační práce, které přinesly nějaké informace o slovesné flexi.

rozdával svým studentům, kteří je museli roznést po dosud nepodchycených lokalitách a následně zpracovat. Díky tomu vznikl soubor zhruba 3 500 dotazníků obsahujících zhruba 550 otázek, které se věnovaly fonetickým odchylkám, ale také třeba morfologii podstatných jmen a sloves, a ty pak Boléo a jeho žáci zpracovali do podoby krátkých studií popisujících specifické rysy každé lokality (tzv. *relatórios*). Vzhledem k tomu, že Boléovy dotazníky a dříve zmíněné dizertační práce vznikly v přibližně stejném období a v případě coimberských dizertačních prací se dizertační práce s dotazníky dokonce přímo prolínají (neboť mnohé z dizertačních prací, které vznikly v Coimbre, jsou postaveny právě na studiích vycházejících z Boléových dotazníků), jsme se rozhodli, že k údajům z těchto dvou zdrojů budeme přistupovat jako k jednomu celku a budeme je rozebírat dohromady.

Třetí zdroj, dotazníky Cintrový, už vznikl v pozdějším období, a proto o něm bude pojednáno samostatně. Vychází sice z dotazníků, které byly od roku 1953 realizovány pro ALPI (*Atlas Linguístico da Península Ibérica*), ale Cintra tyto dotazníky upravil a s cílem získat údaje pro vytvoření Lingvisticko-etnografického atlasu Portugalska a Galicie je začal oficiálně realizovat až od roku 1974. Výzkum v terénu byl pak dokončen až na začátku 21. století. Jak už bylo naznačeno v úvodní kapitole, jedná se o foneticko-lexikální dotazník na onomaziologické bázi, který původně obsahoval přibližně 3 500 otázek, ale ty se postupem času zredukovaly na zhruba 2 000. Dotazník byl realizován ve 212 lokalitách, z nichž 176 se nacházelo na pevnině, 17 na Azorských ostrovech, 7 na Madeiře a 12 na území Španělska, kde jsou dokumentovány portugalské varianty jazyka (např. *Olivença* atd.).⁸ Z každé lokality tak existuje kromě písemně zpracovaného dotazníku, zaznamenávajícího odpovědi na dané otázky a případně také zajímavé varianty realizací, které zapisovatel náhodně zachytil, také zhruba 4 500 hodin nahrávek, které dodnes nejsou kompletně zpracovány.

Právě z důvodu nadměrného množství existujících nahrávek jsme se pro naše potřeby rozhodli uchýlit se pouze k psané verzi dotazníků, neboť z časového hlediska by bylo nemožné vytvořit korpus na základě poslechu nahrávek. Nebylo by reálné projít veškerý

⁸ Mapa Cintrových dotazníků se nachází v příloze.

nahráný materiál a jakýkoli výběr z něj by byl nutně nahodilý a málo systematický. Převážně lexikální orientace dotazníků by také vyžadovala velmi soustředěný, podrobný a tudíž časově nesmírně náročný poslech, neboť výskyt variací slovesné flexe by byl výsledkem spíše náhody než dotazovatelova záměru

Domníváme se však, že i pouhé vyplněné dotazníky poskytly dostatečné množství údajů k rozboru, jejichž výhodou navíc bylo, že už zahrnovaly i fonetický přepis dané realizace, ověřený navíc ve většině případů při revizi fonetických transkripcí v dotaznících dvěma až třemi dalšími lingvisty, což značně zvyšuje spolehlivost výchozích dat. Vzhledem k charakteru dotazníku sice nepředstavovala slovesa jeho prioritní zájem, nicméně některá se mezi výchozími 2 000 otázkami objevila a byla tudíž zapracována. Dlužno dodat, že se většinou jednalo o slovesa nepravidelná, u kterých se při realizaci očekávaly největší odchylky od normy, a proto byla Cintrou do dotazníků cíleně zahrnuta, zatímco slovesa pravidelná se objevují s menší frekvencí. Častým zdrojem informací o verbální flexi hlavně u sloves pravidelných jsou pak právě poznámky na okraj, které lingvista zapisující odpovědi na otázky v projevu respondenta náhodně zachytil a zaznamenal.

Je však třeba předeslat, že námi vytvořený korpus skýtá i jistá úskalí. Prvním z nich je již zmíněná nedostatečnost podkladů, které by byly zaměřené cíleně na morfologii slovesa, což znamená, že výběr dat je nutně nahodilý a ne vždy souměrný – zatímco v některých lokalitách jsou zpracována všechna slovesa uvedená v dotaznících, v jiných není ani jedno. Druhým úskalím je pak počet respondentů, kdy v některých lokalitách je respondentů deset, v jiných jediný, což značně zkresluje objektivní platnost údajů pro celou lokalitu, ale dá se to jen těžko podchytit ve výsledné mapě. Stejně problematický je počet výskytů konkrétní realizace v dané lokalitě, protože kde je pouze jeden respondent, je realizace pouze jedna, ovšem jakmile je respondentů víc, s železnou pravidelností se objeví i více realizací a vybereme-li z nich na základě statistiky jejich výskytu tu nejfrekventovanější jako dominantní, je to podstatně objektivnější údaj, než když za dominantní považujeme jednu odpověď jednoho respondenta.

V neposlední řadě je pak třeba mít na paměti i problematickou hranici mezi dialekty jako zeměpisnými variantami a sociolekty jako sociálními variantami jazyka. Zejména na rovině morfologické může být obtížné určit, zda je daný rys symptomatický obecně pro hovorovou řeč lidí s nižším vzděláním či zda je příznakový pro některý konkrétní region, protože morfologické odchylky jsou považovány za typický znak právě hovorové řeči (Cuesta [1971] 1989: 55) a mezi oběma jazykovými variantami, tedy sociálně a zeměpisně příznakovými, existuje značná prostupnost, kdy spousta jevů, zejména fonetických, ale právě i morfologických, ztrácí regionální nádech a stává se běžnou součástí hovorového jazyka na celém území Portugalska. Příkladem takového jevu může být třeba přidávání koncovky –S ke 2. os. j. č. minulého času prostého, které bylo dříve vnímáno jako čistý dialektismus, ale dnes se objevuje po celém Portugalsku jako běžná součást hovorového jazyka a to nejen u nižších a méně vzdělaných vrstev žijících na venkově, ale často už i u vzdělané střední třídy žijící ve městě (viz kapitola 7). Domníváme se však, že výše zmíněná úskalí jsou s dialektologickými dotazníky spjata vždy a že není možné vytvořit ideální dotazník a získat informace od ideálního respondenta. Je proto sice třeba mít tato omezení na paměti, ovšem domníváme se, že navzdory nim můžeme ze získaného korpusu vyvodit určité závěry.

2.2 Tabulky Cintrových dotazníků

Realizace slovesa, které jsme v Cintrových dotaznících zachytili, jsme pro jejich značný počet následně zpracovali do tabulek, které přikládáme v příloze této práce. Vzhledem k tomu, že předmětem našeho zájmu je 1. osoba jednotného čísla, přikládáme tabulku s variantami realizací této osoby, ovšem jelikož její realizace často souvisí i s realizací osoby třetí jednotného čísla, zahrnuli jsme do přílohy i tabulku obsahující její varianty.

Pro snadnější vysvětlení orientace v tabulkách zde přikládáme jejich ukázkou:

P4 - Sobrado

fiz		Eu nunca fez isso.
fui		Já fui/foi eu que a pôs.

C4 - Porto de Vacas

fiei	φt:E	
------	------	--

Každá tabulka obsahuje kód lokality, ke které se vztahuje, a její přesný název doplněný číslem, které k dané lokalitě odkazuje v Cintrově mapě (např. P4 – oblast Porto, lokalita č. 4, Sobrado. C4 – oblast Coimbra, lokalita č. 4 – Porto de Vacas).⁹ Oblasti budou řazeny podle abecedy, začneme tedy oblastí Aveiro (A) a skončíme oblastí Vila Real (VR). Následuje samotná tabulka, kde je v prvním sloupci uveden slovesný tvar 1. os. j. č., který byl v dané lokalitě zachycen a v prostředním sloupci je pak jeho fonetický přepis tak, jak byl zaznamenán lingvisty realizujícími daný dotazník. Ve třetím sloupci je pak případně uveden komentář, který byl k danému tvaru slovesa v dotazníku zapsán některým z dotazovatelů, a dále všechny tvary slovesa, které nebyly součástí dotazníku, ale dotazovatel si povšiml nějaké zvláštnosti v jejich realizaci a do dotazníku udělal samostatnou poznámku (jak vidíme v ukázce první tabulky, v lokalitě P4 respondent daná dvě slovesa nerealizoval v rámci dotazníku, ale zmínil je náhodně v rámci souvislého projevu a dotazovatel zaznamenal odchylku v jejich realizaci). Slovesa jsou v rámci tabulky řazena stejným systémem – napřed jsou uvedena pravidelná slovesa a to v pořadí 1. slovesná třída, potom 2. slovesná třída a nakonec 3. slovesná třída, a teprve poté následují tvary sloves nepravidelných v tom pořadí, v jakém se objevily v dotazníku.

Údaje o konkrétních respondentech do tabulek neuvádíme, neboť v dotaznících nejsou zaznamenány s takovou přesností, abychom mohli určit, kterou variantu realizoval jaký mluvčí. Každý dotazník čerpá informace od minimálně dvou respondentů, v průměru však většinou od čtyř až pěti, a u přepisů jejich odpovědí není zaznamenán konkrétní respondent. Nicméně všichni respondenti splňují požadavky, které jsou na respondenty dialektologických dotazníků obvykle kladeny a které bývají shrnuty do anglické zkratky NORMs (non-educated older rural males) – tedy jsou to rodilí mluvčí pocházející z dané oblasti, kteří v ní trvale žijí a vycestovali z ní maximálně na krátkodobý pobyt, dále jsou to lidé s nižším nebo žádným vzděláním, velmi často analfabeti, staršího věku a spíše mužského pohlaví.

⁹ Tyto kódy jsou pak komplexně vysvětleny v příloze, u mapy Cintrových dotazníků.

2.3 Fonetický přepis

Při fonetickém přepisu realizace slovesných tvarů jsme vycházeli nikoli z Mezinárodní fonetické abecedy, ale z její upravené verze, kterou lingvisté z Lingvistického centra Universidade de Lisboa pro přepisy dotazníků používají, a také ze znaků a popisů fonémů, které používá Celso Cunha ve své gramatice, jež je standardně považována za normativní. Při označení fonémů vycházíme i z terminologie, kterou používá Tláskal (Tláskal 2006: 26 – 28). Tuto verzi jsme pak aplikovali v celé práci a přepsali jsme ji převážně s pomocí fontu označeného jako SILSophiaIPA93. Kompletní seznam znaků a symbolů použitých v práci je uveden na začátku této práce.

V tabulkách Cintrových dotazníků jsme pak uvedli přepis tak, aby byl co nejvěrněji podobný přepisu v dotazníku, nicméně dopustili jsme se přece jen určitých drobných úprav. Dotazníky vyplňovalo více lingvistů po dobu několika desítek let a verze přepisů se tedy často liší (např. nosovost u diftongu se někdy označovala tildou nad polosamohláskou, jindy tildou nad samohláskou a někdy pak dokonce dvěma tildami). V těchto případech jsme proto volili jen jednu variantu přepisu, protože jsme dvě různé varianty téhož jevu považovali za matoucí. Z této volby nicméně může pramenit jistá nesystematičnost, kdy např. jako znak pro palatalizaci u zadních a středních samohlásek využíváme symbolu tečky nad danou samohláskou (např. /o*/ nebo /ɑ*/), ovšem pro tentýž proces u samohlásek předních využíváme dle vzoru přepisů lingvistů z Lingvistického centra symbolu čárky pod samohláskou (např. /ε7/). Vzhledem k tomu, že námi vybraná varianta je vždy uvedena v seznamu znaků na začátku práce, věříme, že tyto drobné nedůslednosti nebudou matoucí.

ČÁST I – Obecný úvod

3 Seznámení se základními pojmy

3.1 Slovesná flexe jako morfologická kategorie

Slovesná flexe představuje jeden ze základních prostředků, kterým vyjadřujeme morfo-syntaktické vlastnosti slova. Na rovině morfologické umožní zařazení slova do adekvátního slovního druhu (tj. slovesa), na rovině syntaktické nám respektování syntaktických aspektů flexe (např. schopnost kategorie osoby a čísla vyjádřit shodu s podmětem, či slovesná tranzitivita určující přítomnost či absenci syntaktického doplnění slovesa předmětem přímým či nepřímým) umožní adekvátní distribuci slova v rámci tvoření vyšších celků, syntagmat a potažmo vět.

Dodání flekčních koncovek umožňuje vyjádřit morfologické kategorie osoby, čísla, času, způsobu, vidu,¹⁰ a rodu.¹¹ Všechny tyto kategorie jsou u většiny portugalských časů formálně neoddělitelné, tj. jsou vždy vyjádřeny stejným flekčním morfémem, za pomoci tzv. tematické samohlásky (=vogal temática) A, E nebo I, která současně zařazuje sloveso do jedné ze tří možných slovesných tříd.¹² Příkladem této neoddělitelnosti je třeba přítomný čas prostý v oznamovacím způsobu (fal-A-MOS = 1. os. mn.č. přítomného času prostého, způsobu oznamovacího, tj. flekční morfém MOS spolu s tematickou samohláskou A vyjadřují souběžně všech 5 slovesných kategorií) nebo minulý čas prostý v oznamovacím způsobu (např. fal-A-STE = 2. os. j.č. minulého času prostého, způsobu oznamovacího).

V případě některých časů je však možné formálně oddělit kategorii času, způsobu a vidu od kategorie osoby a čísla. Takovéto rozčlenění je patrné třeba u imperfekta minulého času oznamovacího způsobu (např. 1.os. mn. č. fal-Á-VA-MOS, kdy tematická samohláska určuje příslušnost do slovesné třídy, flekční morfém VA vyjadřuje způsob, čas a vid a následný flekční morfém MOS odkazuje k osobě a číslu) nebo u jednoduchého předminulého času oznamovacího způsobu (např. 1. os. mn. č. fal-Á-RA-MOS, kde kategorii času, způsobu a vidu zastupuje flekční morfém RA). Toto formální oddělení morfému času, způsobu a vidu od morfému osoby a čísla však není důsledné ani u výše zmíněných časů a nerealizuje se v každé osobě, takže třeba 1. osobě jednotného

¹⁰ V portugalštině je kategorie vidu poněkud problematická. Dokonavost či nedokonavost slovesa není v portugalštině vyjádřena samostatnou flekční koncovkou. Je buď realizována pomocí slovesného opisu (např. O José acabou de comer. = Josef právě dojedl.) nebo je nedílnou součástí koncovky vyjadřující kategorii času a způsobu. Dle tohoto kritéria pak slovesné časy dělíme do dvou hlavních kategorií – na časy označované jako perfektivní (časy vyjadřující spíše vid dokonavý – např. Chegou. = Přišel.) a imperfektivní (časy vyjadřující spíše vid nedokonavý – např. Antigamente escrevia as cartas à mão. = Dříve psal dopisy rukou.). Kategorie vidu je také v některých případech přímo součástí samotného významu slovesa – např. opozice mezi slovesy SER a ESTAR.

¹¹ Stejně tak je v portugalštině problematická kategorie slovesného rodu. Rod činný je vyjádřen ve flekčním morfému vyjadřujícím kategorii času a způsobu, tudíž je formálně neoddělitelný (např. O Pedro feriu o Miguel. = Petr zranil Michala.). Rod trpný pak není vyjádřen přímo pomocí slovesné flexe, ale realizuje se buď analyticky slovesným opisem (např. O Miguel foi ferido pelo Pedro.= Michal byl zraněn Petrem.) nebo syntetickým způsobem pomocí zájmena SE s trpným významem, tzv. “se apassivador“ (např. Não se vêem nenhumas flores aqui. = Nejsou tu vidět žádné květiny.)

¹² Jelikož hlavní funkcí tematické samohlásky je určit příslušnost slovesa do dané konjugace, je tato samohláska chápána jako součást rozšířeného kořene slovesa (tzv. „tema“) a nikoli jako flekční morfém. (Soalheiro 2002: 60).

čísla odpovídají tvary fal-A-VA případně fal-A-RA, kde opět dochází ke splynutí těchto dvou morfémů (Soalheiro 2002: 64).

Obecně je tedy možno říci, že přestože můžeme v portugalštině identifikovat koncovky typické pro určitou osobu a číslo, jejich distribuce není důsledná (tj. ne každá 1.os. j.č. ve všech časech bude zakončena flekčním morfémem –O, jak jsme viděli např. u 1.os. j. č. imperfekta minulého času) a jsou často nahrazeny morfémy vyjadřujícími čas, způsob a vid (viz výše zmíněná 1. os. j. č. imperfekta minulého času – fal-A-VA) nebo s nimi splynou (např. 1.os. j. č. přítomného času prostého fal-O). Veškeré morfologické kategorie slovesa v portugalštině jsou tedy převážně vyjádřeny pouze jedním morfémem.

3.2 Klasifikace sloves podle flekčních paradigmat

Slovesná flexe jako způsob, kterým u daného slovesa vyjadřujeme všechny slovesné kategorie, je jedním z klíčových kritérií pro klasifikaci slovesa.¹³ V závislosti na typu flexe můžeme následně rozdělit slovesa do příslušných flekčních paradigmat neboli slovesných tříd fungujících jako vzorce, podle kterých budeme slovesa stejného typu časovat.

V současné portugalštině vyčleňujeme tři základní slovesné třídy a to na základě tematické samohlásky, která je připojena za kořen slovesa. Jako první slovesnou třídu či konjugaci určujeme slovesa, jejichž tematickou samohláskou je v infinitivu¹⁴ samohláska A, např. falar, 2. slovesnou třídu tvoří slovesa, která mají v infinitivu tematickou

¹³ Flexe představuje klíčové kritérium na rovině morfologické. Slovesa však můžeme klasifikovat i na jiných rovinách jazyka. Z hlediska sémanticko-syntaktické funkce můžeme v portugalštině vyčleňovat slovesa plnovýznamová a pomocná, z hlediska fonetického vyčleňujeme slovesné tvary s přízvukem na kořeni slovesa (tzv. „formas rízetónicas“) nebo s přízvukem na flekčním morfému (tzv. „formas arízotónicas) atp.

¹⁴ Infinitiv je základní tvar portugalského slovesa a tematická samohláska je v něm jednak nejsnadněji identifikovatelná a jednak plní čistě funkci zařazení slovesa do příslušné slovesné třídy. V jiných slovesných tvarech než je infinitiv může dojít buď k jejímu zničení (např. 1.os. j.č. přítomného času prostého v indikativu – fal-O) nebo plní zároveň jiné funkce, tj. pomáhá vyjadřovat morfologické kategorie času, způsobu a vidu, jak jsme viděli např. u 1. os. mn. č. přítomného času prostého – fal-A-MOS. (Cunha [1984]1999:385)

samohlásku E, např. comer a do 3. slovesné třídy spadají slovesa s tematickou samohláskou I, např. partir.

Do těchto tří základních paradigmat spadají všechna portugalská slovesa včetně sloves tzv. nepravidelných, neboť každé z těchto sloves, bez ohledu na typ nepravidelnosti své flexe, vykazuje v infinitivu jednu ze tří výše zmíněných tematických samohlásek. Jedinou zdánlivou výjimkou z pravidla je sloveso PÔR. Toto sloveso však navzdory podobě svého infinitivu spadá do 2. slovesné třídy, neboť vychází z tvaru POER (z latinského po#ne(re), který v portugalštině figuroval ještě ve 13. století, kdy se začal ustanovovat systém konjugací. V následujících stoletích však v rámci odstraňování nadbytečných hiátů tematická samohláska E v infinitivu zmizela, nicméně zůstala zachována v jiných tvarech tohoto slovesa, jak můžeme vidět třeba ve 2. a 3. os. j. č. přítomného času prostého v oznamovacím způsobu – tu pões, ele põe, které nám tak jednoznačně dokládají původní tvar slovesa.¹⁵

V závislosti na tom, do jaké míry a s jakou přesností se dané sloveso drží svého flekčního paradigmatu, lze portugalská slovesa dále klasifikovat do čtyř podskupin – na slovesa pravidelná, nepravidelná, defektní a slovesa s nadbytečnými tvary (tzv. „verbos abundantes“).

3.2.1 Pravidelná slovesa

Slovesa pravidelná se striktně drží tří flekčních paradigmat daných typem tematické samohlásky, podle čehož vyčleňujeme tři konjugační třídy – pro slovesa končící na - AR,

¹⁵ Navzdory tomuto historickému vývoji slovesa PÔR se však v portugalských gramatikách dlouhou dobu vyčleňovaly 4 slovesné třídy, z nichž tu čtvrtou tvořilo právě sloveso PÔR a jiná slovesa od něj odvozená. Mezi první, kteří zmiňují čtvrtou konjugaci, patří João Franco Barreto ve své gramatice „Ortografia da lingua portvgveza“ z roku 1671. Ještě João de Moraes de Madureira Feijo pak ve svém spise „Orthographia, ou arte de escrever, e pronunciar com acerto a lingua portugueza“ z roku 1734 zmiňuje, že „as conjugaçoens dos verbos portugueses podem reduzir-se a quatro...A quarta he dos que fazem no Infinito em OR“ („konjugace portugalských sloves jsou čtyři... čtvrtou tvoří slovesa, která mají v infinitivu OR“) (Feijo [1734] 1818: 147)

- ER nebo - IR.¹⁶ V rámci časování tedy nevykazují žádné morfologické variace ani na kořeni slovesa, ani na jeho koncovce.

Mohou však vykazovat určité variace na rovině ortografické a fonetické. Změny na rovině ortografické jsou vynuceny snahou o zachování výslovnosti kořene slova, kterou by přidání nové koncovky mohlo změnit. Takže např. ortografie slovesa FICAR /φι:καρ/ se po přidání koncovky 1.os. j. č. minulého času prostého změnil na FIQUEI /φι:κεφ/, protože kdyby zůstal zachován pravopis kořene, byla by ovlivněna i výslovnost kořene - tj. FICEI /φι:σεφ/. Tato změna, realizovaná za účelem zachování výslovnosti kořene, však nemá vliv na konjugační paradigma těchto sloves, a nečiní z nich tudíž slovesa nepravidelná.

Na rovině fonetické pak v portugalštině v přítomném čase prostém dále existuje fenomén tzv. „vokální alternace“, kdy si v psané podobě sloveso zachovává pravidelnost, ale mění se jeho výslovnost, přesněji výslovnost samohlásky O nebo E v kořeni. V případě sloves 1. konjugace se výslovnost samohlásky v kořeni slovesa mění v závislosti na tom, zda je na kořeni přízvuk nebo ne a to tak, že je-li na samohlásce v kořeni přízvuk, čte se jako otevřená a není-li, čte se jako zavřená (např. sloveso LEVAR – eu LEVO /:λEτo/, nós LEVAMOS /λo:τoμoΣ/.¹⁷ V případě 2. konjugace dokonce dochází k odlišení výslovnosti samohlásky v kořeni i mezi 1. os. j. č., která má přízvuk na kořeni, a ostatními osobami, které mají taktéž přízvuk na kořeni (2. a 3. os. j. č. a 3. os. mn. č.) a to tak, že v 1. osobě se vysloví polozavřená varianta E/O, zatímco ve zbylých osobách s přízvukem na kořeni se vysloví polootevřená varianta E/O. Ve tvarech, kde přízvuk spadá na tematickou samohlásku, se pak v kořeni vysloví nejzavřenější možná varianta, tj. /o/ nebo /u/. Např. sloveso DEVER – eu DEVO /::δEτo/, tu DEVES /:δEτoΣ/, ale nós DEVEMOS /δo:τEμoΣ/. (Cunha [1984] 1999: 412 – 413)

¹⁶ Slovesa pravidelná jsou z hlediska diachronního označována také jako slovesa slabá (tzv. „verbos fracos“) a definována jako slovesa, která si ve všech osobách minulého času prostého zachovávají přízvuk na tematické samohlásce (tj. např. FA:LAR - fa:lei, fa:laste, fa:lou, fa:lamos, fa:lastes, fa:laram).

¹⁷ Tato fonetická alternace však není zcela důsledná a nevyskytuje se tedy u všech sloves. Její výskyt může být ovlivněn např. jazykovým kontextem, kdy po tematické samohlásce třeba následuje nosovka, která výslovnost samohlásky automaticky uzavře.

3.2.2 Nepravidelná slovesa

Na rozdíl od sloves pravidelných jsou slovesa nepravidelná definována právě tím, že se odchyľují od flekčního paradigmatu, pod které by podle své koncovky AR, ER nebo IR měla spadat.¹⁸ K odchylce však nemusí nutně dojít (a zpravidla ani nedochází) ve všech možných konjugacích daného slovesa. Je-li sloveso nepravidelné v přítomném čase prostém oznamovacího způsobu, nemusí to ještě znamenat, že bude nepravidelné i v minulém čase prostém oznamovacího způsobu (viz např. PEDIR – v přítomném čase eu PEÇO, ale v minulém čase eu PEDI, tu PEDISTE, ele PEDIU atd.) nebo v imperfektu minulého času oznamovacího způsobu (viz např. sloveso DAR – v přítomném čase eu DOU, v imperfektu eu DAVA, tu DAVAS, ele DAVA). Hranice mezi slovesy pravidelnými a nepravidelnými se tak může zdát velmi těsnou a snadno prostupnou, nicméně pro identifikaci nepravidelného slovesa by se mělo aplikovat poměrně jasné kritérium a tím je podoba daného slovesa v přítomném a minulém čase prostém oznamovacího způsobu. Tyto časy (tzv. tempos primitivos) jsou spolu s neosobním infinitivem považovány z hlediska flexe za základní časy celého slovesného systému, protože právě z nich se odvozuje tvoření všech ostatních časů. Tudiž vykazuje-li sloveso viditelnou nepravidelnost alespoň v jednom z těchto časů, mělo by být považováno za nepravidelné.¹⁹

¹⁸ Z hlediska diachronního jsou pak označována jako slovesa silná (tzv. „verbos fortes“) a jsou definována jako slovesa, která si přízvuk na tematické samohlásce uchovávají pouze ve 2. os. j. č. a dále v 1., 2. a 3. osobě čísla množného, tj. ve všech osobách vyjma 1. a 3. os. j. č., kde se přízvuk přesouvá na kořen slovesa (např. FAZER – :fiz, fi:zeste,:fez, fi:zemos, fi:zestes, fi:zeram)

¹⁹ U sloves s vokalicou alternací tak hranice mezi nepravidelnými a pravidelnými slovesy zůstává diskutabilní. Cunha mezi slovesa s vokalicou alternací řadí nejen slovesa jako LEVAR či DEVER (viz 3.2.1), kde dochází ke změně výslovnosti, ovšem nikoli ke změně pravopisu, ale také slovesa jako je třeba FRIGIR, ACUDIR, SERVIR či DORMIR, kde se změna výslovnosti otevřenosti samohlásky v kořeni projevuje také v psané podobě slovesa (např. FRIJO, FREGES, FREGE...) a tím přesáhne i do jiných časů (v prvé řadě konjunktivu přítomného času – např. DORMIR – DURMO, SERVIR - SIRVO). Celkově pak slovesa s vokalicou alternací klasifikuje jako slovesa nepravidelná, protože považuje za nedůsledné až nesmyslné klasifikovat slovesa typu LEVAR jako pravidelná, pokud zároveň slovesa typu FRIGIR, která z hlediska výslovnosti vykazují identickou změnu, považujeme za nepravidelná. (cf Cunha [1984] 1999: 412). Brazílské gramatiky (cf Bechara (1999) 2001: 239-243) zmiňují vokalicou alternaci jako fonetický jev, ovšem mezi nepravidelná slovesa už řadí pouze ta, kde ke změně došlo i na rovině ortografie. Otázkou tedy zůstává, zda je pro označení slovesa jako nepravidelného klíčovým kritériem odlišná grafická podoba nebo zda je dostačující fakt, že k alternacím dochází pouze na rovině fonetické.

Na základě toho, v čem spočívá odchylka slovesa od flekčního paradigmatu, jsou pak nepravidelná slovesa dále kategorizována. Brazílská lingvistika v rámci nepravidelných sloves odlišuje slovesa čistě nepravidelná od slovesa anomálních (tzv. „verbos anómalos“), v jejichž definici však není úplně konzistentní. Evanildo Bechara, jehož gramatika je považována za jednu z nejpřednějších brazilských gramatik, uvádí dvě možná chápání tohoto pojmu (Bechara [1999] 2001: 226). V první řadě jsou to slovesa, která vznikla spojením dvou případně více odlišných kořenů a tudíž mají v různých časech zcela odlišnou flexi. Příkladem je třeba sloveso SER, které vzniklo z latinských sloves *sede#re* a *e(sse)*, nebo sloveso IR, které v sobě spojuje hned tři latinská slovesa – *ire*, *vade#re* a *e(sse)*.²⁰ Následně jsou však anomální slovesa chápána jako slovesa, jejichž kořen vykazuje takové změny, že nejsou klasifikovatelná v rámci žádného existujícího paradigmatu. K takovým slovesům se řadí třeba slovesa DAR, VIR, ESTAR, PÔR či TER.²¹

Portugalská lingvistika s dělením na slovesa nepravidelná a anomální nepracuje (cf Cunha [1984] 1999: 384) a při další subkategorizaci sloves nepravidelných se zaměřuje spíše na morfologický charakter nepravidelností.

Klíčovým kritériem pro subkategorizaci nepravidelných sloves je pak morfém, na kterém se nepravidelnost vyskytuje. Sloveso může vykazovat nepravidelnost na svém kořeni (např. sloveso OUVIR, které má v 1. os. j. č. přítomného času prostého tvar OUÇO, tj. vykazuje záměnu V za Ç v kořeni, ale souběžně koncovku –O odpovídající standardní koncovce 1. os. j. č.), stejně jako na flekčním morfému (např. sloveso ESTAR, kde se v 1. os. j. č. přítomného času prostého objevuje tvar ESTOU, přičemž flekčním morfémem vyjadřujícím 1. os. j. č. je v portugalské pouze -O, nikoli diftong -OU).

V rámci těchto dvou možných nepravidelností je nepravidelnost na kořeni nespočetně frekventovanější než variace koncovky a je možné ji dále rozčlenit podle rozličných morfo-fonetických kritérií. Jelikož však klasifikace nepravidelných sloves není hlavním

²⁰ Toto pojetí termínu najdeme ve většině dalších brazilských gramatik, např. u Ferreiry (Ferreira 1992:141)

²¹ Toto chápání termínu pak ve své gramatice přejímá Celso Cunha. (Cunha [1984] 1999: 384)

tématem této práce, nebudeme se do detailu věnovat veškerým existujícím nepravidelnostem a snažit se o jejich důslednou systematizaci. Na okraj můžeme pouze zmínit třeba nepravidelnost spočívající ve ztrátě koncového –E ve 3.os. j.č. přítomného času prostého u sloves, kde před tematickou samohláskou předchází souhláska –Z (např. CONDUZIR – ele CONDUZ, nebo APRAZER – ele APRAZ), což je změna motivovaná povýtce foneticky (tendencí souhlásky –Z vyskytovat se v portugalských slabikách buď v koncové pozici a nebo na začátku slabiky zavřené, nikoli otevřené). Případně můžeme uvést ještě další spíše foneticky motivovanou změnu a tou je záměna samohlásky –E ve 2. a 3. os.j.č. přítomného času za samohlásku –I u sloves 2.a 3. třídy, kde před tematickou samohláskou předchází jiná samohláska a tudíž by mohlo dojít k disonanci, případně ke stírání hranic mezi vyslovováním dané skupiny samohlásek coby diftongu nebo coby hiátu (např. sloveso MOER – tu MÓIS, ele MÓI, nebo sloveso ATRIBUIR – tu ATRIBUIS, ele ATRIBUI).²²

Větší pozornost budeme věnovat pouze pěti základním dílčím paradigmátům, které portugalská lingvistika považuje za systematizovatelné, a vyčleňuje je na základě nepravidelností, které daná slovesa sdílejí při tvoření dvou časů klíčových pro definici nepravidelného slovesa – přítomného času prostého a minulého času prostého. V případě nepravidelností přítomného času prostého se jedná o alternaci vokalickou a konsonantickou (která se zpravidla vyskytuje pouze v přítomném čase, ale nemusí to být nutně pravidlem – např. sloveso CABER vykazuje nepravidelnosti i v minulém čase), v případě minulého času prostého se jedná o slovesa s vokalickou alternací v 1. a 3. os. j. č. a o slovesa s homomorfními tvary 1. a 3. os. j. č. (kde zpravidla platí, že nepravidelnost se objevuje i v přítomném čase.). Samostatnou podskupinu pak tvoří slovesa s fenoménem supletivismu, který se projevuje jak na rovině přítomného času prostého, tak na rovině minulého času prostého.

3.2.2.1 Slovesa s vokalickou alternací v přítomném čase prostém

3.2.2.1.1 Alternace diftongizací

²² Viz kapitola 6.1.2.1, kde se přesně tímto problémem zabýváme.

Jako první můžeme vyčlenit paradigma, kde se vokalická alternace v kořeni projeví diftongizací kmenové samohlásky, jako se stane např. u slovesa CABER, kdy 1.os.j.č. přítomného času prostého dostane podobu CAIBO.

Tato alternace je markantní a značně problematická zejména u sloves, která končí na skupinu hlásek –EAR nebo –IAR.²³ Pro tvary slovesa s přízvukem na kořeni totiž v případě sloves končících na –IAR existují čtyři možná konjugační paradigmatata pro přítomný čas prostý. Vezmeme-li si jako příklad 1. os. j. č., pak se jedná o následující možnosti: i) slovesa typu APOIAR, kde přízvuk spadá na samohlásku předcházející koncovce a hláska –I se tudíž vysloví jako polosamohláska – eu APOIO /- φυ/, ii) slovesa typu AFIAR, kde přízvuk spadá na koncové –I a to se tudíž vysloví jako samohláska – eu AFIO /- ι/, iii) slovesa typu ODIAR s realizacemi eu ODEIO /- εφυ/, případně /- αφυ/, iv) slovesa typu COMERCJAR, u kterých se připouští obojí časování – tj. jak COMERCIO, tak COMERCEIO. Můžeme tedy vidět, že jedna alternace není vždy vázána na jednu konkrétní koncovku, přesněji že ne všechna slovesa, která disponují toutéž koncovkou, budou vždy vykazovat stejnou alternaci.

Slovesa s koncovkou –EAR mají konjugační paradigma neměnné, tj. dochází u nich v přítomném čase prostém k vkládání hlásky –I mezi flekční morfém a kořen slova a to ve všech tvarech s přízvukem na kořeni (neboli všech kromě 1. a 2. os. mn. č.). Tím ovšem dochází k jisté podobě se slovesy s koncovkou –IAR, která diftongují (např. ODIAR), čímž dochází k častým prolnutím těchto dvou paradigmat.

Dalšímu nežádoucímu prolínání paradigmat sloves s koncovkami –EAR/-IAR napomáhá i fakt, že v 1. os. mn. č. dochází v hovorové řeči k fonetické podobě (např. AFIAR = nós

²³ Navzdory tradičnímu pojetí není příliš přesné hovořit o koncovce –IAR, protože slovesný sufix –IAR v portugalštině neexistuje. Samohláska I je součástí kořene slovesa, po ní pak následuje tematická samohláska A a sufix infinitivu (např. sloveso ALIVIAR). V případě koncovky –EAR je pak třeba rozlišit dva případy – v prvním je samohláska –E taktéž součástí kořene slova (např. sloveso PASSEAR), zatímco ve druhém je součástí derivačního suffixu, který se používá pro vytváření sloves na základě přídavných jmen (např. přídavné jméno CLARO + sufix EAR = CLAREAR). (Soalheiro 2002:101).

AFIAMOS /αφι:αμυΣ/ – AFEAR = nós AFEAMOS /αφι:αμυΣ/)²⁴, což činí z těchto paradigmát pravděpodobně dvě nekomplikovanější a nejsnáze zaměnitelná paradigmata v celém konjugačním systému (Soalheiro 2002:103).

3.2.2.1.2 Alternace záměnou samohlásek s odlišným stupněm otevřenosti

Další možnou formou alternace je záměnění samohlásek lišících se stupněm otevřenosti v kořeni slovesa (viz poznámka 19), která pronikne i do jeho psané podoby (jako se děje např. u slovesa VESTIR, kdy se v 1. os. j.č. přítomného času prostého střední zavřené E (/ɛ/) z infinitivu změní na přední zavřené I (/i/) a v přední polootevřené E (/E/) ve 2. a 3. os.j.č). V tomto případě pak můžeme v rámci této skupiny identifikovat ještě tři poddruhy vokálních alternací v závislosti na tom, v jakých osobách se alternace projeví: i) vokální alternace projevující se pouze v 1. os. j. č. (např. sloveso ADERIR – eu ADIRO, tu ADERES, ele ADERE), ii) alternace projevující se ve všech tzv. rizotnických tvarech slovesa, neboli v tvarech, kde přízvuk spadá na kořen slovesa (např. sloveso AGREDIR – eu AGRIDO, tu AGRIDES, ele AGRIDE, eles AGRIDEM – nós AGREDIMOS, vós AGREDIS), iii) alternace, které ovlivní pouze kmenovou samohlásku ve 2. a 3. os.j.č. a pak ve 3.os.mn.č. (např. sloveso ACUDIR –tu ACODES, ele ACODE, eles ACODEM - eu ACUDO nós ACUDIMOS, vós ACUDIS).²⁵

3.2.2.2 Slovesa s konsonantickou alternací v přítomném čase prostém

Stejně tak můžeme vyčlenit slovesa vykazující alternaci konsonantickou. K té dochází v souhlásce přecházející tematické samohlásce a to v 1. os. j. č. přítomného času prostého oznamovacího způsobu, přičemž je tato nepravidelnost logicky odražena i v konjunktivu přítomného času od této osoby odvozeného. Jako příklady této alternace mohou sloužit slovesa jako PERDER (eu PERCO), PEDIR (eu PEÇO) či VALER (eu VALHO).

3.2.2.3 Slovesa s vokální alternací v 1. a 3. os. j. č. minulého času prostého

²⁴ Pouze ve skutečně spisovném jazyce se dnes realizuje výslovnost normativním zavřeným E - /αφι:αμυΣ/

²⁵ Tyto vokální alternace se týkají především sloves 3. konjugace.

Následující dvě dílčí paradigmatata jsou charakterizována změnami na kořeni, které se realizují v minulém čase prostém a to konkrétně ve tvarech 1. a 3. os. j.č. Tyto změny jsou pak zásadní také při zkoumání dialektologických alternací zejména nepravidelných sloves.²⁶

U sloves této skupiny dochází k odlišení tvaru 1. a 3. os. j. č. pouze na základě odlišné otevřenosti kmenové samohlásky, kdy 1. osoba disponuje zavřenější variantou samohlásky a 3. osoba variantou otevřenější (zbytek slovesného paradigmatu pak kopíruje samohlásku objevující se ve tvaru 1. osoby). Tato variace se projevuje u tvarů sloves obsahujících v kořenech samohlásky vykazující kvalitativní alterace, konkrétně samohlásky E/I a O/U a projeví se i v psané podobě slovesa. Najdeme ji například u slovesa FAZER, kde máme 1. os. j. č. eu FIZ a 3. os. j. č. ele FEZ, zatímco ve zbytku paradigmatu se vrací samohláska I (tu FIZESTE, nós FIZEMOS, eles FIZERAM), nebo u slovesa PODER, kde je v 1. os. j. č. tvar PUDE, zatímco u 3. os. j. č. máme PÔDE (a u zbytku paradigmatu vidíme opět návrat k samohlásce U – tu PUDESTE, nós PUDEMOS, eles PUDERAM).²⁷ Dá se tak říci, že tato slovesa v 1. a 3. os. j. č. zcela postrádají flekční morfém vyjadřující kategorii osoby a čísla a vyjadřují morfologické kategorie čistě záměnou kmenové samohlásky.²⁸ Tuto samohlásku pak můžeme považovat za morfofonologické označení osoby a čísla.

3.2.2.4 Slovesa s identickými tvary 1. a 3. os. j. č. minulého času prostého

²⁶ Při klasifikaci sloves podle tvoření minulého času prostého můžeme narazit také na vyčleňování tzv. sloves silných a slabých, přičemž slovesa slabá jsou ta, jejichž kořen v minulém čase prostém neprodělá žádnou změnu (např. SENTIR – eu SENTI), zatímco slovesa silná jsou ta, na jejichž kořeni dojde v minulém čase prostém ke změně (např. FAZER – eu FIZ). (Bechara [1999] 2001: 225). Můžeme tedy vidět, že termín silné/slabé sloveso je poněkud ambivalentní, protože může odkazovat k různým vlastnostem slovesa (viz poznámka 18).

²⁷ Z historického hlediska je tato diferenciacie vysvětlena vlivem metafonie, kdy se v 1. os. j. č. latinské koncové dlouhé I (/ i# /) vyvinulo na dnešní portugalské /i/, zatímco zatímco ve 3. os. j. č. se vyskytovalo krátké I (/ i(/), které se fonetickým vývojem změnilo na polozavřené přední E (/ɛ/). (Soalheiro 2002: 181).

²⁸ Ne vždy tomu tak bylo. Až do zhruba 13.století existovala v portugalštině tendence ke tvaru 1. os. j. č. minulého času prostého přidávat flekční morfém –O, vyjadřující kategorii osoby a času. Kolem 16. století už však tato tendence není patrná. (Soalheiro 2002:181). Podrobněji viz kapitola 6.2.3.3.

Poslední z těchto dílčích paradigmat představují slovesa, u kterých jejich nepravidelnost v kořeni způsobí, že jsou v 1. a 3. os. j.č. minulého času prostého homomorfní, tj. mají v těchto osobách stejný tvar. Tento jev se týká většinou sloves 2. konjugace a mezi taková slovesa můžeme zařadit třeba sloveso CABER, které má v 1. a 3. os. j. č. tvar COUBE, či sloveso SABER, které v těchto osobách disponuje tvarem SOUBE, případně sloveso DIZER, vykazující tvary eu/ele DISSE. Stejně jako v případě předchozí podskupiny platí, že morfologické kategorie osoby a času jsou zde vyjádřeny pouhou alternací kmenových hlásek a flekční morfém těchto kategorií zcela chybí. Vzhledem k identické podobě samohláskové záměny v kořeni však v tomto případě nemůžeme hovořit o tom, že by tato záměna nesla morfologickou funkci osoby a čísla a morfém osoby a čísla v tomto případě považujeme za nulový.

3.2.2.5 Slovesa s fenoménem supletivismu

Další samostatné paradigma pak tvoří slovesa, u kterých má kořen infinitivu zcela jiný základ než flexe přítomného či minulého času prostého oznamovacího způsobu, neboli kde dochází k tzv. supletivismu. Tímto v portugalštině disponují dvě základní slovesa – sloveso SER (eu SOU – přítomný čas prostý, eu FUI – minulý čas prostý) a IR (eu VOU – přítomný čas prostý, eu FUI – minulý čas prostý). Pod toto paradigma tedy spadají slovesa, která by brazilské názvosloví, jak už bylo řečeno dříve v této kapitole, označilo jako slovesa anomální.

3.2.3 Defektní slovesa

Za slovesa defektní jsou pak považována slovesa, která nemají komplexní verbální flexi a postrádají některé tvary. V portugalštině, která je na defektní slovesa poměrně bohatá, najdeme dva typy neúplné flexe. První tvoří slovesa, která nemají 1. os. j. č. přítomného času prostého oznamovacího způsobu a tím ani žádný z časů, který se od 1. os. j. č.

přítomného času prostého odvozuje (např. konjunktiv přítomného času či záporný imperativ) – např. ABOLIR – *eu ABOLO. Druhý typ pak tvoří slovesa, která v přítomném prostém čase oznamovacího způsobu mají pouze tzv. tvary arizotonické neboli s přízvukem na koncovce slovesa (1. a 2. os. mn. č.) - např. sloveso FALIR - *eu FALO, * tu FALES, *ele FALE, *eles FALEM – nós FALIMOS, vós FALIS (Cunha [1984]1999: 445 – 446).

Absence některých tvarů je většinou vysvětlována jako důsledek snahy vyhnout se disonanci (např. ABOLIR – *eu ABOLO) nebo jako snaha vyhnout se nebezpečí splynutí daného tvaru s již existujícím tvarem slovesa používaného frekventovaněji (např. FALIR - *eu FALO – mohlo by dojít k záměně s 1.os.j.č. přítomného času prostého slovesa FALAR) (Bechara [1999] 2001: 226). Z tohoto důvodu se mezi slovesa defektní neřadí ani slovesa neosobní, existující pouze v podobě 3. os. j. č., ani slovesa slučitelná jak se 3. os. j. č. tak se 3. os. mn. č. (tzv. „verbos unipessoais“). Jak u sloves neosobních (např. HAVER, CHOVER), tak u sloves slučitelných s 3. osobou jednotného i množného čísla totiž platí, že neúplnost jejich flexe není dána zvukovou disharmonií či snahou o zamezení ambivalentnosti forem, ale vychází ze samotné sémantiky slovesa a z faktu, že v mimojazykové realitě jsou daná slovesa s jinými než třetími osobami významově neslučitelná.

3.2.4 Slovesa s nadbytečnými tvary

Slovesa s nadbytečnými tvary jsou naopak ta slovesa, která v některém ze svých tvarů disponují dvěma a v některých případech i třemi variantami. Tyto varianty pak mohou, ale nemusí být ekvivalentní. Ekvivalentní varianty se objevují zejména u sloves, která disponují dvojím časováním – např. sloveso CONSTRUIR, kde 2. os. j. č., 3. os. j. č. a 3. os. mn. č. mohou mít varianty tu construis – constróis, ele construi – constrói, eles construem – constróem.

Nadbytečnost slovesných tvarů se však vyskytuje především u sloves, která mají dva (a více) tvarů participií, v tomto případě ovšem neplatí, že by varianty tvarů byly zcela

ekvivalentní, protože každá z nich má jinou funkci a kontext použití. Participia tvořená přidáním pravidelné koncovky (např. aceitar – aceitado) se používají při tvoření složených slovesných časů, tj. v kombinaci s pomocným slovesem TER, zatímco participia tvořená nepravidelně (např. aceitar – aceite/aceito/aceita) se používají při tvoření trpného rodu, tj. v kombinaci s pomocnými slovesy SER/ESTAR.

4 Minulý čas prostý a jeho stručná charakteristika z hlediska morfologického

4.1 Klasifikace formální

Jak je z přechodí kapitoly patrné, flekční paradigmatata jsou v portugalštině poměrně bohatá a díky tomu i možné klasifikace sloves. Neméně bohatý je však i systém časů, jehož je námi zvolený minulý čas prostý klíčovou součástí.²⁹

Slovesné časy lze klasifikovat různým způsobem v závislosti na tom, která kritéria pro jejich klasifikaci uplatníme. Zvolíme-li kritérium formální, tj. jak byl daný tvar morfologicky vytvořen, pak je třeba rozlišovat mezi časy prostými a složenými, přičemž za čas prostý považujeme ten čas, který je vytvořen kombinací lexikálního morfému/kořene slovesa a alespoň jednoho ze tří možných flekčních morfémů – tematické samohlásky, flekčního morfému času, způsobu a vidu nebo flekčního morfému

²⁹ Terminologii související s pojmenováním různých slovesných časů se budeme blíže věnovat v kapitole 4.2. V rámci textu se budeme držet právě použitého označení, tedy minulý čas prostý.

osoby a čísla³⁰. Naproti tomu časy složené jsou časy vytvořené pomocí slovesného opisu, neboli kombinací pomocného slovesa TER, které je nositelem všech slovesných kategorií, a nominálního tvaru plnovýznamového slovesa (= participia), který je nositelem lexikálního významu.³¹

Z tohoto hlediska tedy námi vybraný minulý čas představuje čas prostý, neboť není nikdy vytvořen pomocí slovesného opisu. V závislosti na tom, zda se jedná o slovesa pravidelná či nepravidelná, je tvořen buď přidáním flekčních koncovek, nebo hláskovými záměnami v kořeni slova. K přidávání flekčních koncovek pak dochází v první řadě u sloves pravidelných. Tyto se přidávají ke kořeni slova, u kterého jsme zachovali tematickou samohlásku, ale odtrhli jsme sufix infinitivu (tvar označený jako tzv. „tema“) a jedná se konkrétně o následující koncovky:

- i) 1. slovesná třída –AR: např. FALAR → eu fale-I
tu fala-STE
ele falo-U
nós falá – MOS
vós fala- STES
eles fala-RAM
- ii) 2. slovesná třída –ER: např. COMER → eu com – I
tu come –STE
ele come-U
nós come- MOS
vós come-STES
eles come-RAM
- iii) 3. slovesná třída –IR: např. PARTIR → eu part – I
tu parti-STE
ele parti-U

³⁰ O problematice výchozích tvarů odvozování dalších časů viz dále v této kapitole.

³¹ S formální klasifikací časů souvisí také již zmíněné dělení časů na časy základní („primitivos“) a odvozené („derivados“), která odráží fakt, že v portugalštině jsou tři časy, které slouží jako základ pro odvození ostatních časů, a to jsou přítomný čas prostý oznamovacího způsobu (presente do indicativo), minulý čas prostý oznamovacího způsobu (pretérito perfeito simples do indicativo) a neosobní infinitiv (infinitivo impessoal) (viz kap. 3.2.2. – Nepravidelná slovesa)

nós parti-MOS
vós parti-STES
eles parti-RAM³²

Tabulka 1: Flekční paradigmatata pravidelných sloves 1., 2. a 3. třídy

Tyto flekční morfémy, kterými je tvořen minulý čas prostý, jsou chápány jako morfémy nesoucí kategorie osoby a čísla a tudíž je minulý čas prostý považován za čas, který nemá formálně vyjádřeny kategorie času, způsobu a vidu (jako je tomu například u imperfekta minulého času sloves 1. třídy, kde samostatný morfém –VA vyjadřuje tyto tři kategorie a k němu se případně přidávají flekční morfémy osoby a čísla). Bechara (Bechara [1999] 2001: 234) nicméně mluví o přítomnosti morfému nesoucího kategorie času, způsobu a vidu i u minulého času prostého, a to v případě 3. os. mn. č., kdy Cunhou používanou koncovku – RAM rozděluje na dva morfémy – RA a –M, přičemž –RA pro něj představuje flekční morfém času, způsobu a vidu, zatímco koncovka –M pak představuje univerzální koncovku společnou všem časům ve 3. os. mn. č., která vyjadřuje nosovost předcházející samohlásky. Nicméně vzhledem k tomu, že morfém –RA je typickým flekčním morfémem pro vytvoření předminulého času indikativu a v minulém čase prostém se objevuje pouze u dotyčné 3. os. mn. č., přikláníme se spíše ke Cunhově rozčlenění koncovek.

Tuto systematizaci koncovek minulého času kromě Cunhy respektuje i jiní portugalsští lingvisté zabírající se touto tematikou.³³ V rámci jejího řešení však zůstává stranou otázka, co se stalo s tematickou samohláskou v 1. os. j. č. u všech slovesných tříd a také ve 3. os. j. č. u 1. slovesné třídy, ve kterých ji nenacházíme, byť by v nich dle předpokládaného derivačního vzorce měla být zachována. V případě 1. os. j. č. 1. slovesné třídy však máme místo očekávaného A + I (tj. např. FALAR – eu FALA + koncovka I → FALAI) koncovku – EI (tedy „eu FAL+E+I“), a u 3. os. j. č. téže slovesné třídy máme místo předpokládaného A + U (tj. např. ele FALA + U → FALAU) koncovku –OU (tedy FALOU). U 1. os. j. č. sloves 2. a 3. slovesné třídy by se pak zase

³² cf Cunha [1984] 1999: 386 – 387

³³ Např. Maria Helena Mira Mateus nebo Ernesto d' Andrade

předpokládalo, že bude mít vzhledem k danému flekčnímu paradigmatu koncovku E + I (v případě 2. třídy) a I + I (v případě 3. třídy), přičemž tomu tak není a místo toho zde nacházíme flekční morfém připojený přímo ke kořeni slovesa (tj. u 2. třídy např. eu COM+I, u 3. třídy např. eu PART+I.).

Tomuto jevu je zřídka kdy věnována pozornost, nicméně o jeho vysvětlení se pokouší alespoň M. H. M. Mateus ve své gramatice (Mateus [1982] 1994). Předpokládá, že v případě sloves 1. slovesné třídy došlo k asimilaci tematické samohlásky s koncovkou – I (neboli přední zavřenou samohláskou), takže tvar 1. os. j. č. prošel vývojem od polozavřeného středního A k polozavřenému přednímu E (tj. *FAL+A+I → FAL+E+I) a tentýž proces pak proběhl u 3. os. j. č., kde se tematická samohláska v podobě středního polozavřeného A asimilovala s koncovkou –U do podoby zadního polozavřeného –O (tj. *FAL+A+U → FAL+O+U). Popisuje tuto změnu jako „example of the interaction between morphological and phonological rules“ (příklad propojení morfologických a fonologických pravidel), kdy morfologická derivace nového tvaru slova vyvolá druhotně fonetickou změnu v samohláskách, které přijdou touto derivací do kontaktu, a vyvolá jejich asimilaci (Mateus 2000: 78).³⁴

U 1. os. j. č. sloves 2. slovesné třídy předpokládá, že dnešní koncovky bylo dosaženo stejným procesem, tedy asimilací a následnou simplifikací. V tomto případě se asimilace týkala polozavřené přední samohlásky –E, která se napřed změnila na zavřené přední –I a následně splynula s koncovkou, která byla vyjádřena toutéž samohláskou (tj. *COM+E+I → *COM+I+I → COM+I). V případě 3. slovesné třídy pak došlo pouze k simplifikaci dvou identických samohlásek – tematické samohlásky –I a koncovky –I (tj. *PART+I+I → PART+I).³⁵

³⁴ K tomuto spíše morfologickému pohledu na problematiku koncovek je třeba přidat ještě pohled etymologický, snažící se vystopovat vývoj koncovky od lidové latiny, a ten předkládáme v kapitole 5)

³⁵ Tvar 1. os. j. č. u 2. a 3. slovesné třídy je v některých případech vysvětlován i tak, že na rozdíl od 1. slovesné třídy je zde nulový derivační morfém, neboli koncovka –I v tomto případě není flekčním morfémem osoby a čísla, ale tematickou samohláskou, která zůstala přilepena ke kořenu slovesa. Toto pojetí najdeme např. u Ernsta d'Andrade (Andrade 1977)

U sloves nepravidelných je pak minulý čas prostý vyjádřen změnou na kořeni, jako jsme již viděli například v kapitole 3.2.2.3 (TER - eu TĪVE – ele TEVE) nebo 3.2.2.4. (SABER - eu SOUBE – ele SOUBE). Nicméně i v případě nepravidelných sloves dochází k přidání flekčního morfému vyjadřujícího kategorii osoby a čísla a to u 2. os. j. č., a všech osob čísla množného (např. tu TIV- ESTE/ SOUB- ESTE, nós TIV- EMOS/ SOUB- EMOS, vós TIV- ESTES/ SOUB- ESTES, eles TIV- ERAM/ SOUB- ERAM). Jinými slovy, bez ohledu na typ slovesa k vyjádření minulého času prostého jinými prostředky než přidáním flekčního morfému s kategorií osoby a čísla dochází výlučně u 1. a 3. os. j. č., a proto jsou také tyto osoby z hlediska časování nejproblematictější a objevuje se u nich na rovině dialektů nejvíce změn.

4.2 Klasifikace ve vztahu k mimojazykové realitě

Zvážíme-li dále vztah daného času k mimojazykové realitě, pak je třeba vyčlenit časy, jejichž vztah k mimojazykové realitě je přímý a které tedy vyjadřují činnost odehrávající se buď v momentu promluvy, nebo před ním či po něm. V tomto případě hovoříme o časech přirozených a ty jsou v portugalštině logicky tři – čas přítomný, minulý a budoucí. Tyto tři přirozené časy se dále uplatňují jednak v rámci způsobu oznamovacího a jednak v rámci způsobu spojovacího (konjunktivu) a tam jsou pak kategorizovány do dílčích časů, kdy je přímost jejich vztahu k mimojazykové realitě buď oslabena (např. předminulý čas, jehož hlavní funkcí je vyjádřit předčasnost před jiným dějem v minulosti, tj. nad rámec reality mimojazykové je ukotven ještě v realitě jazykové), nebo obohacena o další gramatické kategorie (např. imperfektum minulého času, které kromě odkazu na děj uskutečněný v uzavřené minulosti přidává a zdůrazňuje také mimo jiné aspekt trvání tohoto děje a často i mnohé další). Systematizujeme-li tedy časy oznamovacího způsobu, dojdeme k následujícímu dělení (viz následující strana), které nám ukáže, jakou pozici mezi přirozenými časy v oznamovacím způsobu námi vybraný minulý čas zastává.³⁶

³⁶ Existuje více způsobů označování slovesných časů. V rámci této tabulky uvádíme jednak morfologicky nejpřesnější označení časů v češtině a jednak jejich označení v portugalštině, které vychází z terminologie Celsa Cunhy (Cunha [1984] 1999: 379). V rámci této práce se však budeme držet spíše vžitého a frekventovanějšího označení časů a budeme tak spíše využívat termínů jako přítomný čas prostý, minulý čas prostý, předminulý čas atp.

Oznamovací způsob

A) *prézens* (presente do indicativo)– *ex. falo*

B) **préteritum** → imperfekta (pretérito imperfeito) – *ex. falava*

→ **perfekta** → **prosté** (pretérito perfeito simples)– *ex. falei*

→ složené (pretérito perfeito composto)– *ex. tenho falado*

→ plusquamperfekta → **prosté** (pretérito mais que perfeito simples)

– *ex. falara*

→ složené (pretérito mais que perfeito composto)

- *ex. tinha falado*³⁷

³⁷ Prosté a složené plusquamperfektum indikativu jsou formálně dva časy, v jejichž významu ve vztahu k mimojazykové realitě však není prakticky žádný rozdíl (pouze u prostého plusquamperfekta se doporučuje používání v případech, kdy časově zařazujeme děj do velmi vzdálené a blíže neurčené minulosti). Liší se tak de facto pouze svým použitím, které je vymezeno spíše stylisticky. Prosté plusquamperfektum je většinou pojímáno jako formálnější varianta, objevující se spíše v literárních textech

- C) futurum → prézensu → prosté (futuro do presente simples)– *ex. falarei*
 → složené (futuro do presente composto)– *ex. terei falado*
 → préterita → prosté (futuro do pretérito simples) – *ex. falaria*³⁸
 → složené (futuro do pretérito composto) - *ex. teria falado*

*Tabulka 2: Zařazení minulého času prostého do systému časů v oznamovacím způsobu demonstované na I. os. j. č. slovesa FALAR.*³⁹

Z hlediska funkce tohoto času je tedy stěžejní, že se jedná o čas minulý, perfektivní a prostý. Zařazení do kategorie času minulého znamená, že v rámci přirozených slovesných časů je na popisovanou činnost pohlíženo perspektivou přítomnosti jako na činnost uzavřenou a ohraničenou v ukončené minulosti, která může za určitých okolností přesáhnout až k okamžiku promluvy, ale už ne za něj (což je případ složeného préterita perfekta, o kterém bude stručně pojednáno dále v této kapitole, ale částečně také imperfekta).

Kategorie perfektivnosti rozšiřuje tuto charakteristiku o další dva rysy a tím je chápání dané činnosti jako činnosti jednak jednorázové a jednak dokončené, přičemž její průběh a délka jejího trvání hrají až druhotnou roli. Díky tomuto aspektu tvoří perfektivní časy (spolu s préteritem plusquamperfekta) protiklad k dalšímu času minulému a to imperfektu, jehož hlavní funkcí je zdůraznit právě trvání a kontinuitu děje, aniž by se nutně bralo v potaz, zda byla daná činnost dokončena. Toto rozlišení, vyjádřené

či v administrativním stylu, zatímco složené plusquamperfektum je typičtější spíše pro méně formální styly a pro hovorový jazyk. Toto odlišení je nicméně mnohem komplexnější, jelikož však není předmětem této práce, nebudeme se mu nyní hlouběji věnovat.

³⁸ Vyčlenění času futura préterita je projevem problematičnosti hranice mezi způsobem (v tomto případě podmiňovacím) a časem. Cunha odmítá portugalské vyčlenění podmiňovacího způsobu a odkazuje na brazilské pojetí kondicionálu jako času s tím, že od budoucího času se liší pouze tak, že odkazuje k dějům, které se měly stát vzhledem k událostem v čase minulém, a že budoucí čas je časem natolik silně modalizovaným (tj. vyjadřujícím míru pravděpodobnosti uskutečnění děje), že možnost jeho realizace je stejně tak hypotetická jako je tomu u kondicionálu. (cf Cunha [1984] 1999: 462). Brazilský lingvista Bechara naproti tomu zmiňuje v rámci výčtu slovesných způsobů také způsob podmiňovací, ale současně při klasifikaci slovesných časů použije pro kondicionál označení futurum pretérta (cf Bechara [1999] 2001: 221).

³⁹ (Cunha [1984] 1999: 379)

v portugalštině na rovině časů, pak supluje v češtině samostatnou morfologickou kategorii vidu, pomocí které rozdělujeme slovesa na dvě základní skupiny – slovesa dokonavá, neboli vyjadřující činnost dokončenou, a slovesa nedokonavá, neboli vyjadřující činnost, která sice probíhala v minulosti, ale jejíž ukončenost je buď nepodstatná, nebo mluvčímu neznámá.

Poslední charakteristikou námi vybraného préterita perfekta je přídomek „prostý“. Ten staví tento čas do opozice k préteritu perfekta složenému, vytvořenému kombinací pomocného slovesa TER v přítomném čase prostém oznamovacího způsobu a přičestí minulého. Tentokrát se však nejedná o pouhou formální variantu téhož času, jako se děje v indikativním způsobu préterita plusquamperfekta (viz poznámka 37). Prosté a složené préteritum perfekta jsou v portugalštině funkčně odlišeny, dokonce by se dalo říci, že striktněji než v jiných románských jazycích. Funkcí složeného préterita perfekta je v první řadě přiblížit děj k časové rovině přítomnosti a vyjádřit tak činnosti, které samy o sobě či svým dopadem do přítomnosti přesahují (např. Tenho lido muitos livros.= Přečetl jsem hodně knih/Mám přečteno hodně knih.), ale také vyjádřit činnost opakovanou, u níž není přesně určený časový rámec (např. Ele tem lutado contra todos os males do mundo. = Vždy bojoval proti veškerému zlu na světě a v boji dále pokračuje.).⁴⁰ Funkcí préterita perfekta prostého je naproti tomu eliminovat přesah děje slovesa do přítomnosti a zdůraznit jeho definitivní ukončenost v minulosti.

Minulý čas prostý tak spolu s minulým časem složeným a imperfektem minulého času reprezentují tři základní minulé časy.⁴¹ Podíváme-li se velmi stručně na využití těchto tří klíčových minulých časů a srovnáme-li je i s jinými románskými jazyky, zjistíme, že portugalština má tendenci využívat minulého prostého času daleko frekventovaněji než třeba evropská španělština či francouzština, které minimálně v hovorovém jazyce vykazují jednoznačnou tendenci nahrazovat minulý čas prostý minulým časem složeným,

⁴⁰ Takto použití času definují gramatiky (cf. Cunha [1984] 1999: 453 – 454). Praxe se však často liší a přesah času do přítomnosti je často vnímán pouze u sloves vyjadřujících opakovanou činnost.

⁴¹ Préteritum plusquamperfekta zde neuvádíme, protože ve srovnání s výše zmíněnými časy má přece jenom značně omezenější kontext využití, který je navíc v hovorové portugalštině dále zužován. Důsledně je využíván prakticky jen v souslednosti časové a v určitých ustálených frázích (jako např. Quem me dera que...!)

zejména je-li v kombinaci s určitými adverbii, která implikují zahrnutí momentu přítomnosti (ve španělštině např. *ya, todavía, aun*). Portugalština tak využívá minulý čas prostý i v situacích, kde se třeba francouzština standardně uchyluje spíše k imperfektu, např. u sloves *vũle* nebo *tam*, kde je kontext děje explicitně časově omezen a zároveň je zdůrazněno trvání děje (např. *Ontem choveu o dia todo.*).⁴² Často jde i proti vlastním pravidlům použití časů, což se projevuje zejména u tendence, protichůdné např. francouzštině, nahrazovat minulý čas složený minulým časem prostým, případně dokonce časem přítomným. V portugalštině se tak běžně setkáme s tím, že slovesa popisující opakující se činnost v blíže neurčené minulosti jsou místo minulým časem složeným vyjádřena minulým časem prostým v kombinaci s adekvátním příslovcem (např. *frequentemente, sempre, muitas vezes* atd.) a i ve větách, které obsahují příslovce přímo volající po minulém čase složeném, nacházíme čas minulý prostý či dokonce přítomný (např. *Não o vejo já há muito tempo.*).

4.3 Minulý čas prostý jako čas základní

Z výše řečeného vyplývá, proč je minulý čas prostý považován za jeden ze stěžejních portugalských časů. Důvodem k tomu však není jen fakt, že je to čas prakticky nejfrekventovanější, ale i to, že je současně časem tzv. základním („tempo primitivo“), neboli časem, od kterého odvozujeme jiné slovesné časy. V tomto konkrétním případě se jedná o 3 časy, předminulý čas prostý, konjunktiv budoucího času a také konjunktiv imperfekta.

Jako výchozí tvar slovesa slouží 3. os. mn. č., od které se odtrhne flekční koncovka -RAM a ke zbylému tvaru slovesa (tzv. „tema“ neboli kombinace kořene slovesa a tematické samohlásky) se přidají koncovky nově derivovaného času (např. *eu canta-RA* = předminulý čas prostý, *eu canta-R* = konjunktiv budoucího času, *eu canta-SSE* =

⁴² Příklad citován z učebnice portugalštiny *Gramática activa 1* (cf Coimbra [2000]2002:40)

konjunktiv imperfekta) (Cunha [1984] 1999: 389, Bechara [1999] 2001: 237). Tudíž všechna slovesa, která jsou v minulém čase prostém pravidelná, budou pravidelná i v těchto odvozených časech, zatímco slovesa, která mají v minulém čase prostém nepravidelnost v kořeni, budou nepravidelná také ve všech časech z tohoto času odvozených (např. TRAZER – v minulém čase prostém = eles TROUXE-RAM → TROUXE = základ pro tvoření odvozených časů). Tím nepravidelnosti minulého času prostého přesahují rámec tohoto času a ovlivňují flekční paradigmata i u jiných časů.⁴³

Alespoň okrajově považujeme za vhodné zmínit, že morfologická analýza a v jejím rámci určení výchozího tvaru slovesa pro odvození dalších časů není vždy jednoznačná a důsledná. V některých gramatikách převážně didaktického rázu a učebnicích portugalštiny se můžeme setkat s informací, že se výchozí tvar liší podle času, který je z něj odvozen. Takže například při tvoření préterita plusquamperfekta se za výchozí tvar slovesa pro derivaci považuje 3. os. mn. č., od které se odtrhne koncovka –AM, takže zbude tvar zakončený souhláskou –R, který v případě pravidelných sloves odpovídá podobě jejich infinitivu a v případě sloves v minulém čase prostém nepravidelných odráží nepravidelnost daného slovesa. Tentýž proces je pak aplikován pro tvoření futura konjunktivu, tj. za výchozí tvar se považuje kořen slovesa doplněný tematickou samohláskou a sufixem –R a k tomu se následně přidávají koncovky osobního infinitivu (odpovídající tak významově morfému osoby a čísla spíše než morfému času, způsobu a vidu). Pro odvození imperfekta konjunktivu se však za výchozí čas vezme tvar 3. os. mn. č., od kterého se odtrhne koncovka –RAM a jako výchozí tvar tudíž zbude kombinace kořene slovesa a tematické samohlásky (tak jako u Cunhy), ke kterým se pak přidávají flekční morfémy chápané jako morfémy nesoucí kategorii času, způsobu a vidu.⁴⁴

⁴³ Dalo by se tedy předpokládat, že proběhnou-li v rámci regionálních variant nějaké změny na kořeni sloves v minulém čase prostém, budou se odrážet i v těchto odvozených časech. Jelikož však tyto odvozené časy nepatřily v žádném z korpusů k časům frekventovaným, nemůžeme tento předpoklad ani vyvrátit, ani potvrdit. Nicméně z toho mála dat, která máme, můžeme spíše vyvodit, že každý čas má svá vlastní specifika, která ignorují výchozí časy, ze kterých byly případně odvozeny. Jinými slovy, dojde-li v minulém čase prostém např. k nahrazení tvaru slovesa TRAZER a místo TROUXE se objeví TROUVE, neznamená to, že konjunktiv imperfekta bude reflektovat tuto změnu a vznikne tvar TROUVESSE. Daleko pravděpodobnější je konjunktiv imperfekta ve tvaru TROUXESSE.

⁴⁴ Viz např. Coimbra [2000] 2002: 24)

V jiných⁴⁵ se zase za výchozí tvar slovesa bere důsledně tzv. perfektní kmen, neboli kořen slovesa bez tematické samohlásky, a k tomuto kmeni se pak přidávají koncovky, k nimž jsou přiřazeny právě tyto samohlásky – takže např. v konjunktivu imperfekta je to koncovka –ASSE/-ESSE/-ISSE atd. Toto dvojí pojetí tvoření časů odvozených od minulého času prostého je dáno podstatou portugalské flexe, jak byla nastíněna v kapitole 3.1 – portugalská slovesa časujeme tak, že k lexikálnímu morfému, tj. kořenu slova, přidáme alespoň jeden ze tří možných flekčních morfémů: i) tematickou samohlásku (např. fal-A), ii) flekční morfém času, způsobu a vidu (např. fal-a-RA) a iii) flekční morfém osoby a čísla (např. fal-O). Jen v málokterém slovesném tvaru najdeme všechny tyto morfémy souběžně (např. 1.os.j.č. přítomného času prostého slovesa CANTAR – eu CANT-O obsahuje pouze morfém osoby a čísla. Ten v sobě zahrnuje i kategorii času, způsobu a vidu, které však nejsou vyjádřeny formálně. Naopak tatáž osoba u téhož slovesa v imperfektu minulého času bude mít tvar CANTA-VA, kde morfém VA vyjadřuje naopak kategorie času, způsobu a vidu, ale už neobsahuje explicitní vyjádření osoby a čísla). Navíc nejsou tyto morfémy v rámci jednoho času používány důsledně (např. u výše zmíněného imperfekta disponuje 1. os. j.č. pouze flekčním morfémem s kategorií času, způsobu a vidu (CANTA - VA), zatímco u 2. os. j. č. téhož času se k tomuto morfému přidá ještě morfém osoby a čísla – tu CANTA – VA - S). Z tohoto pak vyplývá dvojí pojetí výchozího tvaru pro odvozování sloves od minulého času prostého – na jedné straně by se mělo vycházet z tvaru, který se objevuje ve všech osobách minulého času prostého a tím je nikoli tzv. „tema“, ale perfektní kmen neboli kořen slovesa bez tematické samohlásky (neboť 1. a 3. os. j.č. u slovesné třídy –AR tematickou samohlásku neobsahuje – eu fal-EI, ele fal-OU). Na druhé straně však za flekční morfém času, způsobu a vidu považujeme pro dané časy morfém, který je stabilní pro všechny tvary v konjugačním paradigmatu (a maximálně přibírá či nepřibírá i flekční morfém osoby a čísla), tj. –RA pro předminulý čas prostý oznamovacího způsobu -SSE pro konjunktiv imperfekta a –R pro konjunktiv budoucího času. Takže v případě, že vycházíme z tzv. perfektního kořene, nelze chápat přidávané koncovky – ARA/ERA/IRA, -ASSE/ESSE/ISSE či –AR/ER/IR jako jeden flekční morfém času,

⁴⁵ Např. HAVLÍKOVÁ, M.- ALVES, C.M.P. (2003), *Portugalština pro samouky*, Praha: Leda. Případně JINDROVÁ, J.- MLÝNKOVÁ L. – SCHALKOVÁ E. (2001), *Portugalština*, Praha: Leda.

způsobu a vidu, který má tři varianty, ale spíše jako kombinaci dvou flekčních morfémů, tedy tematické samohlásky a flekčního morfému času, způsobu a vidu.

II část – Slovesná flexe v dialektech evropské portugalštiny

V druhé části práce přikročíme ke stěžejní části dizertace – to jest k dialektologickým variantám flexe, které portugalská slovesa vykazují. Jednotlivé jevy týkající se 1. os. j. č.⁴⁶ nejprve rozdělíme podle toho, zda zasahují slovesa pravidelná či nepravidelná. U každého jevu pak stručně okomentujeme, jaká by měla být jeho normativní podoba a jak je tato normativní podoba reflektována v historických či současných gramatikách. Poté zmíníme, zda a případně jak je o vybraném jevu pojednáno v historických gramatikách případně ve studiích portugalských dialektologů a následně přikročíme k práci se sebranými korpusy. Podíváme se na výskyt daného jevu v prvních dialektologických dizertačních pracích pocházejících převážně z 50. a 60. let a potom na jeho zastoupení

⁴⁶ S vědomím toho, že určité jevy zasáhnou souběžně jak 1., tak 3. os. j. č. a bude je tak třeba propojit v jedné kapitole.

v dotaznících realizovaných L. Cintrou a jeho následovníky zhruba od 70. let a pokusíme se srovnat, zda později sebraný a systematictější zpracovaný materiál potvrdí výzkumy z 50. a 60. let, či zda je nějakým způsobem modifikuje.

5 Stručný nástin historického vývoje slovesných tvarů

Přestože tato práce není orientována diachronně, tak bychom dříve, než přikročíme k popisu konkrétních jevů, rádi alespoň stručně okomentovali, jakým historickým vývojem prošly portugalské slovesné třídy a pak také přímo koncovky minulého času prostého. Historický vývoj slovesných tříd nám pomůže ukázat, proč je 1. slovesná třída chápána jako třída nejstabilnější a vykazující nejméně nepravidelností (což platí i pro rovinu dialektů), zatímco 2. a 3. slovesná třída by měly představovat třídy vykazující nepoměrně větší množství nepravidelností, ať už v rámci normy, tak v rámci regionálních variant. Poukázání na vývoj koncovek minulého času nám pak zase adekvátně doplní jejich popis z hlediska morfologického tak, jako se objevil v kapitole 4.1. a poukáže na to, že ačkoli během vývoje flekčních paradigmat došlo k mnoha fonetickým úpravám a analogiím, variace slovesné flexe v dialektech, které by měly být nejvíce náchylné k odrážení všech těchto vývojových alternací, nejsou až tak bohaté, jak by mohly být.

5.1 Vývoj slovesných tříd

Z původních čtyř latinských slovesných tříd přešly do portugalské pouze tři. Portugalská 1. slovesná třída vymezená přítomností kmenové samohlásky A je tak pokračováním latinské 1. slovesné třídy vyčleněné taktéž na základě přítomnosti kmenové samohlásky A (např. lat. ama#re → port. AMAR).⁴⁷ Představuje jednu z nejstabilnějších a zároveň nejbohatších slovesných tříd – jednak proto, že se v ní věrně udržela převážná většina latinských sloves 1. slovesné třídy a jednak proto, že do ní spadá také většina sloves nově vytvořených či derivovaných. Kromě toho také nezřídka přetáhla do svého konjugačního paradigmatu i slovesa, která v latině původně spadala do 2. či 3. slovesné třídy (např. lat. fide#re → port. FIAR, lat. moll i#re → port. MOLHAR).

⁴⁷ Latinské tvary přejaty z: CUNHA, António Geraldo de (1982) 1997, Dicionário etimológico, Rio de Janeiro: Nova Fronteira.

Portugalská 2. slovesná třída vyznačující se kmenovou samohláskou –E pak vznikla splynutím (ke kterému došlo v období lidové latiny už kolem 2. poloviny 4. století) dvou v latině samostatných konjugačních paradigmat – latinské 2. slovesné třídy, obsahující dlouhé –E (tj. koncovka

- e#re, např. lat. de#be#re → port. DEVER) a latinské 3. slovesné třídy, obsahující –E krátké (tj. koncovka - e&re, např. lat. come&de&re → port. COMER), přičemž v portugalštině se dominantním stalo konjugační paradigma latinské 2. třídy. Tato třída pak v portugalštině představuje poměrně neproduktivní konjugační paradigma, které nejenže nepřijímá nová slovesa, ale během vývoje o značnou řadu sloves, která do této třídy původně spadala, dokonce přišla, a to na úkor jak 1. slovesné třídy, tak 3. slovesné třídy (např. klasická lat. fu&ge&re → hovor. lat. (3. stol.n.l.) fu&gi#re → port. FUGIR).⁴⁸

3. slovesná třída v portugalštině, obsahující kmenovou samohlásku –I, je pak pokračováním 4. latinské slovesné třídy, definované toutéž samohláskou, tedy dlouhým –I (tj. koncovka - i#re, např. lat. parti#re → port. PARTIR). Po 1. slovesné třídě představuje třídu početně nejbohatší, neboť, jak již bylo zmíněno, už od období přechodu od klasické latiny k latině hovorové přejímala slovesa z původní latinské 2. a 3. slovesné třídy (např. lat. pete&re → port. PEDIR) a tento proces pokračoval až do středověku, takže například dnešní portugalské sloveso CAIR mělo ještě kolem 16. století podobu CAER, pocházející z latinského „cade&re“, čehož příčinou je pravděpodobně snaha o analogické spodobnění s dominantním konjugačním paradigmaticem (Piel 1944: 13 - 15).

5.2 Vývoj koncovek jednotlivých slovesných tříd v minulém čase

⁴⁸ Část těchto ztrát pak byla vykompenzována alespoň tím, že v portugalštině je jako derivační sufix pro tvoření sloves velmi produktivní sufix –ECER (z latinského -esce&re) a ten se velmi často přidával ke slovesům spadajícím v latině do 4. konjugace. Takže např. ve staré portugalštině se vyskytující sloveso ESCARNIR dostává kolem 15. století koncovku –ECER a vytvoří tak dnešní ESCARNECER. Stejný proces pak můžeme vidět třeba u slovesa GUARNECER, které mělo ve staré portugalštině podobu GUARNIR.

V rámci vývoje koncovek minulého času můžeme pozorovat, že koncovky dnešní portugalské 1. a 3. slovesné třídy prošly velmi podobným procesem, zatímco vývoj koncovek 2. slovesné třídy zůstává dodnes ne zcela jasný. Začněme tedy třídami, kde existuje značná podobnost – 1. a 3. třídou.

1. slovesná třída v portugalštině⁴⁹

	Klasická latina	Lidová latina	Portugalština
1.os. j. č.	- a#ui	- ai	-ei
2. os. j. č.	- a#uisti# → -a#sti	- asti	-aste
3. os. j. č.	- a#uit	-aut	-ou
1. os. mn. č.	-a#ui&mu&s	-amus	-ámos
2. os. mn. č.	- a#uistis→- a#sti&s	- astes	-astes
3. os. mn. č.	- a#ue#runt→ a#runt	-arunt	-aram

⁴⁹ Pro informace o etymologickém vývoji koncovek čerpáme ze dvou hlavních zdrojů - knihy E. B. Williamse z roku 1938 *From Latin to Portuguese. Historical Phonology and Morphology of the Portuguese Language* (cf. Williams [1938] 1986: 197) a ze studie J. M. Piela z roku 1944 nazvané *A flexão verbal do português (estudo de morfologia histórica)* (cf. Piel 1944:13), která je citována z webu Instituto Camões: <http://cvc.instituto-camoes.pt/conhecer/bases-tematicas/historia-da-lingua-portuguesa.html>.
24.6.2011

Podle E. B. Williamse a J. M. Piela vychází koncovky portugalské konjugace sloves 1. třídy z koncovek latinské 1. třídy, které měly v období klasické latiny podobu, již můžeme vidět v tabulce č. 2. Tyto koncovky obsahovaly interfix U, případně V, které byly příznakové pro tvoření perfektního kmene slovesa od kmene přítomného (např. sloveso *ama#re* → *ama#vi#* nebo sloveso *mone#re* → *monui#*).⁵⁰ Vzhledem k tomu, že se jedná o slovesa slabá, neboli slovesa s přízvukem na tematické samohlásce (viz kapitola 3.2.1 – Pravidelná slovesa), existovala přirozená tendence zachovat přízvuk na tematické samohlásce ve všech osobách, a proto již v klasické latině byly tvary 2. os. j. č. a 2. a 3. os. mn. č. upraveny do podoby, kterou vidíme v tabulce, čímž došlo jednak k jejich zkrácení a jednak v případě 3. os. mn. č. k přesunu přízvuku z dlouhého E na kmenové A a v případě 2. os. j. č. k přesunu přízvuku z vypuštěné slabiky na tematickou samohlásku -A. Jelikož se tyto tvary staly běžnými v hovorové řeči, v období latiny lidové pak bylo analogicky zjednodušeno, tedy zkráceno, celé paradigma - pod vlivem analogie s kmeny přítomnými došlo k synkopě U/V případně UI/VI (Zavadil 2004: 166) a dostáváme se tedy ke koncovkám -AI,⁵¹ -ASTI, -AUT,⁵² -AMUS, -ASTES,⁵³ -ARUNT.

V následujícím období pak koncovka 1. os. j. č., diftong -AI, projde změnou typickou pro všechny samohlásky A, které se dostaly do kontaktu s jodem, tj. palatalizuje na -EI.⁵⁴

V případě 2. os. j. č. je latinské koncové -I zachováno ještě v období staré portugalštiny jako typická koncovka právě pro 2. os. j. č. minulého času prostého, nebo také jako

⁵⁰ Z těchto dvou interfixů pro tvoření perfektního kmene bylo považováno V za převládající příznakovou hlásku, objevující se u většiny sloves 1., 2. a 4. konjugace.

⁵¹ Zmíněné např. už v Appendix Probi (gramatickém spisu datovaném do 6. – 7. stol. n. l., jehož autorství je mylně přičítáno Valériovi Probo, gramatikovi z 1. stol. n. l.) na příkladu slovesného tvaru CALCAVI, realizovaného v hovorové latině jako CALCAI. (cf. PIEL 1944: 13)

⁵² Koncovka je doložena už na některých nápisech v Pompejích, tzn. musela se objevovat už v 1. stol. n. l. (cf. PIEL 1944: 13)

⁵³ Krátké I se změnilo v polozavřené E ještě v období přechodu mezi klasickou a lidovou latinou, v rámci změny, kterou prošel celý samohláskový systém, kdy se dělení samohlásek dle kvantity (délky) změnilo na dělení dle kvality (stupně otevřenosti), přičemž krátké samohlásky se měnily v otevřenější samohlásky.

⁵⁴ Tj. jedná se o jev obecný, nikoli typický pouze pro slovesnou flexi, jak můžeme vidět třeba u podstatného jména a přídavného jména LEIGO, které vzniklo z latinského „*la# i&cum*“ (cf. Williams [1938] 1986: 42)

koncovka imperativu (např. VENDI!) či v 1. os. j. č. minulého času prostého u silných sloves (např. ESTIVI), nicméně od počátku 14. století už je nahrazováno koncovkou –E, která se napřed realizuje jako polozavřené přední –E, zhruba v polovině 18. století dojde k jeho zavření na přední zavřené –I a teprve od začátku 19. století se začíná objevovat varianta, která je dnešní normativní variantou – tj. zavřené střední –E (/□/).

Diftong –AUT u 3. os. j. č. prošel podobným vývojem, jako diftong u 1. os. j. č. V první fázi došlo k odpadnutí koncové souhlásky –T⁵⁵, díky čemuž zůstává v přízvučné pozici samotný diftong –AU. V závěrečné fázi vývoje se pak diftongy –AU v přízvučné pozici pod vlivem baskického substrátu v portugalštině změnily na diftong –OU, což byla změna opět systémová, tj. neprobíhající pouze u slovesné flexe.⁵⁶

1. os. mn. č. podstoupila grafickou úpravu –U na –O, která probíhala u všech slov majících –U na konci či v nepřízvučné pozici, ovšem ne vždy úplně důsledně, takže ještě v období staré portugalštiny narazíme jak na přepisy s –U, tak na přepisy s –O.⁵⁷ Dále pak u ní došlo k otevření výslovnosti kmenové samohlásky na otevřené střední A. Vzhledem k tomu, že v latině se na místě kmenové samohlásky vyskytovalo dlouhé A, mělo do portugalštiny přejít spíše jako A polozavřené.⁵⁸ Větší otevřenost této hlásky je většinou vysvětlována snahou o analogii s 2. os. j. č. a 2. a 3. os. mn. č. (cf Williams [1938] 1986: 197, Piel 1944: 13).

2. os. mn. č. už od otevření –I na polozavřené –E žádnou výraznější změnu nepodstoupí, na rozdíl od 3. os. mn. č., kde dojde zhruba od 13. století k pokusu o unifikaci nosových diftongů v koncovkách podstatných jmen a sloves. V rámci tohoto procesu je latinská

⁵⁵ Odpadání koncového –T, stejně jako koncové souhlásky –M bylo v tomto období opět systémové, tj. netýkalo se pouze sloves. Tyto souhlásky byly vnímány jako slabé a bránící tendenci k přirozené sylabické struktuře souhlásky-samohlásky.

⁵⁶ Např. podstatné jméno COUSA vzniklo z latinského CAUSAM (později se jeho diftong diferencioval na OI).

⁵⁷ Což vede mezi lingvisty k úvahám, zda už grafický přepis –U v té době nenaznačoval uzavřenější výslovnost nepřízvučných –O, ke které reálně došlo až ve 2. pol. 18. stol. Pravděpodobnější však je, že se jednalo pouze o ortografickou nedůslednost, která byla ostatně pro období staré portugalštiny typická.

⁵⁸ To se však v portugalštině v přízvučné pozici objeví až kolem začátku 16. stol. a to pravděpodobně ve snaze odlišit od sebe 1. os. mn. č. přítomného času prostého od 1. os. mn. č. minulého času prostého, kdy kmenová samohlásky A dostane v přítomném čase realizaci polozavřené /a/ zatímco v minulém čase otevřené /α/.

koncovka –UNT, spolu s koncovkami –ONEM a –UDINEM sjednocena pod společnou koncovku –OM, která se objevuje v období staré portugalštiny. Latinská koncovka přítomného času prostého –ANT pak přešla do staré portugalštiny jako –AM, čímž se tyto dvě koncovky staly typickými koncovkami slovesné flexe 3. os. mn. č. a kolem 14. století dojde k jejich dalšímu sjednocení a to pod koncovkou –AM.⁵⁹

3. slovesná třída v portugalštině⁶⁰

	Klasická latina	Lidová latina	Portugalština
1.os. j. č.	-i#u#	- ii	-i
2. os. j. č.	- iui#sti → -i#st i#	- isti	-iste
3. os. j. č.	- i#u#&t	-iut	-iu
1. os. mn. č.	-i#u#&mu&s	-imus	-imos
2. os. mn. č.	- i#u#&stis → - i#sti&s	- istes	-istes
3. os. mn. č.	-i&ue#runt → i&e#runt	-irunt	-iram

Tabulka 4: Přehled koncovek 3. slovesné třídy v minulém čase prostém od klasické latiny k portugalštině

⁵⁹ Tato koncovka je užívána pouze pro slovesa, kde je nosový diftong v nepřízvučné pozici. Je-li v pozici přízvučné, jako třeba v budoucím čase, je tento diftong, byť ve výslovnosti identický, prepisován jako ão. U podstatných jmen, kde je chápán jako diftong etymologický, neboť nevznikl unifikací koncovek, ale většinou díky vypadnutí nosovky N v intervokálníkové pozici (např. manum → manu → mã-u → mão), se taktéž prepisuje jako ão.

⁶⁰ Cf. Williams [1938] 1986: 197, Piel 1944: 13)

U 3. slovesné třídy tedy můžeme pozorovat vývoj koncovek, který je, jak už jsme řekli, prakticky identický s vývojem koncovek 1. slovesné třídy. V tomto případě vycházíme z koncovek latinské 4. třídy, která taktéž obsahovala příznakovou hlásku U/V a přirozená tendence zachovat přízvuk na kmenové samohlásce, kde je pro slabá slovesa typický, opět vedla k redukci 2. os. j. č. a 2. a 3. os. mn. č. ještě v období klasické latiny. Pod vlivem analogie pak dojde k zjednodušení celého flekčního paradigmatu do podoby, která je příznačná pro hovorovou latinu, tj. u všech osob dojde k systematické synkopě příznakového interfixu U/V, který se vyskytoval mezi dvěma identickými samohláskami. Ani změny v dalších obdobích vývoje se příliš neliší od 1. slovesné třídy. V 1. os. j. č. dojde napřed k analogickému vypuštění příznakové hlásky -U a následně ke splynutí dvou identických samohlásek, u 2. os. j. č. je zhruba od 14. století koncové -I nahrazeno polozavřeným -E a to pak na konci 18. století přechází v /ɨ/ a ve 3. os. j. č. dojde k vypuštění krátkého -I (které se předtím pod vlivem obecných fonetických změn proměnilo v polozavřené -E), které dá vzniknout koncovce -IUT, následuje odpadnutí slabého koncového -T, čímž se dostáváme k současné koncovce -IU. V 1. os. mn. č. pak dojde pod vlivem analogie s 2. os. mn. č. ke zjednodušení tvaru koncovky (tj. po vypadnutí U zůstane hiát kombinující dlouhé a krátké -I (-i#-i&mus), následně se krátké -I změní v polozavřené -E, v analogii s 2. a 3. os. mn. č. dojde k posunu přízvuku z -I na -E a tím ke zrušení hiátu (tj. :iemus → i:emus → :jemus) a nakonec analogicky s jednotným číslem je toto uskupení zjednodušeno na -I) (Zavadil 2004: 177) a dále pouze ke grafické úpravě latinského -U na portugalské -O, aniž by v tomto případě došlo k jakékoli fonetické alternaci. U 2. os. mn. č. pak dojde k identické úpravě jako u 1. třídy, tj. k otevření krátkého -I na polozavřené -E a koncovka 3. os. mn. č. je až na kmenovou hlásku -I identická s koncovkou 1. třídy a projde tedy stejným procesem unifikace (viz předchozí kapitola o 1. slovesné třídě).

2. slovesná třída v portugalské ⁶¹

⁶¹ Cf. Piel 1944: 13

	Klasická latina	Lidová latina	Portugalština
1. os. j. č.	-eui	-ei	-i
2. os. j. č.	-uisti	-esti	-este
3. os. j. č.	-uist	-eut	-eu
1. os. mn. č.	-uistis	-emus	-emos
2. os. mn. č.	-uistis	-estis	-estes
3. os. mn. č.	-uerunt	-erunt	-eram

Tabulka 5: Přehled koncovek 2. slovesné třídy v minulém čase prostém od klasické latiny k portugalštině

Portugalská 2. slovesná třída, jak bylo řečeno v kapitole 5.1, vznikla splynutím dvou latinských konjugačních paradigmat, tj. 2. a 3. latinské slovesné třídy. Existují ale různé přístupy k tomu, jak vlastně probíhal vývoj jejích koncovek. Budeme-li se držet verze, kterou zastává J.M. Piel (Piel 1944:14) a která nám přijde pro naše potřeby nejpřehlednější, pak latinská koncovka pro 1. os. j. č. –UI vychází z koncovky –EUI, která se objevovala pouze u malého počtu sloves (např. *dele#re*) a podle ní se pak odvíjí i podoba koncovek dalších osob v klasické latině (viz tabulka 4). Piel dále předpokládá, že stejně jako u zbylých konjugací došlo i zde u 2. os. j. č. a u 2. a 3. os. mn. č. ke zjednodušení koncovky, když se (v případě obou druhých osob) krátké –I otevřelo na polozavřené –E a následně u všech těchto tří osob odpadlo příznakové –U. V důsledku této změny se pak proces simplifikace v hovorové latině rozšíří i na zbylé osoby a ve snaze o analogickou podobu všech tvarů se u všech zachovala kmenová samohláska –E (viz podoba koncovek v lidové latině).

Další vývoj koncovek pak odráží snahu o analogické spodobnění s již existujícími paradigmaty. Vzhledem k tomu, že 2. slovesná třída má konjugačně blíže ke 3. slovesné třídě (jak již bylo řečeno, ještě ve středověku docházelo u některých sloves dokonce k váhání, zda spadají pod 2. či 3. slovesnou třídu), dojde v případě koncovky 1. os. j. č. k monotongaci diftongu –EI na –I, čímž se připodobní právě koncovce 1. os. j. č. u 3.

slovesné třídy.⁶² U 2. os. j. č. dojde pouze k upravení koncové samohlásky do podoby polozavřeného –E, tak jako u všech ostatních konjugací. V koncovce 3. os. j. č. odpadá slabé koncové –T a zůstává současný diftong –EU.⁶³ Ve všech koncovkách množného čísla pak dochází pouze ke změnám, které již byly komentovány u předchozích dvou konjugací.⁶⁴

6. Realizace 1. os. j. č. v minulém čase prostém

6.1 1.os. j. č. minulého času prostého u sloves pravidelných

Jak již bylo řečeno v kapitole 4.1, z hlediska morfologického jsou koncovky minulého času prostého považovány za koncovky, kde je flekční morfém vyjadřující způsob, čas a vid de facto formálně zahrnut do flekčního morfému vyjadřujícího osobu a číslo, takže je tento morfém chápán jako dále nedělitelný. Jinými slovy jsou koncovky s kategoriemi osoby a čísla natolik specifické pro minulý čas prostý, že jsou schopny pokrýt i kategorii času, způsobu a vidu.⁶⁵

Bez ohledu na to, co bylo řečeno o problematice morfologického odvození koncovek 1.os. j. č. v minulém čase prostém v kapitole 4.1, za koncovku typickou pro minulý čas

⁶² Ještě ve staré portugalštině však narazíme u 1. os. j. č. na koncovku –EI.

⁶³ Williams uvádí, že diftong /εω/ je důsledně používán až od 2. pol. 11. století, do té doby se objevuje ještě i varianta /ε/. Přidání polosamohlásky /ω/ pak přičítá snaze o analogii se 3. os. j. č. ostatních paradigmát. (Cf. Williams: 200)

⁶⁴ Williams vidí vývoj této konjugace od perfekta slovesa *da&re* (slovesa, které tvoří perfektní kmen reduplikací základu, tj. *da&re* → *dedi#*), jehož tvary se rozšířily jako koncovky u sloves s kořenem na D nebo T, čímž se staly natolik frekventovanými, že do portugalštiny přešly jako koncovky typické pro celou druhou slovesnou třídu. (Cf. Williams: 198)

⁶⁵ Výjimku tvoří pouze 1.os. mn. č. u sloves 2. a 3. slovesné třídy, kde se aplikuje flekční morfém –MOS, který je univerzálním morfémem 1. os. mn. č. v jakémkoli slovesném čase. Ve spojení s tematickou samohláskou E či I tak formálně zcela splyne s koncovkou používanou pro 1. os. mn. č. v přítomném čase prostém (nós COMEMOS / nós PARTIMOS = 1.os. mn. č. jak přítomného tak minulého prostého času). Tato dvojnáčnost byla odstraněna pouze u 1.os. mn. č. sloves 1. slovesné třídy, kde sice přidáváme tentýž morfém, tedy –MOS, ale v minulém čase prostém dojde souběžně ke změně kvality předcházející kmenové samohlásky a z polozavřeného středního A (/a/), které je v přítomném čase indikativu, se stane otevřené střední A (/α/). Otevřenější výslovnost se navíc odráží i v grafickém přepisu slova, v minulém čase prostém je tematická samohláska označena ostrým přízvukem (např. FAL^ˆAMOS). Díky tomuto odlišení má evropská portugalština mezi samohláskami v přízvučné pozici o jeden foném více – brazilská portugalština totiž výslovnost tematické samohlásky v tomto případě nerozlišuje a jak v minulém, tak v přítomném čase vyslovuje otevřené střední A (/α/).

prostý se v současných, ale i starých gramatikách portugalštiny u 1. slovesné třídy uvádí standardně koncovka –EI,⁶⁶ zatímco u 2. a 3. slovesné třídy je to koncovka –I.

6.1.1 Koncovka 1. os. j. č. minulého času prostého u 1. slovesné třídy a její fonetická realizace

Koncovka –EI pak může být realizována dvojím způsobem – buď jako /εφ/, neboli diftong obsahující polozavřené přední E, nebo jako /αφ/, čili diftong obsahující polozavřené střední A.

Varianta realizace /εφ/ představuje variantu starší a tradičnější. Jako normativní a jediná možná realizace koncovky 1. os. j. č. minulého času je zmiňována už v nejstarších gramatikách, například v gramatice *Gramática da língua Portuguesa* od Joãa de Barros z roku 1540 (Barros [1540] 1971:342) či v knize *Orthografia da lingua portvgveza* od Joãa Franca Barretta vydané roku 1671 (Barretto 1671: 46,54) a dále je pak její normativnost potvrzována ve všech gramatikách a pravidlech pravopisu v Portugalsku vydaných.⁶⁷ Přestože tyto gramatiky její fonetickou realizaci přímo neřeší, bývá naznačena graficky a to pomocí průtažného přízvuku nad E, který označuje polozavřenou realizaci této samohlásky, což můžeme vidět např. v *Compendio de orthografia* od Fr. Luise do Monte Carmelo – „Primeira Conjugaçam dos Verbos regulares é no pretérito perfeito: Eu ensinêi, tu ensinaste, ele ensinou...“ („První konjugace pravidelných sloves je v minulém čase prostém: eu ensinêi, tu ensinaste, ele ensinou”) (Carmelo 1767: 57).

⁶⁶ V historických gramatikách nenarazíme nikdy na označení –I coby koncovky 1.os. j. č. u všech slovesných tříd v minulém čase, jako koncovka u 1. slovesné třídy je vždy označen diftong –EI. Jako příklad můžeme uvést *Regras da lingua portuguesa, Espelho da lingua Latina, ou Disposiçam* od Caetana Maldonada da Gama z roku 1721, kde se v rámci disputace mezi Místrem a Žákem píše: „Quero formar o Preterito Perfeyto do Indicativo do Verbo Estimar, vou buscar exemplar da terminação, ou conjugação AR, que he o verbo Amar, e neste Verbo busco o Preterito Perfeyto do Indicativo, e vejo que a sua terminação he –EI...“ („Chci vytvořit minulý čas prostý slovesa Estimar, vyhledám vzor koncovky konjugace –AR, což je sloveso Amar a v tomto slovese vyhledám minulý čas prostý oznamovacího způsobu a vidím, že jeho koncovka je –EI“) (Gama 1721: 120)

⁶⁷ Namátkou např. v *Orthographia, ou arte de escrever, e pronunciar com acerto a lingua portugueza* od Joãa Me Moraes de Madureira Feijo z roku 1734, nebo v *Ensaio crítico sobre qual seja o uso prudente das palavras de que se serviraõ os nossos bons Escriitores do Seculo XV. E XVI.* od Antónia das Neves Pereiry z roku 1743.

Jediné, v čem se výše zmíněné gramatiky ne zcela shodují, je pak grafická podoba této koncovky – můžeme narazit na její přepis jako –EI, stejně tak jako –EY. Toto váhání je však spíše projevem nedůslednosti a neustálenosti tehdejší ortografické normy, čehož důkazem je i to, že se obě tyto varianty často objevují u téhož autora (např. v *Regras da lingua portugueza, Espelho da lingua Latina, ou Disposiçam* od Caetana Maldonada da Gama z roku 1721 je uvedena jak varianta „amey“, tak varianta „-EI“ jako vzorová koncovka pro časování slovesa ENSINAR (Gama 1721: 56, 120)). Pouze v jediném případě jsou tyto dvě varianty diftongu pojety jako dva různé diftongy, a to v reedici knihy od J. de Moraes Madureira Feijo *Orthographia ou Arte de Escrever, pronunciar com acerto a lingua Portuguesa* z roku 1814, kde se píše: „Ha dithongos de EY como LEY, REY etc. e de EI, como Amei, Ensinei, Lerei etc.“ („Existují diftongy s EY jako LEY, REY atd. a e EI, jako Amei, Ensine, Lerei atd.“) (Feijo [1734] 1814: 27). Dochází zde tedy pravděpodobně ke snaze odlišit diftongy v závislosti na tom, zda jsou součástí podstatného jména (nebo případně jakéhokoli jiného slovního druhu) nebo zda představují flekční morfém, tedy koncovku nesoucí kategorii slovesného času, ovšem toto odlišení není nijak dále komentováno, takže není zjevné, zda se jednalo opět jen o variantu grafickou či zda snad existovaly pro dané diftongy i dvě různé výslovnosti; pravděpodobnější je však vysvětlení první.

Zajímavostí pak dále je, že tyto historické gramatiky nijak zásadně nezaznamenají změnu, která ve výslovnosti diftongu –EI nastala zhruba v polovině 18. století (přestože právě z tohoto období většina z nich pochází). V této době se začíná šířit monotongace diftongu –EI na polozavřené /ɛ/, což je jev pravděpodobně motivovaný snahou vyřešit diftong, jehož komponenty se liší pouze stupněm otevřenosti. Tento jev se sice v jazyce sporadicky objevoval už předtím, ale teprve ve druhé polovině 18. století začne být vnímán jako jev masový a navíc příznačný pro oblast Alenteja a zbytku jižního Portugalska. Jelikož však nezasáhl oblast Lisabonu,⁶⁸ byť jinak ho najdeme i v oblastech

⁶⁸ Lisabon, jak uvidíme v následující části této kapitoly, vyřešil tento diftong o něco později obráceným postupem, tj. jeho disimilací na /αφ/.

na sever od hlavního města,⁶⁹ nepronikl tímpádem nikdy do normativního jazyka, a proto je pravděpodobně opomíjen i historickými gramatikami. Nicméně o jeho důležitosti jako regionální varianty výslovnosti a rozsahu jeho použití svědčí to, že si ho v rámci své klasifikace portugalských dialektů Lindley Cintra vybral jako jeden z pěti klíčových rysů, které slouží pro odlišení dvou hlavních dialektologických oblastí Portugalska – severní a jižní (Cintra 1971: 81 – 116). A mezi těmito pěti rysy představuje monotongace diftongu –EI navíc jediný rys, který je v rámci jižních dialektů skutečným dialektismem. Všechny ostatní čtyři rysy (monotongace či zachování diftongu - OU, betacismus neboli záměna V za B, apikoalveolární či predorsodentální realizace sibilant a uchování realizace afrikáty /τΣ/ či její nahrazení palatálou /Σ/) jsou totiž v oblasti jižních dialektů realizovány normativně, zatímco v oblasti severních dialektů se zachovaly ve své archaičtější variantě a tudíž jsou dnes mimo normu (viz Úvod).

Varianta /αφ/ pak, jak už bylo předestřeno, představuje variantu modernější, která do portugalštiny pronikla v 19. století. Během tohoto století se rozšířila obecná tendence velarizovat polozavřené E, za kterým následuje palatální souhláska nebo jod (samohláska či polosamohláska - I) na polozavřené /α/, což můžeme vysvětlit jako snahu o disimilaci dvou blízkých fonémů. Takže např. slovo LEITE začlo být vyslovováno jako /:λαφτ□/, stejně jako diftong obsažený ve slovesné koncovce 3. os. mn. č. u 2. a 3. slovesné třídy (např. FAZEM /:φαζαφ/) a stejně jako E ve slovech, po kterých následuje palatála, např. TEJO (/:ταζυ/). Tato tendence byla napřed vnímána jako varianta velmi lidová a typická pro oblast Lisabonu⁷⁰, ale posléze pronikla do normativního jazyka, jehož součástí je pak dodnes.⁷¹

⁶⁹ Viz kapitola 6.1.1.2

⁷⁰ Ještě v roce 1845 tuto výslovnost komentuje José Inácio Roquete ve své knize *Código de bom tom* následujícím způsobem: „É muito frequente entre a gente ordinária de Lisboa mudar o E em A nalgumas palavras.“ („Je velmi běžné, že prostí lidé z Lisabonu mění v některých slovech E na A.“). Ovšem v roce 1883 ve své práci *Essai de phonétique et de phonologie de la langue portugaise, d'après le dialecte actuel de Lisbonne* zakladatel portugalské fonetiky Gonçalves Viana zmiňuje, že „só algum caturra velho“ („jen nějaký starý umíněnc“)⁷¹ ještě používá starší výslovnost /ε/. (citováno z článku *Os dialectos portugueses* na webu Instituto Camões - <http://cvc.instituto-camoes.pt/conhecer/bases-tematicas/historia-da-lingua-portuguesa.html>, 21.6.2011)

⁷¹ V případě E následovaného palatální souhláskou je varianta výslovnosti /α/ dodnes vnímána jako velmi příznačná právě a jenom pro Lisabon a přestože je součástí normy, je to varianta geograficky výrazně příznaková.

V současné portugalštině jsou tedy přípustné dvě rovnocenné varianty fonetické realizace tohoto diftongu s tím, že realizace /εφ/ je obecně považována za variantu starší, konzervativnější a ze zeměpisného hlediska typičtější spíše pro severní část Portugalska, zatímco realizace /αφ/ představuje variantu progresivnější a také prestižnější, běžnější spíše u vyšších a vzdělaných společenských vrstev (čili příznakovou spíše z hlediska sociální stratifikace jazyka).

6.1.1.1 Realizace /αφ/ a /εφ/ jako regionální varianty

Dvojí možnost fonetické realizace diftongu –EI⁷² v sobě nese pouze časový, případně sociální aspekt, tyto dvě realizace představují také varianty na úrovni diatopické. Jsou vnímány jako silně zeměpisně příznakové a to tím způsobem, že realizace /αφ/ je – jak bylo naznačeno v předchozí kapitole - typičtější spíše pro oblast Lisabonu a okolí a také pro oblast velkých měst, kde můžeme předpokládat vzdělanější a společensky výše postavené obyvatelstvo, zatímco varianta /εφ/ je v obecném povědomí chápána jako typičtější spíše pro střední a severní část Portugalska. Jižní oblasti Portugalska pak realizují koncovku –EI spíše monotongací diftongu, o čemž bude pojednáno samostatně v následující kapitole.⁷³

Toto pojetí logicky odráží vývoj spisovné normy současné portugalštiny, jak již byla naznačena v kapitole 6.1.1. Základ staré portugalštiny se zrodil na severu dnešního Portugalska v období mezi 8. a 10. stol. n. l., kdy se v oblasti mezi řekami Minho a Douro začal formovat portugalský stát s prvními kulturně-vzdělanostními centry (např. v Guimarães jako prvním hlavním městě Portugalska). V té době v budoucí portugalštině proběhly inovativní změny (např. palatalizace počátečních latinských skupin souhlásek PL-, CL-, FL- na /τΣ/, nebo vypadnutí souhlásek –L a –N z intervokalické pozice), které

⁷² Hovoříme o dvojí možné realizaci diftongů, přestože jsme v Cintrových dotaznících narazili ještě na třetí možnou podobu diftongu - v lokalitě LX 2 došlo k metatezi polosamohlásky, čímž se z klesajícího diftongu stal diftong stoupající (tj. DEITEI → /δε:τθε/). Výskyt této realizace je však v rámci dotazníků ojedinělý a představuje spíše přechod od diftongu k redukované samohlásce, která se ostatně u koncovky slovesa v této oblasti jinak běžně objevuje. Proto ji za samostatnou realizaci nepovažujeme.

⁷³ Používáme-li dělení Portugalska na severní střední a jižní v zeměpisném slova smyslu, pak pod severním Portugalskem rozumíme oblast na sever od řeky Douro a v jejím okolí, střední Portugalsko je oblast mezi řekami Douro a Tejo a jižní Portugalsko se rozkládá na jih od Teja.

ji definitivně odlišující nejen od budoucí španělštiny,⁷⁴ ale také od mozarabských variant původního románského jazyka, kterým se na území Portugalska hovořilo před příchodem arabských dobyvatel.⁷⁵ S postupem reconquisty směrem k jihu se však poměrně rychle posouvá nejen hranice portugalského státu, ale i politicko-kulturní centra a už v roce 1255 se hlavním městem stává Lisabon. Toto, spolu s faktem, že v Coimbre od roku 1290 funguje první portugalská univerzita, vytvoří v oblasti mezi Lisabonem a Coimbrou takzvanou „osu Lisabon-Coimbra“, neboli oblast, kde se od konce 13. století soustředí vzdělanostní centra země a ta pak mají rozhodující vliv nejen na kulturní život, ale právě i na vývoj jazykové normy. Varianty pocházející ze severu se od tohoto období začínají stávat zastaralými, zatímco změny přicházející z oblasti kolem Lisabonu a Coimbry představují změny pokrokové. Proto také, když v 19. století začne z oblasti Lisabonu pronikat inovativní realizace diftongu –EI jako /αφ/, tak je poměrně rychle vstřebána normativním jazykem.

Což však neznamená, že tato realizace není ještě dlouhou dobu vnímána jako výrazně příznaková právě pro Lisabon. Když José Leite de Vasconcelos vydává v roce 1901 svou klíčovou studii *Esquisse d'une dialectologie portugaise* a hovoří v ní o možných realizacích koncovky –EI v 1. os. j. č. minulého času prostého, zmiňuje mezi nimi jako jeden z prvních realizací diftongu –EI jako /αφ/⁷⁶ a označuje tuto variantu jako typickou výhradně pro Lisabon s tím, že se sporadicky může objevit i na sever od něj (Vasconcelos [1901] 1987: 110). Další z klíčových dialektologů Manuel de Paiva Boléo se ve své studii z 50. let *O Mapa dos dialectos e falares de Portugal continental* problematice slovesných koncovek věnuje jen okrajově a systematické geografické zařazení realizace koncovky –EI jako /αφ/ dokonce zcela opomíjí. Nicméně když charakterizuje jednotlivé rysy jím vyčleněných dialektů a subdialektů, u podoblasti Aveiro, spadající pod oblast dialektů Dolní Vouga a Mondego, zmiňuje, že „o ditongo –ei é pronunciado como /εφ/ e

⁷⁴ Určité změny, které začly dělit lidovou latinu na Pyrenejskem poloostrově na západní a východní variantu, nastaly už v dřívějším období, mezi 4. a 8. stol. n. l. Jednou z nich byla například diftongizace přízvučných otevřených samohlásek E a O, ke které došlo v budoucí španělštině, nikoli však už v portugalštině (např. forte → port. FORTE, šp. FUERTE)

⁷⁵ V portugalštině označovaná jako tzv. „proto-romance“ nebo jako „hispanšská hovorová latina“.

⁷⁶ Staré gramatiky o této realizaci nehovoří, což je vzhledem k tomu, že se v jazyce začala objevovat až v 19. století, logické.

não /αφ/ da pronúncia normal.“ („diftong –EI se vyslovuje jako /εφ/ a ne jako /αφ/ vyslovované běžně“), čímž dává jasně najevo, že výslovnost /αφ/ chápe jako nejrozšířenější z možných variant a tudíž za normativní pro celé Portugalsko (Boléo [1957] 1962: 99).

Poměrně malý prostor věnuje realizaci diftongu –EI i další z velkých portugalských dialektologů, Luís F. Lindley Cintra, který ve svém díle *Nova Proposta de Classificação dos Dialectos Galego-Portugueses* věnuje pozornost pouze monotongaci diftongu –EI na polozavřené –E (/ε/) (viz kapitola 6.1.. - Koncovka 1. os. j. č. minulého času prostého u 1. slovesné třídy a její fonetická realizace), ale jeho realizaci jako /αφ/ nechává stranou (Cintra 1971: 81 – 116). Jako jedna z mála se tak o systematictější geografické odlišení realizace diftongu –EI snaží španělská lingvistka Pilar Vásquez Cuesta ve své *Gramática portuguesa do século XX*, taktéž z roku 1971. Ta však, na rozdíl od Boléa, realizaci /αφ/ omezuje pouze na oblast Lisabonu a jeho bezprostředního okolí, zatímco starší varianta /εφ/ podle ní dominuje na severu Portugalska a v jeho střední části (Cuesta [1971] 1989: 64).

Co se týká zeměpisného vymezení, můžeme zde tedy vyzorovat jisté váhání v lokalizaci těchto dvou možných realizací. Pojdme se tedy podívat, jakým způsobem byly zaznamenány v dizertačních pracích z období zhruba 50. a 60. let a v Boléových dotaznících ze stejného období a jakým v dotaznících Cintrových, které se realizovaly hlavně od let 70. až do konce let 90, a pojdme zjistit, zda tyto dva od sebe časově ne příliš vzdálené korpusy budou vykazovat nějaké rozdíly.

6.1.1.1.1 Realizace /αφ/ a /εφ/ v dizertačních pracích z 50.let

Realizace 1. os. j. č. minulého času prostého patří jak v dizertačních pracích, tak v Boléových dotaznících k poměrně často komentovanému fenoménu. V rámci dizertačních prací je zmíněna v 34 ze 74 existujících prací a v rámci dotazníků v 8 z celkového počtu 18.

Disimilace diftongu /εφ/ na /αφ/ je v nich zaznamenána celkem sedmkrát a vždy pro danou lokalitu představuje jedinou možnou variantu realizace tohoto diftongu, tj. není zde váhání mezi dvěma či více různými možnostmi (tj. např. mezi realizací /αφ/ a /εφ/), jako to bývá běžné u jiných fenoménů. Objevují se tu však dvě různé fonetické varianty tohoto diftongu – jednak diftong /αφ/, čili diftong obsahující střední polozavřené A, ale také diftong /αφ/, neboli diftong obsahující střední otevřené A.

Varianta diftongu s otevřeným –A je variantou specifickou, která nebyla zaznamenána v žádné předchozí dialektologické studii, a stejně tak se později vůbec neobjevuje v Cintrových dotaznících. Nabízí se tedy možnost, zda se nejedná pouze o chybný fonetický přepis. Nicméně tato varianta byla zaznamenána čtyřmi různými autory ve čtyřech různých lokalitách (č. 10, 16, 25 a 41⁷⁷), což už samo o sobě snižuje možnost chyby. Navíc v případě lokality č. 10 (Fafe) je realizace diftongu demonstrována na slovese DEIXAR, kde se tentýž diftong objevuje dvakrát – DEIXEI. V prvním případě je však realizován pomocí polozavřeného –A, zatímco v druhém případě pomocí otevřeného –A (tedy /δαφΣαφ/), což – kromě potvrzení obecné tendence realizovat diftong –EI v jeho disimilované variantě - nasvědčuje spíše tomu, že otevřenější realizace /αφ/ představuje regulérní variantu k realizaci /αφ/, pravděpodobně používanou v přízvučných slabikách (timpádem zavřenější realizace /αφ/ zůstává vyhrazena slabikám nepřízvučným, což by odpovídalo obecné tendenci portugalštiny uzavírat výslovnost samohlásek v nepřízvučných slabikách), případně pouze ve slovesných koncokách.

K tomuto tvrzení částečně přispívá i poznatek M. P. Boléa, který jako jeden z charakteristických rysů dialektů z oblasti Trás os Montes uvádí snahu otevírat samohlásky v přízvučné pozici tam, kde má standardní portugalština varianty polootevřené, a dodává, že podobná tendence je patrná v dialektech východní části provincie Minho, kde je ovšem méně rozšířená (Boléo [1957] 1962: 97). Mezi samohláskami, kterých se tento jev týká, však uvádí pouze –E a –O, nikoli –A. Můžeme však předpokládat, že je-li v dané oblasti tendence k otevírání přízvučných samohlásek,

⁷⁷ Čísla odpovídají číslu dané lokality v Mapě dizertačních prací (Mapa C).

pak se bude týkat všech samohlásek, kde je možnost volby mezi otevřenější a zavřenější variantou a tudíž tato změna může postihnout i samohlásku –A.⁷⁸

Podíváme-li se na mapu výskytu těchto realizací v dizertačních pracích, zjistíme, že distribuce obou variant, tedy /αφ/ i /αϕ/, je poměrně jednoznačná – obě z nich najdeme pouze na sever od řeky Tejo a vyskytují se ve dvou hlavních oblastech. První z nich je oblast středního Portugalska, konkrétně okolí Serra da Estrela⁷⁹, a druhá z nich je oblast kolem řeky Douro a na sever od ní. Určit, zda existuje regionální odlišení použití varianty /αϕ/ a /αφ/ je prakticky nemožné, protože obě realizace jsou zaznamenány jak v oblasti Serra da Estrela (konkrétně v lokalitě č. 41 Piódão), tak v oblasti na sever od řeky Douro (v lokalitách č. 10 a 16 - Fafe a Santa Valha).

Zajímavé je, že přestože varianta /αφ/ je považována za typickou variantu pro Lisabon a jeho okolí, v této oblasti není podchycena ani jednou a to nazvdory tomu, že koncovka 1. os. j. č. je komentována ve třech ze čtyř studií z této oblasti. Místo /αφ/ je v těchto lokalitách zaznamenána jednak starší varianta /εφ/ a jednak varianty, které jsou typické spíše pro jižní Portugalsko – tj. monotongace diftongu na /ε/ a jeho záměna za samohlásku /ι/ (o těchto variantách bude pojednáno v následujících kapitolách).

Tyto výsledky tedy spíše potvrzují fakt, že z hlediska dialektologického spadá oblast okolí Lisabonu pod dialekty jižní, které jsou v rámci Cintrou vybraných pěti klíčových rysů charakterizovány právě tím, že v nich dochází k monotongaci diftongu /εφ/ na polozavřené přední /ε/. Souběžně to také potvrzuje tezi, že varianta /αφ/ v této oblasti je

⁷⁸ Nicméně při charakterizaci beirských dialektů, pod které spadá oblast Estrela, uvádí stejně často tendenci otevírat zavřené přízvučné samohlásky (např. meu: /:μεω/ > /:μEω/), stejně jako zavírat otevřené přízvučné samohlásky (např. céu: /:σEω/ > /:σεω/). Tyto změny však v oblasti Beiry nejsou nikdy pojímány jako systémové, ale vždy jako dílčí, tedy typické pro jednu podoblast případně lokalitu. V rámci této oblasti tudíž nijak zásadně nepřispívají k objasnění otevřenější realizace diftongu –EI.

⁷⁹ Kam tendence realizovat diftong –EI jako /αφ/ adekvátně zapadá, protože právě v oblasti beirských dialektů je obecný sklon realizovat polozavřené –E v přízvučné slabice jako polozavřené –A, např. serra /:σαρ#a/. (cf. Boléo [1957] 1962:: 98)

spíše variantou sociální, reprezentující mluvu vzdělaných vrstev obyvatel samotného Lisabonu.⁸⁰

6.1.1.1.2 Realizace /αφ/ a /εφ/ v Cintrových dotaznících

Cintrový dotazník nabízí podstatně hustší síť lokalit a vzhledem k tomu, že tvary minulého času prostého byly přímo předmětem zkoumání, i nepoměrně větší množství zpracovaných údajů. O realizaci 1. os. j. č. u 1. slovesné třídy tak máme dosti systematická data ze všech portugalských regionů.

V Cintrových záznamech narazíme stejně jako v dizertačních pracích na dvě možné realizace diftongu –EI spadající pod proces disimilace: realizaci jako standardní /αφ/, čili diftong s polozavřeným –A, nebo jako /α*φ/, čili diftong, jehož polozavřené –A je mírně palatalizováno.⁸¹ Vzhledem k tomu, že palatalizované /α*/ nepředstavuje v portugalštině samostatný foném s rozlišovací funkcí, nepovažujeme však tuto realizaci za samostatnou variantu. K tomu přispívá i fakt, že výskyt této realizace je velmi sporadický a v lokalitách, kde je podchycena (např. BR4 či CB2), nikdy nefiguruje samostatně, nýbrž představuje vždy souběžnou variantu ke standardní realizaci /αφ/. Můžeme ho tak možná spíše chápat jako variantu vyjadřující přechod od předního –E ke střednímu –A, který naznačuje, že je v této oblasti přechod od jednoho diftongu k druhému v procesu a že časem převládne jedna z variant (pravděpodobně varianta /αφ/).

Z mapy (viz Mapa č. 2) je patrné, že realizace diftongu –EI jako /αφ/ se objevuje v 11 oblastech z celkových 18 oblastí. Už z tohoto prostého faktu vyplývá, že se tato varianta od zhruba konce 60. let, kdy byla realizována většina dizertačních prací, musela podstatně rozšířit. Jedinými oblastmi, kde není dokumentována, jsou Beja, Évora, Setúbal, Portalegre, Leiria, Santarém a Lisabon. Opět můžeme konstatovat, že se jedná o

⁸⁰ Viz mapa A – Izoglosy 5 klíčových rysů odlišujících severní a jižní dialekty. Izoglosa monotongace diftongu –EI začíná v oblasti kolem Peniche, tj. nad sever od Lisabonu, pak klesne směrem k jihu a pak více méně kopíruje řeku Tejo zase zpátky k severu, až do oblasti kolem Castelo Branco ve středním Portugalsku.

⁸¹ Jak už bylo řečeno, varianta s otevřeným –A /αφ/ zde nefiguruje vůbec, což spíše zpochybňuje existenci samostatné varianty /αφ/ naznačené v dizertačních pracích.

oblasti spadající z větší části pod jižní dialekty charakterizované monotongací diftongu - EI (snad s výjimkou oblasti Leirie, kterou izoglosa ohraničující tuto monotongaci zasáhne jen velmi okrajově na jihu v oblasti kolem města Peniche.).

V oblastech, kde je pak realizace /αφ/ zachycena, představuje jen málokdy jedinou možnou realizací. Jedinou zaznamenanou realizací je /αφ/ de facto pouze v oblasti Porta, kde však nemáme dost podkladů (z pěti lokalit máme záznam o realizaci 1.os. j. č. u 1. slovesné třídy jen v jedné z nich), ze kterých bychom mohli vyvozovat závěry, a dále také v oblasti Aveira, kde máme podobu koncovky 1.os. j. č. 1. konjugace zachycenou ve čtyřech ze sedmi lokalit. Tento výsledek stojí za pozornost, neboť jde zcela proti tvrzení M. P. Boléa, že podoblast Aveira je typická právě tím, že se zde diftong –EI realizuje vždy jako /εφ/ a nikdy jako /αφ/ (Boléo [1957] 1962: 99). Dokumentuje tak pravděpodobně rostoucí tendenci realizace /αφ/ se šířit a ze severní oblasti pronikat do středního Portugalska a to spíše směrem jihozápadním, jak můžeme vidět z toho, že varianta /αφ/ se dále vyskytuje v lokalitách podél pobřeží v oblasti Coimbrы.

Ve zbylých oblastech představuje /αφ/ povětšinou variantu ke starší realizaci /εφ/, doplňovanou dalšími dílčími variantami (ke kterým se dostaneme v následujících kapitolách). Výskyt obou variant je pak v těchto oblastech vyrovnaný, tj. málokdy jedna z variant výrazně dominuje, což je na mapě patrné z toho, že v těchto oblastech je prakticky stejný počet lokalit, kde se realizuje buď ta nebo ona varianta a ještě častěji dochází k tomu, že se obě varianty objevují v téže lokalitě souběžně. V rámci oblastí, které oscilují mezi /αφ/ a /εφ/, bychom tak za výjimku mohli považovat pouze oblast Vila Real, kde realizace /εφ/ markantně převládá. Z toho tedy můžeme usuzovat na převažující značné váhání mezi oběma variantami jak u jednotlivých mluvčích, tak v jednotlivých oblastech.

Za zvláštní povšimnutí pak stojí oblast Faro na jihu Portugalska. Ze všech oblastí má asi nejhustší síť lokalit, je tudíž nejpodrobněji zpracovaná a díky tomu pravděpodobně vykazuje i nejvyšší variabilitu koncovek. Jsou v ní zdokumentovány vlastně všechny základní realizace diftongu –EI, tj. /εφ/, /αφ/, /ε/ a /i/ (o posledních dvou zmíněných bude

pojednáno v následujících kapitolách) a je tak jedinou oblastí v rámci jižních dialektů, kde se varianta /αφ/ vůbec objevuje. Je podchycena pouze ve třech lokalitách z celkových šestnácti (což ve srovnání s realizací /εφ/ objevující se v 11 lokalitách či realizací /i/ zachycenou v 8 lokalitách představuje výrazně menšinové řešení), navíc pouze u sloves, která jsou buď nepravidelná (DAR) nebo u nich přidání koncovky 1. os. j. č. způsobí na výslovnost nepříjemné setkání samohlásky, kterou kořen slovesa končí, s diftongem –EI (ASSOBIAR, SEMEAR), což relativizuje přítomnost této realizace jako plnohodnotné varianty, nicméně i tak je zde její přítomnost spíše překvapivá. Tyto tři lokality, kde se varianta /αφ/ vyskytuje, jsou koncentrovány ve střední části provincie Algarve, ovšem všechny jsou v dostatečné vzdálenosti od hlavního města provincie Fara, abychom mohli usuzovat na vliv prestižní městské varianty /αφ/ na místní dialekt. Výskyt /αφ/ tak zůstává spíše výjimečnou variantou výslovnosti, podmíněnou spíše jazykovým kontextem než regionálními specifiky.

Srovnáme-li tedy závěrem výsledky, ke kterým dospěly dizertační práce a Cintrový dotazníky, můžeme konstatovat, že oblasti, kde dizertační práce zachytily výskyt varianty /αφ/, tj. oblast středního Portugalska a oblast na sever od řeky Douro, byly Cintrovým systematictější výzkumem zcela potvrzeny. Cintra však navíc do dialektologické mapy výskytu koncovky /αφ/ přidává i nové oblasti a to západní část provincie Beira, čímž se výskyt jevu posunuje až do okolí města Coimbra, a nově se objevuje také střední část provincie Algarve, kde se však výskyt této koncovky jeví spíše jako výjimečný. Ve všech těchto oblastech pak realizace /εφ/ představuje rovnocennou a ve většině případů i stejně frekventovanou variantu, čímž se tím pádem nijak nepotvrzuje obecně vžitá představa, že pro severní Portugalsko je diftong /εφ/ mnohem typičtější.

6.1.1.2 Realizace /εφ/ a /ε/ jako regionální varianty

Diftong –EI má však ještě jednu možnou realizaci, která na rozdíl od realizace /αφ/ sice nikdy nepronikla do normativního jazyka, ale představuje variantu velmi běžnou a hluboce zapsanou v povědomí všech uživatelů jazyka, a tou je varianta /ε/.

Jak už jsme vysvětlili v kapitole 6.1.1 (Koncovka 1. os. j. č. minulého času prostého u 1. slovesné třídy a její fonetická realizace), realizace /ε/ se začala běžněji objevovat zhruba v polovině 18. století v rámci snahy o zjednodušení výslovnosti tohoto problematického diftongu. Jeho monotongace na /ε/ představuje vlastně úplně opačné řešení, než s jakým přišla lisabonská varianta, která dvě foneticky příliš podobné hlásky disimulovala. Byť se však varianta monotongace diftongu stala velmi populární, nepronikla nikdy do jazykové normy a zůstala v jazyce pouze jako regionální varianta, od prvopočátku vnímána jako značně symptomatická pro oblast jižního Portugalska.

Jako první se o její přesnější zeměpisné zařazení snaží opět Vasconcelos ve své *Esquisse d'une dialectologie portugaise*, když specifikuje její výskyt na „partie orientale de Trás os Montes (Moncorvo) et dans partie de la Beira Baixa etdans tout le Sud, exception faite de quelques endroits voisins de la Beira Baixa où ce son alterne avec EI, et aussi exception faite de Lisbonne“ („východní část Trás os Montes (Moncorvo) e v části Beira Baixa a po celém jihu, s výjimkou některých míst v blízkosti Beira Baixa, kde tato realizace alternuje s realizací –EI, a také s výjimkou Lisabonu.“) (Vasconcelos [1901] 1987: 93)

Z výše citovaného vyplývá, že monotongace je sice příznačná pro jižní oblasti Portugalska, ale může se stejně tak objevit také ve středním Portugalsku (oblast Guarda a Castelo Branco) a ve velmi omezeném výskytu i na severu, v jihovýchodní části provincie Trás os Montes (Moncorvo se nachází v oblasti, kde řeka Douro protíná portugalské hranice).

Boléo pak v padesátých letech výskyt monotongace o něco omezí, když zcela opomíjí portugalský sever a jako nejsevernější oblasti, kde můžeme monotongaci pozorovat, uvádí až oblast Castelo Branco a Portalegre ve středním Portugalsku (Boléo [1957] 1962:100). Jinak monotongaci považuje za zcela typickou pro jižní dialekty, které on sám označuje jako „falar meridional“. Jako první také tento jev vyzdvihne jako jev, který je klíčový pro odlišení severních a jižních portugalských dialektů a uvádí, že to byla

právě hranice mezi zachováním tohoto diftongu a jeho monotongací, na základě které určil hranici mezi „falar meridional“ a „falar setentrional“ (Boléo [1957] 1962:105).

Cuesta jde pak v zeměpisném vymezení výskytu diftongu ještě dál, když diftongu /εφ/ přiřkne celé severní a převážnou část středního Portugalska, zatímco pro jeho monotongaci na /ε/ určí pouze Portugalsko jižní. Pro jižní oblasti pak sice zmiňuje existenci diftongu /εφ/ (přesněji jeho otevřenější variantu /Eφ/), ovšem ve zcela jiném kontextu – jižní varianty portugalštiny mají tendenci diftongizovat koncové –E, zejména je-li v přízvučné pozici, čímž vznikají diftongy -EI v pozicích, kde z historického hlediska vůbec být nemají (např. pé /:πEφ/).

Cintra pak v souladu s Boléem vybírá monotongaci diftongu –EI nikoli jako jediný, ale jako jeden z pěti stěžejních rysů, pomocí kterých odděluje jižní dialekty od severních (viz kapitola 6.1.1.). Jím zvolená hranice pak začíná severně od Lisabonu v oblasti Leiria, pak klesne na jih k hlavnímu městu, ale zase se zvedne k severu a podél toku řeky Tejo protíná oblasti Santarém a Castelo Branco (viz mapa A). Z hlediska zeměpisného se tak fenomén monotongace pohybuje v oblasti jižního a částečně i středního Portugalska, z hlediska jazykového se však v rámci Cintrova dělení dialektálních zón pohybuje čistě v oblasti jižních dialektů, neboť jako klíčový rys pro odlišení severních a jižních variant nevybral Cintra tuto monotongaci, tak jako to učinil Boléo, ale realizaci sibilant buď jako hlásek predorsodentálních nebo apikoalveolárních, jejíž hranice se nachází o něco severněji – začíná nad městem Aveiro a klesá k jihu až k městu Castelo Branco, kde protne izoglosu monotongace diftongu –EI a přiřadí tak malou část oblasti Castelo Branco, kde ještě dochází k této monotongaci, k severním dialektům (viz mapa A).

Podíváme-li se na popsání výskytu monotongace u výše uvedených lingvistů z hlediska chronologického, tedy v pořadí, v jakém jsme jejich popisy uvedli, je zde patrná tendence posunout výskyt tohoto jevu směrem k jihu. Nyní porovnáme, zda tento trend dizertační práce a Cintroy dotazníky spíše potvrzují nebo vyvracejí.

6.1.1.2.1 Realizace /εφ/ a /ε/ v dizertačních pracích z 50.let

Monotongace na /ε/ jako varianta slovesné koncovky je v dizertačních pracích a Boléových dotaznících zaznamenána celkem patnáctkrát, z toho jedenáctkrát v rámci prací a čtyřikrát v dotaznících, takže máme opět relativně dostatečné podklady pro okomentování její lokalizace.

Koncovka se navíc v sedmi lokalitách objevuje jako jediná zaznamenaná varianta, což bez pochyb vypovídá o jednoznačnosti jejího použití v dané oblasti. V ostatních případech se varianta /ε/ kombinuje v převážné většině s realizací /i/, což je fenomén, který taktéž představuje jistou redukci koncového diftongu a je považovaný za typický pro jižní Portugalsko (detailněji o něm bude pojednáno v následující kapitole.).

Z výše zmíněných sedmi lokalit s jednoznačnou monotongací se šest nachází na jih od řeky Tejo, čímž máme potvrzenou hranici pro fenomén monotongace, stanovenou Cintrou. V sedmém případě je tato monotongace zachycena v oblasti Vila do Conde, na sever od Porta, ovšem její výskyt zde může být považován spíše za nahodilý a jen těžko můžeme prokázat jeho příznakovost pro daný region vzhledem k tomu, že realizace /ε/ byla podchycena jen v několika ojedinělých případech a ve většině z nich došlo navíc ke kombinaci slovesa s nepřízvučným zájmenem (konkrétně např. CASEI-ME → /κα:ζεμ□⁸²), což je kontext, který v portugalštině velmi často způsobuje změny v realizaci slovesné koncovky a zejména vede k monotongacím, ať už na /ε/ nebo na /i/. V těchto případech se tedy nejedná o redukce diftongů systémové, ale evidentně vynucené jazykovým kontextem.

I ostatní lokality s výskytem redukovaného diftongu se z valné většiny nachází na jih od řeky Tejo, v oblasti Portalegre, východní části Alenteja a na jihu v provincii Algarve. Lokality, které se nachází na sever od Teja, pak představují spíše ojedinělé body než ucelené oblasti, které by touto monotongací mohly být charakterizovány. Kromě již zmíněného Porta se jedná například o lokalitu Ericeira (č. 46), která se zeměpisně sice

⁸² Příklad vybrán z dizertační práce: NETTO, Maria Teresa de Mendonça Lino, *A linguagem dos pescadores e lavradores do concelho de Vila do Conde*, Coimbra, 1945, pp. 151.

nachází na sever od Teja, ale jazykově spadá do oblasti jižních dialektů, neboť izoglosa monotongace na /ε/ vede severně od této lokality.

Dále se tato výjimka týká lokalit Covilhã (č. 31) a pohraniční oblasti Nave de Haver e Alamedilla⁸³ (č. 36), což jsou zase oblasti v regionu Beira Baixa, čili v regionu, kde výskyt redukce diftongu na /ε/ zmiňuje už Vasconcelos, takže se nedá hovořit o nějak překvapivém výsledku, byť následující lingvisté už tuto oblast do oblasti monotongace nezahrnovali. Výskyt monotongace je zde však zaznamenán jako spíše sporadický a to obzvláště u sloves.⁸⁴ V oblasti Nave de Haver je dokonce přímo zmíněno, že diftong –EI se sice často redukuje na /ε/, ovšem u sloves a obecně na konci slov se spíše zachovává, nebo je daleko běžnější jeho redukce na /i/ (Reinas 1967: 311 – 312).

Co se týká lokality Covilhã (č. 31), tam je redukováná varianta popisována jako naprosto běžná u všech slovních druhů včetně sloves, čímž zcela naplňuje Vasconcelosovo pojetí. Je zde však zachycena ještě jedna možná realizace, která si zaslouží kratší komentář, a to je realizace slovesa TURVEI jako /τρυ:τωε/ (Branco 1966: 217). Pomineme-li metatezi souhlásky R, což je jev zcela běžný ve všech regionálních variantách po celém Portugalsku, pak zde dochází k pozoruhodnému nahrazení klesajícího diftongu /εφ/ stoupajícím diftongem /ωε/. Toto nahrazení diftongu jiným diftongem je však pravděpodobně pouze zdánlivé a ve skutečnosti se jedná o kombinaci dvou jevů – monotongace –EI na /ε/ a následné labializace přízvučné samohlásky –E, díky které se vytvoří nový diftong. Oblast Covilhã se totiž nachází v poměrně těsné blízkosti lokality Sátão, kterou jak Vasconcelos tak Boléo vyčleňovali jako lokalitu s velmi specifickými rysy. Labializace přízvučných samohlásek vedoucí k jejich diftongizaci patřila k nejdůležitějším z těchto rysů podle obou lingvistů – Vasconcelos zmiňuje, že diftong –

⁸³ Obě lokality se nachází v tzv. „zona da Raia“, neboli příhraniční oblasti, která má svá specifika, neboť zde dochází k promísení galicijsko-portugalské jazykové oblasti s leonskými, kastilskými či andaluzskými jazykovými rysy. Nave de Haver se nachází na portugalské straně hranice, ovšem Alamedilla už na straně španělské, v provincii Salamanca, a její jazyk bývá z hlediska lingvistického označován jako galicijsko-portugalská jazyková varianta, která pronikla na španělské území.

⁸⁴ Diftong –EI není pochopitelně jen slovesnou koncovkou. Je to diftong objevující se i v jiných slovních druzích. Ne vždy však můžeme říci, že se v jedné lokalitě tento diftong realizuje vždy identicky, tj. bez ohledu na to, zda je součástí podstatného jména či představuje slovesnou koncovku (viz dále v této kapitole.)

EI se v Sátão realizuje vždy jako / $\omega\epsilon\varphi$ / (Vasconcelos [1901] 1987: 93), Boléo zase hovoří o tom, že všechny přízvučné samohlásky –E, –A a –I podstupují labializace do podoby stoupajícího diftongu / $\omega\epsilon$ /, / $\omega\alpha$ / a / $\omega\iota$ / (Boléo [1957] 1962: 98). Dá se tedy předpokládat, že vzhledem k tomu, že diftong –EI se v 1. os. j. č. nachází v přízvučné pozici, tak v Covilhã došlo k něčemu obdobnému, takže sloveso prošlo proměnou / $\tau\rho\nu:\omega\epsilon\varphi$ / → / $\tau\rho\nu:\omega\epsilon$ / → / $\tau\rho\nu:\omega\epsilon$ /.

Poslední výskyt monotongace na sever od Teja je pak zaznamenán v oblasti Trás os Montes (č. 18). V tomto případě je umístění v mapě poněkud zavádějící, neboť autorka práce se věnuje celé pohraniční oblasti Trás os Montes a fenomén monotongace –EI na / ϵ / umisťuje pouze a výlučně do oblasti Freixo de Espada à Cinta, což je lokalita nacházející se jen pár kilometrů severovýchodně od místa, kde Douro překračuje portugalské hranice a tudíž také pouze pár kilometrů od Moncorvo, kde Vasconcelos zmiňuje redukci diftongu –EI jako typický rys. V tomto případě se tedy jedná o potvrzení tradiční lokality, nikoli o přidání nového místa výskytu (Santos 1960: 242).

Závěrem bychom ještě poznamenali, že distribuce monotongace či zachování diftongu nemusí být vždy vázány pouze oblastně. V systému slovesných časů se koncovka –EI objevuje vlastně dvakrát – jednou u 1. os. j. č. minulého času prostého a podruhé u 1. os. j. č. budoucího času prostého. Zatímco u realizací / $\epsilon\varphi$ / či / $\alpha\varphi$ / nebyl u těchto dvou časů zaznamenán žádný rozdíl (tj. buď byla v obou časech realizace / $\epsilon\varphi$ / nebo tam byla realizace / $\alpha\varphi$ /), v případě monotongace bývá v některých dizertačních pracích, zejména těch z jižní oblasti (např.č. 60 – Baleizão, č. 64 - Odeleite), poukazováno na to, že k ní dochází pouze u koncovky budoucího času prostého, zatímco u koncovky minulého času prostého je buď diftong zachován, nebo, což je častější jev, dojde k jeho redukci na /i/. Tento fenomén nám tak ukazuje jednak to, že různé realizace koncovek nemusí být nutně nahodilé a mohou spolu být provázány (tj. realizace minulého času prostého a budoucího času se mohou lišit, byť mají identickou koncovku), a také to, že zatímco realizace / $\epsilon\varphi$ /, / $\alpha\varphi$ / či / ϵ / jsou realizace rázu spíše fonetického, tímpádem převážně s pravidelnou distribucí bez ohledu na kontext, ve kterém se diftong zrovna nachází, realizace /i/ je minimálně na jihu chápána jako jev rázu spíše morfologického, tj. jako speciální

realizace nikoli diftongu –EI, ale slovesné koncovky 1. os. j. č. minulého času prostého, čehož důkazem je fakt, že realizaci /i/ v koncovce budoucího času prostého nikdy nenajdeme.

6.1.1.2.2 Realizace /εφ/ a /ε/ v Cintrových dotaznících

V Cintrových dotaznících narazíme na 3 zaznamenané redukce diftongu – frekventované /ε/, neméně frekventované /i/ (o kterém bude teprve pojednáno) a následně také /E/. Tato monotongace do podoby polootevřeného předního E se však objevuje pouze v lokalitě C4 (Porto de Vacas), takže se jedná o jev zcela ojedinělý a může být stejně tak produktem chybného záznamu, jako výrazem tendence k otevírání přízvučných samohlásek, typické pro region střední Beiry, jak to zmiňuje Boléo (Boléo [1957] 1962: 99). V žádném případě ho ovšem nelze chápat jako rovnocennou variantu pro realizaci /ε/.

Monotongace na /ε/ je zachycena v 11 z celkových 18 oblastí, což už samo o sobě naznačuje, že její výskyt se neomezuje striktně na oblast jižních dialektů. Jen velmi zřídka však představuje jedinou variantu realizace pro danou lokalitu, z čehož lze naopak vyvodit, že i když se vyskytuje v oblastech sobě vlastních (tedy na jihu Portugalska), nepředstavuje variantu nijak zásadně dominantní a ostatní možné realizace jí vždy vytváří rovnocenné alternativy. Konkrétně vzato, ze 40 zaznamenaných výskytů této redukce se jen ve čtyřech lokalitách objevuje čistě /ε/, bez jiných alternativ výslovnosti. A navíc ve třech z těchto případů (lokality CB1, CB10 a ST3) je dokumentována pouze u jednoho slovesa a to ještě slovesa SEMEAR, které, jak již bylo řečeno, svou nepravidelností k monotongaci přirozeně svádí, a pouze v jedné (PL8) představuje prokazatelně dominantní alternativu, takže z těchto údajů nelze dedukovat zásadnější závěry. Ve většině případů tedy monotongace alternuje s jinými variantami, a to většinou se standardní realizací /εφ/, více na jihu pak s koncovkou /i/, a nedá se vůbec říci, že by v případě výskytu více realizací představovala vždy tu nejfrekventovanější – například v oblasti Portalegre se vyskytuje ve čtyřech z šesti lokalit, ve kterých máme údaje o realizaci –EI, ovšem pouze v lokalitě PL2 představuje realizaci většinou, ve všech ostatních oblastech dominuje zachování diftongu /εφ/ a to navzdory faktu, že

lokalita už spadá pod oblast jižních dialektů. Z čehož vyplývá, že skutečnost, že se monotongace na /ε/ vyskytuje na poměrně velkém území, ještě neznámá, že to je realizace na daném území frekventovaná, a velmi často představuje naopak jen okrajovou variantu k jiné, majoritní realizaci.

Hovoříme-li o alternaci různých variant v jedné lokalitě, považujeme ještě za vhodné zmínit situaci, ke které dochází v lokalitě PL6. Je zde zaznamenán případ, kdy se sloveso DEITEI realizovalo jako /ðɛ:τɛφ/, neboli na diftongu obsaženém v kořeni slova došlo k monotongaci, zatímco na diftongu představujícím slovesnou koncovku nikoli. Můžeme tedy vidět, že tentýž diftong je v jednom slově u téhož mluvčího realizován dvěma různými způsoby, což může svědčit o značné nesystematičnosti v používání variant /εφ/ a /ε/, stejně jako o snaze oddělit od sebe čistě fonetický jev monotongace od morfologické realizace koncovky slovesa, tj. neaplikovat fonetické změny tam, kde daný prvek nese další, tedy morfologickou funkci.⁸⁵ Vzhledem k tomu, že podobná dvojjakost nebyla odhalena v žádné jiné lokalitě, nemůžeme tento předpoklad nijak potvrdit, a budeme tedy k této variantě z Portalegre přistupovat spíše jako k projevu nedůslednosti ve výslovnosti jednoho respondenta.

Soustředíme-li se nyní na lokalizaci toho, kde všude se monotongace v Portugalsku objevuje, z mapy (mapa č. 4) můžeme vyčíst, že je jev podchycen ve všech oblastech kromě Aveira, Visea, Guardy, Porta, Bragy, Vila Real a Viana do Castelo. Jinými slovy, z hlediska zeměpisného se objevuje v celém jižním, ale také ve větší části středního Portugalska. Nejčastěji je zaznamenán tam, kde se to dá předpokládat, tedy na jihu, konkrétně v oblastech Faro, Beja a Évora a Portalegre, ale trochu překvapivě také v oblasti Lisabonu a Leirie. Menší hustotu výskytu pak vykazuje v oblastech Setúbal, Santarém, Castelo Branco a Coimbra. Spíše výjimečný je pak výskyt monotongace v oblasti Bragança, kde je zaznamenán v jediné lokalitě (BÇ 11), kde je ovšem – jako obvykle – v alternaci jak s realizací /εφ/, tak s realizací /αφ/, takže zjevně představuje minoritní variantu.

⁸⁵ Podobný jev se pak vyskytuje u redukce diftongu –EI na –I, o kterém bude pojednáno v následující kapitole.

Podíváme-li se pak podrobněji na oblasti středního Portugalska, kde je výskyt monotongace očekávaný méně, tj. na oblast Castelo Branco, Leiria a částečně také Lisabon, zjistíme, že v těchto oblastech se diftong redukuje v jižnější části regionu, tedy tam, kudy prochází Cintrou předpokládaná izoglosa monotongace. Všechny tyto redukce diftongu na sever od Cintrovy izoglosy (konkrétně L3, L5, CB 1 a CB 10) tedy nepředstavují projev rozšíření fenoménu do středního Portugalska, ale spíše názorné potvrzení existence přechodného pásma mezi zachováním diftongu a jeho monotongací, která je skutečností zcela běžnou u všech dialektologických jevů.

Při srovnání s dizertačními pracemi tedy můžeme pozorovat, že u výskytu monotongace nedochází k žádnému zásadnímu posunu. Cintrovy výzkumy potvrzují jev v Algarve, kde posilují jeho výskyt zejména na západním pobřeží, dále v oblasti Lisabonu, kde je opět potvrzen výskytem ve více lokalitách, a v oblasti podél hranice se Španělskem od Algarve až po oblast Portalegre. Cintra pak dále posouvá hranici monotongace kousek na sever do oblasti Castelo Branco a Leiria, ovšem jak již bylo řečeno, tento posun můžeme spíše označit jako přechodnou zónu mezi monotongací a zachováním diftongu. Co však Cintrovy dotazníky nepotvrzují, je výskyt monotongace v oblasti Beira Baixa a stejně tak v tradiční oblasti kolem Moncorvo, čímž eliminují všechna ohniska monotongace mimo oblast jižních dialektů a spíše potvrzují trend posunutí tohoto jevu směrem k jihu.

6.1.1.3 Realizace /εφ/ jako /t/

Jak už bylo zmíněno, poslední variantou realizace diftongu –EI v koncovce 1. os. j. č. minulého času prostého je jeho redukce na samohlásku /i/. Tato varianta se v portugalštině objevila poměrně záhy, mnohem dříve než realizace /ε/ a /αφ/ a představuje tak vlastně nejstarší zmíněnou variantu diftongu –EI ve slovesné koncovce.⁸⁶ Je poprvé uvedena už v gramatice Joãa Franca Barretta z roku 1671: „Os verbos da primeyra conjuçaõ todos fazem o preterito e) EY, como amey, faley, jantey etc. se)

⁸⁶ A celkově patří k jednomu z nejstarších zeměpisně příznakových rysů v portugalských gramatikách vůbec zmíněných. Zeměpisné varianty jsou zmiňovány už od první gramatiky F. de Oliveira a mezi první jevy popisované jako regionalismy patří betacismus, realizace nosovek a právě redukce diftongu EI na I.

nenhu)a exceçã. Ainda que por este Ribatejo todos os mudam e) I agudo, dizendo ami, falli, janti etc. que he uma notavel barbaria e mayor por ser aqui tã visinho da Corte.“ („Všechna slovesa první konjugace tvoří minulý čas prostý koncovkou –EY, jako amey, faley, jantey atd. bez jakékoli výjimky. Avšak tady v Ribatejo ji všichni mění na –I a říkají ami, falli, janti atd., což je značné barbarství, o to větší, že se tak děje v takové blízkosti královského dvora.“) (Barretto 1671: 54).

Z výše uvedeného citátu můžeme vidět, že už v polovině 17. století se jednalo o variantu zcela běžnou a co více, jednoznačně vnímanou jako odporující normě spisovného jazyka, kterou udává Lisabon. Stejně tak je tato varianta od počátku pojímána jako zeměpisně příznaková. V 17. století ji Barretto přisuzuje oblasti Ribatejo, což je provincie, která se, bráno lingvisticky, nachází na rozhraní mezi severními a jižními dialekty portugalštiny.⁸⁷ V následujících stoletích se však její lokalizace poněkud mění.

Když o realizaci /i/ hovoří na přelomu 19. a 20. století Vasconcelos, zmiňuje ji napřed ve své studii *Dialectos alentejanos* jako dílčí jev typický pro alentejské vesnice (Vasconcelos 1896: 43). V *Esquisse d'une dialectologie portugaise* už se snaží o větší systematizaci fenoménu v rámci celé země a redukci na /i/ popisuje jako jev příznačný pro oblast Ribateja, některé části Beira Baixa a více či méně celý jih Portugalska, čímž podstatně rozšíří lokality jeho výskytu (Vasconcelos [1901] 1987: 110).

Boléo se v 50. letech 20. století v rámci svého rozdělení portugalských dialektů vrací spíše k Vasconcelosově první studii a označí redukci na /i/ jako jev příznačný pro jižní dialekt („falar meridional“) a konkrétněji pro oblast provincie Alentejo, kterou v rámci jižních dialektů vyčleňuje jako samostatnou podskupinu. Oblast Ribatejo a Beira Baixa zcela opomíjí. Jeho vymezení výskytu jevu je tak ve srovnání s Vasconcelosem podstatně redukovánější a ohraničenější a naznačuje, že dochází k nepřehlédnutelnému posunu jevu směrem k jihu.

⁸⁷ V rámci Cintrovny mapy odpovídá zhruba oblasti S (Santarém) a jihozápadní části oblasti CB (Castelo Branco)

Pozoruhodné však je, že v 70. letech 20. století se Cuesta vrací k podstatně širšímu pojetí tohoto rysu, když jej umisťuje zpátky do Vasconcelosem vybraných provincií Ribatejo, Alentejo a Beira Baixa, aniž by však bohužel přesněji specifikovala, zda se rys objevuje skutečně ve všech částech všech těchto poměrně rozlehlých provincií.

Cintra se fenoménu věnuje jen velmi okrajově, když komentuje Vasconcelosovy závěry, a potvrzuje, že perfekta 1. os. j. č. s koncovkou /i/ jsou typická pro dialekty, které označuje jako „dialectos ribatejanos-baixo-beirões-alentejanos e algarvios“ neboli umisťuje koncovku /i/ do provincií Ribatejo, Beira Baixa, Alentejo a Algarve, čímž Vasconcelosem vybrané teritorium de facto rozšíří ještě víc a to o nejjihnější část Portugalska, která dosud do výskytu jevu explicitně zahrnuta nebyla (Cintra 1971: 81 – 116).

Pomineme-li závěry M. P. Boléa, pak výše uvedené popisy distribuce jevu zahrnují poměrně velkou a nijak zvlášť specifikovanou oblast (neboť Vasconcelosovy popisy ve stylu „v některých částech Beira Baixa“ či „více méně na celém jihu“ jsou přece jen příliš vágní). Navíc podíváme-li se na popisy výskytu jevu z hlediska chronologického, můžeme mezi nimi vypožorovat jisté rozpory v tendencích jeho vývoje - dochází tedy k omezení výskytu tohoto jevu na oblast Alenteja, jak naznačuje Boléo, nebo naopak k jeho rozšiřování, jak by napovídalo tvrzení Cintrovo? Chceme-li tedy dospět k přesnějším závěrům o tom, v jaké oblasti je vlastně jev reálně podchycen a dochází-li u něj k posunu v jeho lokalizaci, bude nutné porovnat výsledky, které přinesly dizertační práce a Cintrovy dotazníky.

6.1.1.3.1 Realizace /εφ/ jako /i/ v dizertačních pracích z 50. let

Ze 42 lokalit, kde je koncovka minulého času prostého vůbec zmiňována, je redukce na /i/ uvedena čtrnáctkrát, což potvrzuje předpoklad, že to není jev nijak sporadický. Pouze ve třech případech pak představuje jedinou uvedenou možnost realizace této koncovky – v případě lokality Colos (č. 59) a Monsaraz (č.75) je považována za typickou koncovku sloves 1. třídy v 1. os. j. č. minulého času prostého, v případě lokality São Vicente da

Beira (č.77) je však tato realizace součástí obecnějšího fonetického fenoménu redukce diftongu –EI na /i/, ke kterému dochází ve všech jazykových kontextech a bez ohledu na slovní druh (např. AZEITONA →/αζι:τονα/).

V ostatních případech je její nejběžnější alternací monotongace diftongu na /ε/, což svědčí o tom, že redukce koncovky na /i/ je úzce spjata právě s fenoménem monotongace a tudíž i s oblastmi, kde k tomuto fenoménu dochází (jak jsme ostatně právě viděli na příkladu lokality São Vicente da Beira, redukce na /i/ může být i obecně fonetickým fenoménem). Jinými slovy, můžeme tento jev označit jako typický pro oblast jižních dialektů, které jsou definovány obecnou tendencí k monotongaci diftongů.

Při pohledu do mapy tak zjistíme, že největší koncentraci této redukce najdeme v oblasti Algarve, v jeho západní části, ale hlavně pak na východě při španělské hranici, kterou tento jev sleduje směrem k severu až do úrovně řeky Tejo, do oblasti Portalegre. Na sever od Teja už je výskyt redukce poměrně sporadický a – stejně jako v případě monotongace na /ε/ - málo systematický. I tam však velmi přesně dokumentuje svou propojenost s fenoménem monotongace, neboť se objevuje přesně v těch lokalitách, kde je zároveň zaznamenán výskyt monotongace na /ε/ (viz Mapa 3).

Najdeme jej tak v provincii Estremadura v okolí Lisabonu, neboli v oblasti, kde předtím nikým zaznamenán nebyl (jeho výskyt je zde však popsán jako velmi sporadický) a dále v oblasti provincie Beira Baixa, kde naopak existuje předpoklad jeho výskytu. Zde je zmíněn u dvou lokalit, již uvedené lokality São Vicente da Beira a v pohraniční lokalitě Nave de Haver a Alamedilla (č. 36), kde je sice jeho výskyt v koncovce slovesa komentován jako ojedinělý, ale když autorka ukazuje typické paradigma časování sloves 1. třídy v minulém čase, uvádí pro 1. os. j. č. tvar MANDI a nikoli MANDEI, čímž spíše dokládá převahu redukované koncovky nad zachováním diftongu (Reinas 1967: 347).

Nejsevernější výskyt tohoto jevu je pak zaznamenán v oblasti Trás os Montes (na mapě dizertačních prací č. 18), tedy v oblasti, kde do té doby opět nebyl zaznamenán žádným z lingvistů, kteří se tematice věnovali. Autorkou práce je popsán jako příznačný pro

velmi konkrétní oblast a to distrikt Chaves, v severozápadní části provincie Trás os Montes. Autorka jej zmiňuje jako velmi častou koncovku sloves 1. třídy v minulém čase a považuje jej za jev stejného charakteru, jako popsal Vasconcelos v oblasti Alenteja, tj. nepovažuje jej za fonetickou variaci realizace diftongu (sama její práce pak dokládá, že v dané oblasti k redukcí diftongu –EI obecně nedochází), ale za svébytnou variantu koncovky minulého času prostého (Santos 1960: 243). Dále viz kapitola 6.1.1.4 - Shrnutí realizace koncovky 1.os.j.č. u sloves 1. třídy.

Pro doplnění informací z dizertačních prací za alespoň okrajovou poznámku ještě stojí, že zatímco fonetické realizace diftongu /εφ/ a /αφ/ byly v drtivé většině případů pojímány jako rysy charakteru obecného, tj. v dané lokalitě obecně platného, výskyt a využití realizace koncovky jako /i/ (a v o něco menší míře i realizace /ε/) je poměrně často podmiňováno kontextem. Tímto kontextem můžeme rozumět například čas, ve kterém se sloveso nachází – jak již bylo řečeno v kapitole 6.1.1.2.1-Realizace /εφ/ a /ε/ v dizertačních pracích z 50. let, zejména na jihu (např. Odeleite, č. 64) se často stává, že diftong –EI v minulém čase prostém je realizován jako /i/, zatímco v budoucím čase prostém je tentýž diftong realizován jako /ε/, což svědčí o tom, že přinejmenším na jihu Portugalska je /i/ chápáno daleko více jako specifická koncovka minulého času než jako jedna z možných fonetických podob redukcí diftongu –EI.

Dalším z možných kontextů omezujících výskyt koncovky /i/ je pak samotný typ slovesa. V oblastech Nave de Haver a Alamedilla (č. 36) či Azóia (č. 47) je kupříkladu redukce /i/ uváděna jako systémová výlučně u slovesa DAR (DEI →DI), tedy slovesa ve své podstatě nepravidelného, zatímco u pravidelných sloves 1. slovesné třídy je její realizace popisována jako nahodilá.

V neposlední řadě pak může mít vliv na realizaci koncovky případně také to, zda slovesný tvar stojí samostatně nebo je doplněn nepřízvučným zájmenem. V těchto případech dochází většinou k tomu, že sloveso v samostatné pozici se realizuje s plně vysloveným diftongem (např. DEI → /:ðεφ/), zatímco u slovesa, které je doplněno

nepřízvučným zájmenem, dojde k jeho redukcí a to v převážné většině případů právě na /i/ (např. DEI-LHE → /:ði×□/).⁸⁸

Zajímavá je pak i zmínka u příhraniční lokality Olivença a Elvas (č. 57), že varianta /i/ je typická pouze pro starší generaci, zatímco mladší se uchyluje spíše k monotongaci na /ε/. Tato zmínka svědčí o tom, že monotongace na /ε/ je ve srovnání s redukcí na /i/ brána jako varianta progresivnější a modernější, ale také o tom, že v této lokalitě byl zaznamenán trend ústupu realizace /i/ a jeho vytlačování pravděpodobně směrem k jihu, který – jak v následující kapitole hned uvidíme – pozdější Cintrový výzkumy potvrzují.

6.1.1.3.2 Realizace /εφ/ jako /i/ v Cintrových dotaznících

Ještě než přikročíme k samotnému komentáři Cintrových výsledků, je třeba podotknout, že varianta /i/ má v jeho dotaznících jedno specifikum – existují-li v jedné lokalitě dvě různé realizace diftongu –EI, pak u sloves, která jsou součástí korpusu dotazníku, se objevuje standardní realizace /εφ/, případně její monotongovaná podoba, zatímco u sloves, která byla náhodně zachycena ve spontánní mluvě respondentů a do dotazníku dopsána, se v drtivé většině objevuje právě realizace /i/ (příkladem může být třeba lokalita Aljustrel – B8). Tato dvojakost je dokladem toho, že na jihu Portugalska musí existovat silné povědomí o nespisovnosti této koncovky, které nutí respondenty v rámci řízeného dotazníku vědomě volit varianty, které považují za přijatelnější a spisovnější.⁸⁹ Zároveň také naznačuje, že výskyt realizace /i/ v běžné mluvě může být mnohem hojnější, než jak se projevilo v Cintrových výzkumech, což může závěry vyvozené z Cintrových dotazníků mírně relativizovat.⁹⁰

⁸⁸ Tento jev je pak zaznamenán i v Cintrových dotaznících, ale bohužel mu není věnována detailnější pozornost. Objevuje se třeba v oblasti Setúbal, např. v lokalitě ST1 – MATEI-O → /μa:τιυ/ či ST7 – SAFEI-ME → /σα:φιμυ/.

⁸⁹ U žádných jiných variant realizace –EI takovouto dichotomií nenajdeme, z čehož vyplývá, že realizace /εφ/ či /ε/ jsou brány jako rovnocenné a dokonale přijatelné.

⁹⁰ Nicméně lingvisté provádějící výzkum i přepisující výsledky výzkumu z nahrávek se vždy snaží do dotazníku zaznamenat všechny nepravidelnosti, které identifikují, byť i nebyly součástí Cintrova korpusu. Proto se dá stejně tak dobře předpokládat, že realizaci /i/ zaznamenali všude, kde se reálně objevila.

Z mapy je na první pohled patrné, že Cintrový dotazníky zaznamenaly redukci diftongu na /i/ na podstatně menším teritoriu než předchozí dizertační práce. Z 18 regionů nalezneme realizaci /i/ v pouhých šesti, konkrétně v oblasti Faro, Beja, Setúbal, Évora, Portalegre a Leiria. Z těchto 6 oblastí výskytu je to pouze Leiria, která přesahuje pomyslnou hranici mezi monotongací diftongu –EI a jeho zachování, tvořenou řekou Tejo. Ovšem podíváme-li se přesněji na lokalitu, kde je varianta /i/ zachycena, jedná se o Ferrel (L1), který se nachází v jižní části regionu a tudíž tedy v těsné blízkosti izoglosy monotongace diftongu –EI na /ε/.

Díky tomu se dá říci, že varianta /i/ je Cintrovými výzkumy skutečně podchycena pouze a jedině v oblastech, kde dochází k monotongaci diftongu –EI, čímž dochází k eliminaci tradičních oblastí výskytu jako byla např. Beira Baixa. Nicméně ani v rámci oblasti monotongace, kde byla redukce na /i/ prokázána, tento jev nezasáhne všechny provincie. Zcela se vyhne kupříkladu oblasti Lisabonu, kde se dříve vyskytoval alespoň sporadicky, a ani jednou se neobjevuje dokonce ani v oblasti Santarém, spadající pod provincii Ribatejo, která bývala považována za tradiční ohnisko této redukce.

Jeho výskyt v oblasti Portalegre a Évora je pak více méně symbolický. V regionu Évora se vyskytne pouze jednou a to až v lokalitě Santana (E9), tedy na úplném jihu oblasti, čímž dokumentuje fakt, že se výskyt tohoto jevu posunul značně k jihu. V regionu Portalegre se pak sice objevuje ve dvou lokalitách, Aldeia da Mata (PL4) a Avis (PL7), ovšem v obou z nich je jeho výskyt podmíněn kontextově. V lokalitě PL7 se realizace /i/ objevuje pouze v případě, že za slovesem následuje tvar nepřímého zájmena 3. či 4. pádu, např. DEITEI-ME → /ðεφ:τιμι/ (čímž Cintra potvrzuje jev, který dizertační práce zachytily převážně v nejj jižnější oblasti Portugalska), zatímco v lokalitě PL4 je výskyt realizace /i/ potvrzen pouze u slovesa SEMEAR → SEMEEI, kde je místo standardní výslovnosti /σ□:μφεφ/ zaznamenána realizace /σ□:μι/. V tomto případě se ovšem spíše než o přidání koncovky /i/ jedná daleko pravděpodobněji o celkové odpadnutí koncového diftongu, který přidáním ke kořeni slovesa končícímu na samohlásku vytvořil na výslovnost nepříjemný a v portugalštině ne úplně přirozený triftong. Odpadnutím diftongu pak zůstane pouze kořen slovesa končící na polosamohlásku, která se zcela

přirozeně přemění na samohlásku –I a vrátí slovu přirozenou sylabickou strukturu. Z výše uvedeného tedy vyplývá, že oblast Portalegre také nelze brát jako oblast se systematickým výskytem realizace /i/.

Zůstávají tak v podstatě pouze tři oblasti, kde se tento jev vyskytuje skutečně běžně a nikoli nahodile, a těmi je Setúbal, Beja a Faro. V Setúbalu, spíše v jižní polovině oblasti, najdeme čtyři lokality s variantou /i/ (ve dvou z nich se dokonce jedná o jedinou možnou realizaci této slovesné koncovky), díky čemuž máme tuto variantu potvrzenou i v západní části provincie Alentejo, kde nikdy předtím nijak hojně dokumentována nebyla. Nejhojnější výskyt varianty /i/ je však v oblasti Beja a Faro. V oblasti Beja je /i/ zachyceno ve všech lokalitách, u kterých máme údaje o tvoření minulého času prostého a ve 4 lokalitách ze 13 dokonce představuje jedinou možnou realizaci. Stejně tak v oblasti Fara je /i/ variantou dominantní, kdy sice pouze jednou představuje jedinou možnou realizaci diftongu (v Penteadeiros – F15), ale jinak se jako jedna z možných variant objevuje ve 12 lokalitách z celkových 15, přičemž v šesti z nich výrazně převažuje nad ostatními variantami (v lokalitách F2, F6, F8, F11, F13 a F14, tedy podél celého algarvského pobřeží a dále ve východní části provincie).

Ve srovnání s výsledky dizertačních prací tak musíme konstatovat, že výskyt realizace /i/ doznal značného omezení. Zatímco práce z 50. let ještě dokládají výskyt jevu v oblasti Lisabonu a Beira Baixa, Cintrový výzkumy už v těchto oblastech dokládají maximálně monotongaci na /ɛ/, která se tak ukazuje být progresivnější variantou, která starší realizaci /i/ postupně nahrazuje. Stejně tak Cintrový záznamy nepotvrzují výskyt koncovky /i/ v oblasti Trás os Montes, v distriktu Chaves, kde ji zaznamenaly dizertační práce, a dokumentují v této zóně bez výjimky standardní koncovky /ɛφ/ či /αφ/. V rámci jižního Portugalska potvrzují výskyt této varianty oba výzkumy, ovšem ty Cintrový její lokalizaci poněkud upřesňují a posouvají ji více k jihu a také západu, čímž zahrnou i oblast, která v dizertačních pracích nebyla prakticky vůbec podložena.

6.1.1.4 Shrnutí realizace koncovky 1. os. j. č. u sloves 1. třídy

Na základě dizertačních prací a Cintrových dotazníků můžeme tedy shrnout, že koncovka 1. slovesné třídy v 1. os. j. č. minulého času prostého vykazuje 4 hlavní realizace – tradičnější normativní realizaci diftongem /εφ/, novější realizaci diftongem /αφ/, monotongaci na /ε/ a nahrazení samohláskou /i/ (z nichž první dvě představují varianty uznané jako normativní). Není nijak překvapivé, že všechny tyto varianty považuje za 4 základní realizace diftongu –EI už José Leite de Vasconcelos, a pouze nám to potvrzuje, proč je jeho studie *Esquisse d'une dialectologie portugaise* dodnes brána jako základní kámen celé portugalské dialektologie.

Zaměříme-li se na zeměpisné umístění daných realizací, zjistíme, že od dob Vasconcelosových můžeme pozorovat jisté posuny. Realizaci /αφ/ Vasconcelos umístil do okolí Lisabonu, s občasným výskytem na severu Portugalska, a stejně tak ji popsala P. V. Cuesta, zatímco M. P. Boléo hovoří o této variantě jako nejběžnější variantě po celé zemi. Z map však vyplývá, že v okolí Lisabonu tato změna na úrovni dialektů rozhodně nepřetrvala, zatímco na severu se naopak její výskyt značně rozšířil a ze sporadického výskytu v ojedinělých lokalitách se stal regulérní a rovnocennou variantou k tradičnější realizaci /εφ/. Kromě toho tato alternativa dokonce překročila hranice toho, co chápeme jako severní Portugalsko (tj. provincie Minho a Trás os Montes) a rozšířila se do oblasti středního Portugalska, čímž tedy popírá závěry, ke kterým došli jak Vasconcelos, tak Cuesta. Současně však nepotvrzuje Boléovu tezi, že se jedná o fenomén rozšířený po celém území Portugalska, protože v jižním Portugalsku, přesněji v oblasti, kde dochází k monotongaci /εφ/ na /ε/, tato změna není zachycena vůbec (pomineme-li oblast Fara, kde byl výskyt realizace /αφ/ již komentován).

Realizaci /εφ/ pak Vasconcelos stejně jako Cuesta umisťují čistě na sever, zatímco Boléo ji považuje za typickou zejména pro oblast Aveira. Jak jsme viděli z map, ani jedno z těchto tvrzení se neukázalo zcela přesným. Boléovo tvrzení bylo zcela vyvráceno

naprosto jednoznačným výskytem realizace /αφ/ právě v oblasti Aveira. A stejně tak umístění varianty /εφ/ čistě na sever není úplně přesné. Z dizertačních prací sice vyplývá, že realizace /εφ/ se na jih od řeky Tejo prakticky nevyskytuje a byla nahrazena monotongací, ale v mapě Cintrových dotazníků vidíme, že i na jihu Portugalska, kde má dominovat monotongace na /ε/, je výskyt diftongu /εφ/ hojný a v provinciích Alentejo a Ribatejo (tedy v oblastech blížících se již střednímu Portugalsku, nicméně zeměpisně i dialektologicky stále spadajících pod jižní) dokonce dominantní. Dá-li se tedy o nějaké variantě říci, že se vyskytuje skutečně po celém Portugalsku, pak to není varianta /αφ/, jejíž výskyt je značně omezen na severní polovinu Portugalska, ale právě realizace /εφ/, která ve větší či menší míře pokryje s výjimkou oblasti Aveira (a možná Porta, kde však, jak již bylo zmíněno, nemáme dost pramenů) celé Portugalsko.

Monotongace na /ε/ je Vasconcelosem popsána poměrně podrobně jako jev, který díky svým třem základním ohniskům (oblast jihu, oblast Beira Baixa a lokalita na jihovýchodě oblasti Trás os Montes, Moncorvo) může být de facto vystopován na severu, ve středu země i na jihu. Severní a střední ohnisko je pak potvrzeno ještě v dizertačních pracích a Boléových dotaznicích, přestože samotný Boléo, spolu s P. V. Cuesta, už fenomén monotongace umisťují pouze do oblasti jižních dialektů, což je lokalizace, kterou Cintrový výzkumy prakticky bezvýhradně potvrzují. Díky tomu můžeme dojít k závěru, že během 20. století došlo přece jen k omezení výskytu fenoménu monotongace, který zůstal koncentrován v jedné jediné oblasti, oblasti od řeky Tejo směrem k jihu, a pozůstatky jeho výskytu na sever od Teja jsou natolik blízko izoglosy monotongace, že dnes představují jen přechodnou zónu.

Dlužno dodat, že Cintrový výzkumy sice potvrdily výskyt monotongace v oblasti, se kterou je v povědomí Portugalců tradičně spjata, tj. na portugalském jihu, nepotvrdily však už intenzitu a frekvenci jejího používání. Ze Cintrových závěrů vyplývá, že se na jihu pravděpodobně nejedná o tak masový fenomén, za jaký je monotongace považována a že v mnoha regionech, kde ještě v 50. letech bylo /ε/ považováno za tradiční realizaci, mu v pozdějších desetiletích začaly více či méně rovnocenně konkurovat další varianty, příslušející spíše do normativního jazyka.

Umístění realizace /i/ prošlo od dob, kdy je v gramatikách zaznamenáno poprvé, asi největším vývojem. Barrettem zmíněná provincie Ribatejo, kde výskyt jevu až na Boléa explicitně potvrdili i všichni lingvisté věnující se této tematice, tj. Vasconcelos, Cuesta a Cintra, je dnes touto koncovkou prakticky nedotčena a diftong –EI se zde realizuje převážně normativně, tedy jako /εφ/. Stejně tak oblast Beira Baixa, kam koncovku /i/ umisťuje jak Vasconcelos, tak Cuesta a dále ji zde zachycují ještě i dizertační práce, zůstává dle posledních výzkumů zcela beze stop této realizace, která je nahrazena realizacemi zachovávajícími diftong, tedy /εφ/ či /αφ/.

Na druhou stranu Boléovo omezení jevu výlučně na alentejské dialekty je zase příliš limitující. Určité stopy realizace /i/ můžeme nalézt ještě v oblasti Portalegre (kterou Boléo vyčleňuje jako samostatnou podskupinu a uvádí v ní pouze realizaci spočívající v monotongaci diftongu na /ε/) a hlavně pak najdeme tuto realizaci jako zcela běžnou v oblasti Fara, tedy v provincii Algarve, kterou Boléo opět vyčlenil jako samostatnou dialektickou podskupinu vykazující jiné rysy než dialekty alentejské. Doložení realizace /i/ v Algarve tak potvrzuje spíše Cintrovu tezi, která předpokládá výskyt jevu na jihu Portugalska včetně jeho nejjižnější provincie. Dnes tedy za centrum výskytu koncovky /i/ můžeme považovat dvě oblasti, Beju spadající pod alentejské dialekty, a Faro, spadající pod dialekty algarvské, čímž se nám výskyt realizace /i/ ve srovnání s minulostí značně redukuje a navíc výrazně posouvá směrem k jihu. Vzhledem k tomu, že realizace /i/ je navíc často vnímána jako archaičtější varianta (jak jsme mohli vidět např. v dizertační práci z oblasti Elvas a Olivença), můžeme v tomto posunu vidět také mizení jevu z jazykového centra směrem k periferii, které zjevně může probíhat i na úrovni dialektů.

Shrneme-li tedy změny, které se na koncovce 1. os. j. č. u sloves 1. třídy odehrávají, je zcela patrné, že se v převážné míře jedná o změny fonetického rázu, které odráží historický vývoj realizace diftongu –EI a které tudíž nejsou příznačné pouze pro sloveso, ale vyskytují se u všech realizací tohoto diftongu bez ohledu na slovní druh, ve kterém se objeví.

V rámci realizací, které zachovávají diftong, pak realizace /aɸ/ představuje modernější variantu pro standardní realizaci /ɛɸ/, která se zrodila v 19. století v Lisabonu jako regionální varianta a následně se nejen rozšířila do dalších částí Portugalska, ale pronikla i do normativního jazyka. Z hlediska historického představuje tato varianta vlastně jistý návrat k původní koncovce sloves 1. třídy, kdy z koncovky –AUI vznikl diftong –AI, který se pomocí asimilace změnil na –EI, zatímco realizace /aɸ/ se naopak zrodila z disimilace tohoto diftongu, tedy přesně opačným procesem, a tím vrátila diftongu jeho původní latinskou podobu. Nabízí se tedy otázka, kterou se zabývá např. Soalheiro (Soalheiro 2002: 197), a to zda výskyt realizace /aɸ/ v jazykově tradičně konzervativních oblastech severního Portugalska není spíše než projevem rozšíření lisabonské varianty /aɸ/ projevem zachování archaičtější realizace diftongu –EI. Avšak tato hypotéza není příliš pravděpodobná. Vzhledem k tomu, že Vasconcelos o diftongu /aɸ/ hovoří jako o variantě na severu velmi ojedinělé a ostatní lingvisté její výskyt v této oblasti prakticky ignorují, se dá předpokládat, že se v té době na severu skutečně nevyskytovala a rozšířila se tam až později ve 20. století, kdy byla podchycena v dizertačních pracích a Cintrových dotaznících. Pokud by se jednalo o archaickou výslovnost typickou pro konzervativní sever, je více než pravděpodobné, že by tato realizace byla podchycena už mnohem dříve a v daleko větším rozsahu.

Mezi realizacemi, kde dochází k redukci diftongu, je třeba přistupovat k realizaci monotongací na /ɛ/ jako k alternativě, která opět představuje pouhou fonetickou variantu výslovnosti tohoto diftongu, neboť vznikla jako reakce na přílišnou fonetickou podobu hlásek E a I v diftongu koncovky 1. os. j. č. V portugalštině, kde se začala šířit od poloviny 18. století, se záhy stala velmi populární, byť pouze na rovině regionálních variant, ale v rámci slovesné flexe nikdy nepřekročila hranici svého pojetí coby fonetické alternativy dané příslušností k jižnímu regionu.

Poslední ze všech výše zmíněných možných variant, redukce diftongu na /i/, je pak lingvisty pojímána dvojím způsobem – buď taktéž jako varianta rázu fonetického nebo jako varianta rázu morfologického. Za variantu fonetickou ji považuje třeba Boléo, když o ní hovoří jako o redukci diftongu –EI na /i/, a považuje ji za jednu z mnoha redukcí

tohoto typu, pro oblast Alenteja zcela běžných (Boléo [1957] 1962: 101). Na druhé straně Vasconcelos (Vasconcelos [1901] 1987: 110), Cuesta [1971] 1989: 67) či Cintra (Cintra 1971: 81-116) hovoří o této realizaci zásadně jako o morfologické variantě koncovky, která je důsledkem analogie koncovky slovesa 1. třídy s koncovkami téže osoby třídy 2. a 3.⁹¹ Tato analogie by pak samozřejmě byla logická, vezmeme-li v potaz, že za koncovku symptomatickou pro 1. os. j. č. minulého času prostého u všech tříd pravidelných sloves se z hlediska morfologického bere vždy koncovka –I (jak bylo vysvětleno v kapitole 4.1, věnující se morfologické charakterizaci minulého času prostého), která v případě 2. a 3. slovesné třídy způsobí asimilaci tematické samohlásky a její následné splynutí s koncovkou, zatímco u třídy první dojde pouze k asimilaci a následnému vytvoření diftongu -EI. Tendence dokončit proces splynutí tematické samohlásky s koncovkou slovesa i u 1. slovesné třídy je tedy přirozenou snahou aplikovat na 1. slovesnou třídu stejný proces, který byl už aplikován u dvou přechozích tříd a koncovky všech těchto tříd v 1. os. j. č. minulého času prostého unifikovat do podoby, kterou považujeme za příznakovou.

Pro pojmání této realizace jako dalšího příkladu nesčetných monotongací, zejména pro jižní portugalské dialekty tolik příznačných, hovoří fakt, že v oblastech, kde se tato varianta realizuje u slovesa, dochází často k redukci tohoto diftongu obecně ve všech kontextech bez ohledu na slovní druh. V lokalitě Azóia (č. 47) se –EI redukuje na /i/ nejen u slovesné koncovky, ale např. i u slova MEIO → /:μi/, totéž se pak děje také v lokalitách uvedených v Boléových dotaznících, jako je São Vicente da Beira (kde máme např. slovo LEIRÕES realizováno jako /λi:po)φΣ/ či São Marcos de Ataboeira (kde je zaznamenán slovesný tvar DEITEI v realizaci /δi:ti/). Zde tedy redukce na /i/ funguje zjevně jako obecný fonetický fenomén, kterému logicky podléhají i slovesa. Nicméně je pozoruhodné, že tento příklad monotongace není žádným lingvistou zaznamenán jako příznakový pro nějaký konkrétní region či podoblast. Když se však

⁹¹ Cuesta dokonce zmiňuje, že k podobnému fenoménu dochází i v galicijštině, kde kromě standardní koncovky 1. os. j. č. minulého času prostého –ÉI, lze nalézt i varianty –ÉIN (tj. nazalizovanou variantu diftongu) nebo ÍN, čili redukci diftongu kombinovanou s jeho nazalizací. Tuto variantu pak vysvětluje právě jako analogii se slovesy 2. a 3. třídy, kde máme koncovku –ÍN jako standardní. (cf. Cuesta [1971] 1989: 93).

podíváme do mapy, není to až tak nepochopitelné – tyto tři lokality, kde byla monotongace na /i/ popsána nejpřesněji, se nachází ve třech odlišných regionech – v oblasti Lisabonu, v oblasti Beira Baixa a v oblasti Alentejo, takže jediné, co je spojuje, je příliš vágní příslušnost pod jižní dialekty.

Na druhou stranu najdeme ale také argumenty proti chápání realizace slovesné koncovky jako /i/ coby změny čistě fonetické. Jako je v São Marcos de Ataboeira možná tatáž realizace –EI ve slovese DEITEI, kterou díky tomu bereme jako důkaz obecného fonetického charakteru této změny, pak je u sloves obsahujících diftong –EI v kořeni i koncovce v jiných lokalitách stejně dobře možná odlišná realizace téhož diftongu. Takže se setkáme nejen s realizací DEITEI → /δɛ:τɛφ/ (lokalita PL6), kde můžeme vidět koexistenci zachování diftongu (kupodivu v koncovce, nikoli na kořeni) a jeho monotongace, ale také s realizací DEITEI → /δɛ:τɪ/ (lokalita B2), kde už pozorujeme monotongaci diftongu na /ɛ/ kombinovanou s redukcí slovesné koncovky na /i/. Můžeme samozřejmě předpokládat, že stejně jako v předchozím případě se jedná o pouhou nedůslednost mluvčího ve výběru variant. Nicméně vzhledem k tomu, že mluvčí ve druhém případě použil dvakrát stejný typ změny, tj. monotongaci, a že dojde-li k tomuto souběhu (což se děje relativně frekventovaně a nejen v této lokalitě), pak varianta /i/ se nikdy neobjeví na kořeni, ale vždy pouze na koncovce (tj. nikdy nenarazíme na variantu DEITEI → */δɪ:τɛ/), pak nám přijde pravděpodobnější chápat tento souběh jako kombinaci fonetické změny monotongace na /ɛ/ a morfologické záměny slovesné koncovky 1. os. j. č. v minulém čase prostém.⁹² Toto chápání koncovky /i/ dále podtrhává třeba již dříve zmíněná distribuce koncovek /i/ a /ɛ/ v minulém čase prostém a budoucím čase prostém, kde dojde-li k výskytu obou koncovek u jednoho mluvčího v jedné lokalitě, pak /i/ je vyhrazeno právě a jenom minulému času prostému,

⁹² Nicméně v případě této realizace monotongací bychom mohli teoreticky uvažovat také o jakési dvojí monotongaci. Koncovka –I je totiž pro jižní dialekty skutečně symptomatická a mohou se na ni redukovat nejen diftongy –EI, ale i samotná samohláska –E v koncové pozici (cf. Boléo [1957] 1962: 101). Dalo by se tedy předvídat, že potenciálně může docházet i k sérii redukcí - EI → - E → - I. Tato série by pak vysvětlovala výskyt realizací typu DEITEI → /δɛ:τɪ/ (např. lokalita B2), kde mohlo prvotně dojít k systematické redukci diftongu –EI na /ɛ/ a následně bylo /ɛ/ v koncové pozici změněno na /i/. Na druhou stranu je však záměna koncového /ɛ/ za /i/ zaznamenána spíše u – E v nepřízvučné pozici, což není případ slovesné koncovky 1. os. j. č..

zatímco /ε/ se objeví výlučně jako koncovka 1. os. j. č. budoucího času prostého (jak bylo zdokumentováno v lokalitách č. 60 či 64). A v neposlední řadě můžeme poukázat i na situaci v lokalitách F5 a F14, kde dochází k redukci diftongu –EI na /i/ ovšem pouze mimo slovesa (takže máme např. COLHEITA → /κυ:χιτα/), ovšem u slovesných koncovek 1. os. j. č. minulého času prostého je důsledně zachován diftong /εφ/. Z toho vyplývá, že redukci –EI na /i/ můžeme chápat jako dva samostatné jevy – jednak jako fonetickou změnu objevující se ve velmi omezených lokalitách v oblastech s tendencí k monotongaci, tj. hlavně na portugalském jihu, a jednak jako morfologickou variantu slovesné koncovky 1. os. j. č. minulého času prostého, vzniklou pravděpodobně skutečně pod vlivem analogie, která se také shodou okolností vyskytuje v oblastech jižních dialektů a může, ale nemusí se s oblastmi, kde je monotongace –EI na /i/, překrývat.

Kloníme se proto tedy spíše k názoru, že zatímco realizace diftongu –EI jako /εφ/, /αφ/ a /ε/ jsou bezpochyby pouhými fonetickými variantami výslovnosti, realizace /i/ představuje jedinou skutečně morfologickou variantu této slovesné koncovky.

6.1.2 Koncovka 1. os. j. č. minulého času prostého u 2. a 3. slovesné třídy

Jak už jsme předestřeli v kapitolách nastiňujících historický vývoj koncovek a zejména jejich morfologickou charakteristiku, mezi koncovkami 2. a 3. slovesné třídy existuje značná podobnost. Odmyslíme-li kmenovou samohlásku E či I, tak v případě minulého času prostého můžeme dokonce říci, že tyto dvě slovesné třídy sdílí identické koncovky: - I, - STE, - U, - MOS, - STES, - RAM. Touto pravidelností se 2. a 3. třída odliší od 1. třídy, kde je tato hegemonie narušena jednak v koncovkách 1. a 3. os. j. č., které prošly

podstatně problematičtějším vývojem,⁹³ a jednak v koncovce 1. os. mn. č., kde dojde ke změně kvality samohlásky (tj. k jejímu otevření) s cílem odlišit 1. os. mn. č. minulého času prostého od téže osoby v přítomném čase prostém.

Pro doložení tvrzení o blízkosti těchto dvou flekčních paradigmat se můžeme podívat na jev, který dokumentuje Piel jako typický pro regionální varianty portugalštiny v oblasti Trás os Montes podél hranice se Španělskem a konkrétně zejména pro mirandštinu (jazykovou variantu, která v roce 1999 získala statut druhého oficiálního jazyka Portugalska). V této oblasti zaznamenává Piel v minulém čase běžné splynutí koncovek 2. a 3. slovesné třídy a to do podoby koncovek 3. slovesné třídy. Pro obě tyto třídy pak tedy dokládá existenci koncovek - Í, - ISTE, - ÍU, - IMOS, - ISTES, - ÍRUN (Piel 1944: 15).

Ke splynutí sloves 2. a 3. třídy dochází pravděpodobně proto, že i v časování 1. slovesné třídy došlo k posunu a tematická hláska –A v 2. os. j. č. a 1. a 2. os. mn. č. byla nahrazena hláskou –E, pravděpodobně pod vlivem analogie s koncovkou 1. os. j. č., tj. –EI. Tím se vlastně pro 1. třídu vytvořily koncovky –ESTE, - EMOS, -ESTES, shodné s koncovkami 2. slovesné třídy a v těchto osobách tak došlo ke splynutí sloves 2. třídy se slovesy 1. třídy. A právě v reakci na toto nežádoucí splynutí pak byla slovesa 2. třídy pravděpodobně přesunuta do paradigmatu sloves 3. třídy, čímž se nám potvrzuje předpoklad, že paradigmatu 2. a 3. třídy disponují koncovkami, které jsou vždy chápány jako navzájem si daleko bližší, než je tomu u koncovek 1. třídy, a tudíž je u nich běžnější vzájemná zaměnitelnost. Proto je tedy chápáno jako mnohem přirozenější přiřadit slovesa 2. třídy spíše k paradigmatu 3. třídy, než je nechat v podobě analogické s paradigmatem třídy první.⁹⁴

⁹³ Viz kapitola 5.2

⁹⁴ Splynutí konjugačních paradigmat 2. a 3. třídy, které předestřel Piel a o kterém mluví už i Vasconcelos ve své studii *Estudos de Philologia mirandesa* (cf. Vasconcelos 1900: 388), je pak dále doloženo. Cintrovými dotazníky, které oblast výskytu mirandštiny pokrývají také (v Cintrově mapě odpovídá mirandština lokalitám BÇ1 – BÇ5, konkrétně Rio de Onor, Guadramil, Constantim, Sendim a Duas Igrejas). Dotazníky tuto variantu zaznamenávají u koncovek 2. a 3. os. j. č. a stejně tak u koncovek 1. a 2. os. mn. č. přesně v oblastech, které stanovili Vasconcelos a Piel. V menším měřítku se pak v těchto lokalitách vyskytuje i standardní realizace s tematickou samohláskou –E.

Díky této podobnosti dvou konjugačních schémat tak v naší práci nemusíme minimálně u koncovek 1. os. j. č., které jsou identické v obou třídách, rozlišovat mezi 2. a 3. slovesnou třídou a můžeme tyto dvě třídy komentovat společně, neboť proběhne-li v jejich flexi či koncovkách nějaká změna, pak se tak stane u 2. i 3. třídy a jen velmi zřídka narazíme na fenomén, který by se realizoval pouze v jedné z nich a druhou opominul.⁹⁵ K variacím mezi těmito dvěma slovesnými třídami bude docházet prakticky pouze v případě 3. os. j. č., kde pak můžeme pozorovat záměnu koncovek 2. a 3. třídy, tj. slovesa 2. třídy dostanou koncovku třídy třetí a obráceně.⁹⁶

Přistoupíme-li nyní čistě ke koncovce 1. os. j. č., která je, jak již bylo řečeno, u obou výše zmíněných tříd identická, pak musíme konstatovat, že ve srovnání s koncovkou 1. slovesné třídy představuje z hlediska fonetiky koncovku poměrně neproblematickou, na které tudíž neprobíhá tolik fonetických variací, jako je tomu u diftongu –EI. Koncovka 1. os. j. č. minulého času prostého je tak standardně realizována jako /i/ a v rámci normy – na rozdíl od 1. třídy – už nenabízí žádnou jinou alternativu.

Historické gramatiky pak tuto stabilitu koncovky jenom potvrzují. Když pojednávají o koncovkách 2. a 3. třídy a jejich vývoji, žádná z nich nepřichází s jinými variantami než s těmi, které dnes chápeme jako standardní, což v 1. os. j. č. znamená variantu realizace /i/.⁹⁷ Jediný, kdo ve své gramatice mluví o velké variabilitě koncovek sloves 2. slovesné třídy v preteritu, je João Franco Barretto, a jako možné realizace konkrétně 1. os. j. č. minulého času prostého uvádí koncovky - I, - CE, - IZ, -UDE a –XE. Ovšem tato variabilita je dána pouze tím, že Barretto ještě nerozlišuje mezi slovesy pravidelnými a nepravidelnými, takže pod 2. slovesnou třídu zahrnuje skutečně všechna slovesa obsahující tematickou samohlásku –E, tedy i slovesa, která dnes označujeme jako nepravidelná, např. DIZER, FAZER, PODER, TRAZER atd.⁹⁸

⁹⁵ Nicméně i k tomu může dojít, jak uvidíme u jevu spočívajícího v záměně 1. a 3. os. j. č.

⁹⁶ Viz kapitola 7 – Varianty slovesné flexe v ostatních osobách

⁹⁷ Viz např. *João de Barros: Gramática da língua Portuguesa*, *João Franco Barretto: Orografia da lingua portvgveza*, nebo *João de Moraes de Madureira Feijo: Orthographia, ou arte de escrever e pronunciar com acerto a lingua portugueza*.

⁹⁸ „Os da segunda conjugaçã variam muyto e) o preterito, porque u)s o fazem e) -I, como LI, do verbo LEO.... e outros e) -CE, como DICE do verbo DIGO....Outros verbos fazem o preterito e) -IZ, como FIZ do verbo FAÇO, outros e) -UDE, como PUDE do verbo POSSO, outros e) -XE, como TROUXE do verbo

Je tedy jen přirozené, že takto neproblematická koncovka nenabídne mnoho odchylek ani na rovině zeměpisných variant. Moderní lingvisté, kteří se tematikou slovesné flexe zabývají, v realizaci koncovky 1. os. j. č. minulého času prostého ve 2. a 3. slovesné třídě prakticky nenachází žádná specifika. Boléo, Cuesta i Cintra ji ve své klasifikaci dialektů opomíjí úplně, Vasconcelos ji zmíní alespoň okrajově v souvislosti s fenoménem nazalizace, který je však typický spíše pro nepravidelná slovesa (viz kapitola 6.1.2.2 – Nazalizace koncové samohlásky). Až s podivem pak je, že jí dokonce není věnován téměř žádný prostor ani v dizertačních pracích a Boléových dotaznících, které se jinak morfologické rovině jazyka věnují asi nejpodrobněji ze všech uvedených zdrojů informací. Pouze jedna jediná práce přináší údaje o zvláštностech její realizace, a to práce z oblasti Trás os Montes (viz kapitola 6.1.2.3 - Záměna 1. a 3. os. j. č.), což tím více svědčí o nečetnosti variací této koncovky. Hlavním zdrojem informací jsou nám tak v tomto případě hlavně Cintroy dotazníky, které – byť sporadicky – alespoň některé jevy zaznamenají.

Jedná se konkrétně o dva hlavní jevy, které si zaslouží naši pozornost – jednak o nazalizaci koncové samohlásky a jednak o záměnu koncovek 1. a 3. os. j. č. U obou těchto jevů platí, že se netýkají pouze sloves 2. a 3. třídy, ale také sloves nepravidelných, čímž se nám jednak opět potvrzuje, že většina sloves nepravidelných dle dělení podle tematické samohlásky spadá pod 2. či 3. slovesnou třídu a sdílí tudíž s těmito třídami i stejné variace flexe, a jednak se nám ukazuje, že některé fenomény nejsou příznačné pouze pro jeden typ slovesa, případně jednu osobu, ale prostupují více typy sloves a více osobami.

K těmto dvěma stěžejním jevům bychom pak mohli velmi okrajově přiřadit ještě jeden jev, jehož poměrně častý výskyt v dotaznících je dán charakterem sloves, které Cintra do svých dotazníků vybral. Jedná se o váhání mezi diftongem a hiátem v případě realizace

TRAGO („Slovesa druhé konjugace mají v préteritu velkou variabilitu, protože některá ho tvoří na –I, jako LI od slovesa LEO... jiná na –CE jako DICE od slovesa DIGO...jiná slovesa tvoří préteritum na IZ, jako FIZ od slovesa FAÇO, další na –UDE, jako PUDE od slovesa POSSO, další na –XE, jako TROUXE od slovesa TRAGO”) (Barretto 1671: 54)

koncovky sloves, jejichž kořen před přidáním flekční koncovky –I končí na samohlásku. Vzhledem k tomu, že však tendence k diftongizaci či naopak k hiátu při náhodném setkání dvou samohlásek ve slově je taktéž jedním z charakteristických rysů pro odlišení regionálních variant portugalštiny (příčemž tendence k diftongizaci je v obecném povědomí zakotvena jako příznaková spíše pro jižní oblasti Portugalska), tak byt' se netýká přímo tematiky slovesné flexe, považujeme za vhodné, nežli přikročíme k problematice nazalizace a záměny osob, věnovat této realizaci alespoň stručný komentář.⁹⁹

6.1.2.1 Oscilace mezi diftongem a hiátem

Slovesa, která v Cintrových dotaznících velmi často figurují s koncovkou 2. či 3. třídy, jsou slovesa MOER, CAIR případně SAIR. Ve všech těchto případech se jedná o slovesa ne zcela pravidelná, která mají vokalickou alternaci ve 2. a 3. os. j. č. přítomného času prostého (jak již bylo vysvětleno v kapitole 3.2.2 – Nepravidelná slovesa), nicméně jejich nepravidelnost zase není tak zásadní, abychom slovesa mohli zařadit do kategorie tzv. silných sloves. V koncovce 1. os. j. č. minulého času prostého jsou navíc prakticky zcela pravidelná – odtrhne se tematická samohláska spolu s koncovkou infinitivu a přidá se flekční koncovka –I (tj. MOER → MO-Í, CAIR → CA-Í, SAIR → SA-Í). Nedochází tedy k žádné morfologické nepravidelnosti při realizaci minulého času, jediný problém, který zde nastává, spočívá v tom, že odtržením dané koncovky zůstane kořen slovesa zakončen na samohlásku, čímž se po přidání flekčního morfému –I vytvoří specifický kontext náhodného setkání dvou samohlásek, který by se v normativní výslovnosti měl realizovat jako hiát, tedy jako např. MOÍ → /μv:ɪ/. Tuto výslovnost pak signalizuje i grafické vyznačení přízvuku nad koncovou samohláskou.

⁹⁹ Formulace, že se rozdíl mezi hiátem a diftongem netýká přímo slovesné flexe, není zcela přesná. V Cintrových dotaznících se ve třech případech objevila tendence vytvořit hiát z normativně realizovaného diftongu –EI u koncovky sloves 1. třídy (tj. /εɔ/ → /εɪ/). Tato realizace byla zachycena v oblasti Évory (E4) a dále pak v oblasti Lisabonu (LX2, LX3), neboli v oblasti jižních dialektů, což zrovna příliš neodpovídá předpokladu, že tendence k uchování či vytvoření hiátu je spíše v severní části portugalského území. Nicméně výskyt této varianty je natolik okrajový, že jsme nepovažovali za relevantní ji uvést jako regulární možnost realizace diftongu –EI.

V Cintrových dotaznících se však velmi často setkáváme s realizací /:μωι/ případně /μ:ωι/ nebo také /μω:ι/,¹⁰⁰ což naznačuje zachycení tendence k diftongizaci hiátů. Podíváme-li se na mapu, zjistíme, že nejčastěji je tato tendence v oblasti Faro, kde je dokonce zaznamenána desetkrát ze 13 podchycených lokalit, a dále pak spíše v oblasti středního Portugalska, konkrétně v oblastech Portalegre, Lisabonu a Leirie. Na sever od této zóny se diftong občas objeví také, ovšem jen velmi sporadicky, aniž by se dalo říci, že vytváří nějakou vymezenou lokalitu svého výskytu. V lokalitě BÇ5 pak máme navíc dokumentovanu ještě jednu specifickou variantu a tou je realizace se zachováním souhlásky - L- v intervokalické pozici, tedy MOÍ → /μo:λι/ a SAÍ → /σα:λι/. Vzhledem k tomu, že lokalita spadá do oblasti mirandštiny, se nejedná o zachování archaičtější podoby slovesa, ale spíše o vliv této jazykové varianty, považované za dialekt staré leonštiny, jejímž stěžejním charakterizačním rysem je právě zachování - L – (a také - N-) v intervokalické pozici.¹⁰¹

Dalo by se tedy říci, že svým výskytem z větší části potvrzuje předpoklad, že tendence k diftongu je typická spíše pro jih Portugalska. Oblast Fara tomu zcela odpovídá, stejně jako pás vedoucí od Portalegre přes jižní část oblasti Santarém k Lisabonu. Oblast Leirie, kde je výskyt diftongů jako jediné zachycené realizace zrovna nejčetnější (ve Faru i ostatních oblastech s nižším výskytem představuje diftong pouze jednu z možných variant) již sice překračuje hranici Teja, nicméně dle Cintrova dělení dialektů stále pod jižní varianty spadá. Je tak svým způsobem pozoruhodné, že oblast, která má běžně tendenci existující diftongy monotongovat, má v tomto případě sklon diftongy vytvářet.

Na závěr je třeba nicméně podotknout, že údaje, ze kterých v tomto případě čerpáme, mohou být do jisté míry relativní, v závislosti na tom, ze kterého slovesa čerpáme v dané lokalitě informace o realizaci diftongu či hiátu. Ve většině případů, kdy je v jedné lokalitě jak realizace pomocí diftongu, tak realizace pomocí hiátu (např. E3 či celá oblast Fara), či

¹⁰⁰ Přepisovatelé Cintrových nahrávek v poznámce v dotaznících konstatují, že pozice přízvuku v tomto případě nehraje zásadní roli, jedná se spíše o přízvuk důrazový, v každém případě označující slabiku s diftongem.

¹⁰¹ V portugalštině došlo k vymizení L a N z této pozice mezi 10. a 12. stoletím a vypadnutí těchto dvou souhlásek se přičítá vlivu proto-baskického substrátu.

je v ní zachycena pouze realizace hiátem, je tato přítomnost realizace hiátem dána tím, že byly údaje pravděpodobně čerpány ze slovesa CAIR. U tohoto slovesa však volba mezi diftongem a hiátem není nahodilá a má naopak distinktivní funkci – pokud bychom hiát příslušející 1. os. j. č. minulého času prostého (tedy CAÍ → /κɑ:ɪ/) realizovali jako diftong, tedy /:κɑφ/, vytvořili bychom vlastně tvar CAI, který odpovídá 3. os. j. č. přítomného času prostého a došlo by k záměně těchto dvou osob.

V případě CAIR se tak vlastně nikdy nesetkáme s realizací pomocí diftongu (s výjimkou oblasti VC1, kde dojde k jakémusi pokusu o diftongizaci - /κɑ:φɪ/ do podoby stoupajícího diftongu) a tudíž lokality, kde se vyskytlo pouze sloveso CAIR mohou působit zavádějícím dojmem jako lokality s dominantní tendencí k zachování hiátu. Pokud se v jedné lokalitě vyskytne jak realizace slovesa CAIR, tak realizace slovesa MOER, existují dvě možnosti – buď realizace MOER potvrdí tendenci k zachování hiátu nebo naopak dokumentuje tendenci k vytváření diftongu. V těchto případech pak nicméně distribuce odpovídá právě řečenému, tedy že u slovesa MOER bude diftong zachován v severní části Portugalska (např. oblast Viseu – V1, V2, či Viana do Castelo – VC1, VC2) a k monotongaci dojde spíše na jihu (např. oblast Évory – E3 či celého Fara).

6.1.2.2 Nazalizace koncové samohlásky

Nazalizace koncovky sloves 2. a 3. třídy představuje další z rysů charakteru spíše fonetického, kdy se z ústní samohlásky –I představující koncovku 1. os. j. č. minulého času prostého stane nosová samohláska / ɪ / . Je to jeden z fenoménů, který již byl alespoň částečně podchycen. Zmiňuje jej Vasconcelos ve své *Esquisse d'une dialectologie portugaise* a dále pak Piel ve své studii *A flexão verbal do português*. Vasconcelos hovoří o tendenci nazalizovat koncové –I v oblasti jižních dialektů (např. OUVI → /oɔɪ/), samotný fenomén nazalizace nicméně obecně považuje za symptomatický spíše pro silná slovesa než pro slovesa 2. a 3. třídy (Vasconcelos [1901] 1987: 110). Dále pak nazalizaci zmiňuje u oblasti Lousã ve středním Portugalsku jihovýchodně od Coimbry, kde k ní však podle jeho výzkumů dochází u všech slovesných koncovek s přízvukem na samohlásce či diftongu, tj. nazalizace je zde fenoménem zasahujícím jak slovesa pravidelná ve všech jejich třídách, tak slovesa

nepravidelná (např. DOBREI → /ðoβ:pe)φ/, VARRI → /τa:ρ #ι)/, FUI → /:φυ)φ/). V této lokalitě pak výskyt nazalizace potvrzuje v jednom ze svých dotazníků i M. P. Boléo, a to u všech tří slovesných tříd pravidelných sloves. Piel naproti tomu zmiňuje, že fenomén nazalizace přízvučného –I u sloves 2. a 3. slovesné třídy v minulém čase prostém se objevuje podél portugalské hranice s Galicií, neboli zcela na severu Portugalska, čímž k předchozím dvěma oblastem přidává zcela odlišnou třetí (Piel 1944: 14).

Budeme-li chtít ověřit tato tvrzení na mapě Cintrových dotazníků (v dizertačních pracích to pro nedostatek záznamů možné není), uvidíme, že výskyt nazalizace na severu, který uvádí Piel, se vůbec nepotvrzuje – navzdory dostatečnému množství dat z této oblasti není na severu u 2. a 3. slovesné třídy její výskyt zaznamenán ani jednou. Stejně tak není příliš potvrzený jeho výskyt na jihu, kam ho lokalizoval Vasconcelos. Na jihu je u těchto tříd (a to navíc konkrétně pouze u 2. slovesné třídy) zaznamenána nazalizace pouze v oblasti Beja, v lokalitě B4, což nesvědčí o nijak hojném výskytu.

Takže jedinou oblastí, kde můžeme najít nazalizaci systematicky a ve více lokalitách, je oblast Castelo Branco a částečně i Portalegre, tedy oblast, kterou Cintra přímo vyčlenil jako samostatný subdialekt Beira Baixa a Alto Alentejo. Ohniskem výskytu jsou lokality CB6, CB7 a CB10, které se zeměpisně nachází v blízkosti Lousã, kam Vasconcelos umístil tendenci nazalizovat přízvučné samohláskové či dvouhláskové koncovky u všech slovesných tříd. Tím se potvrzuje alespoň Vasconcelosem předpokládaný výskyt v této oblasti, jejíž hranice se navíc o něco rozšíří, tj. výskyt nazalizace přesahuje pouhou lokalitu Lousã a je dokumentován i jihovýchodně od ní, nicméně stále v její bezprostřední blízkosti. Přetrvávající popularita nazalizace je navíc doložena tím, že se v těchto lokalitách vyskytuje většinou systematicky jak u 2. tak i u 3. slovesné třídy (pouze v lokalitě CB6 je to pouze u 2. třídy, což je ovšem pravděpodobně dáno tím, že zde není zachyceno žádné sloveso 3. třídy a změny na něm tudíž nejsou vůbec dokumentovány). Stejně tak máme potvrzený dokonce i její výskyt u 1. slovesné třídy, byť ne přímo Cintrovými dotazníky, ale dotazníky M. P. Boléa. Ten v lokalitě Póvoa de Lousã zachytil kromě nazalizace koncového –I (např. ESCREVI → /εΣκρ□βι/) také

výskyt nazalizace diftongu –EI (tedy /ε)φ/) u 1. slovesné třídy (např. CHOREI → /Συρε)φ/), který dosud nebyl zaznamenán v žádné jiné oblasti Portugalska.

V rámci zeměpisného vymezení výskytu fenoménu pak můžeme region středního Portugalska na pomezí mezi oblastí Coimbra a Castelo Branco považovat za prakticky jedinou oblast, kde je nazalizace zachycena u všech pravidelných sloves a zejména pak u 2. a 3. slovesné třídy. Ve srovnání s dřívějšími studii se však teritorium jejího výskytu u pravidelných sloves podstatně zmenšilo, takže se dá konstatovat, že se jedná o jev u těchto sloves mizející, příznačný dnes pro jednu konkrétní a velmi omezenou lokalitu spíše než pro celou oblast. Tento vývoj lze svým způsobem považovat za očekávatelný. Dokládá nám, že fenomén nazalizace není pro pravidelná slovesa příliš přirozený a že se na ně rozšířil pravděpodobně až druhotně díky tomu, že je podstatně frekventovanější u sloves nepravidelných, jejichž výskyt v jazyce je natolik hojný, že jim dává možnost vyvolat analogické fonetické změny i na slovesech pravidelných.¹⁰²

6.1.2.3 Záměna 1. a 3. os. j. č.

Záměna 1. a 3. os. j. č. spočívá v tom, že 1. os. j. č. přebírá koncovku 3. os. j. č. (např. eu PARTI → eu PARTIU), přičemž podoba 3. os. j. č. se nemění, tj., jak již bylo řečeno, tato záměna není vzájemná a 3. os. j. č. si uchovává svou standardní koncovku, takže vlastně můžeme říci, že v minulém čase prostém dochází ke splnutí 1. a 3. os. j. č.

Tendence zaměňovat tvar 1. os. j. č. za tvar 3. os. j. č. téže konjugace představuje specifický a dosti komplexní rys portugalských dialektů, který se opět objevuje nejen u pravidelných sloves 2. a 3. slovesné třídy,¹⁰³ ale také, a to zejména, u sloves nepravidelných, pro která je chápán jako příznačný a od kterých se také pravděpodobně na slovesa pravidelná rozšířil. Existence tohoto fenoménu pravděpodobně úzce souvisí s tím, že v případě tzv. silných sloves (jako je SER, IR či FAZER) je tvar 1. os. j. č. minulého času prostého natolik podobný tvaru 3. os. j. č., že dochází k jejich vzájemné

¹⁰² Výskytu nazalizace u sloves nepravidelných bude věnována samostatná kapitola. V téže kapitole se pak budeme věnovat i pravděpodobné motivaci tohoto fenoménu.

¹⁰³ U pravidelných sloves 1. slovesné třídy se stejně jako např. fenomén nazalizace objevuje jen výjimečně.

záměně. A vzhledem k tomu, že tato silná slovesa patří v jazyce k nejfrekventovanějším, pod jejich vlivem se toto váhání mezi tvary 1. a 3. os. j. č. pravděpodobně rozšířilo i na slovesa pravidelná, kde by jinak nemělo logické opodstatnění, protože u pravidelných sloves jsou koncovky 1. a 3. os. j. č. poměrně jasně definovány a odlišeny.¹⁰⁴ Jedná se tedy o změnu, která se u sloves 2. a 3. třídy objevuje podobně jako v případě jejich nazalizace spíše analogicky, pod vlivem téhož fenoménu u sloves nepravidelných.

Z toho důvodu je pochopitelné, že v lingvistických a dialektologických studiích je tato záměna zmiňována prakticky výlučně v souvislosti se slovesy nepravidelnými a u sloves 2. a 3. je zcela opomíjena, což je dáno jednak druhotným charakterem jejího výskytu a pak také tím, že její výskyt u sloves 2. a 3. třídy je podstatně méně hojný než u sloves nepravidelných. V neposlední řadě je to i fenomén daleko méně systematický - objeví-li se v některé z lokalit, pak málokdy důsledně (tj. někdy k záměně dojde, někdy ne) a vždy jen jednosměrně, tj. vždy dojde jen k záměně tvaru 1. os. j. č. za tvar 3. os. j. č. a nikdy současně k záměně tvaru 3. os. j. č. za tvar 1. os. j. č., jako je tomu běžně u nepravidelných sloves.

6.1.2.3.1 Záměna osob v dizertačních pracích

V souvislosti se slovesy pravidelnými tak na jeho podchycení narazíme až v dizertačních pracích z 50. let. Objevuje se ve třech lokalitách, které však netvoří žádnou souvislou, dobře ohraničitelnou oblast. Je zaznamenán severně od Lisabonu v lokalitě Ericeira (č. 46), dále v oblasti Minho v lokalitě Fafe (č. 10) a nakonec je zmíněn v oblasti Trás os Montes (č. 18), čili ve třech různých jazykově většinou zcela odlišně charakterizovaných provinciích. V lokalitách 10 a 18 na severu Portugalska je záměna uvedena pouze u sloves nepravidelných a dále u sloves pravidelných 2. slovesné třídy (takže např. místo eu COMI máme eu COMEU, či místo eu MOÍ máme eu MOEU), zatímco pravidelná slovesa 1. a 3. třídy jsou zcela opominuta. Vidíme zde tedy, že jevy vyskytující se u 2. slovesné třídy se nemusí vždy nutně vyskytnout zároveň i u 3. slovesné třídy. Je však

¹⁰⁴ Tématu záměny osob u nepravidelných sloves věnujeme samostatnou kapitolu, kde se budeme také obšírněji věnovat její motivaci.

třeba podotknout, že v oblasti Trás os Montes tato záměna vlastně nepřímou zasáhne i koncovky 3. slovesné třídy, neboť se vyskytuje právě v oblastech mirandštiny, která je úzce spjata s leonskými dialekty, pro něž je typické splynutí koncovek 2. a 3. konjugace do podoby koncovek 3. konjugace (viz kapitola 6.1.2 - Koncovka 1. os. j. č. minulého času prostého u 2. a 3. slovesné třídy). Pročež např. 1. os. j. č. od slovesa BEBER se z tvaru BEBI nezmění na standardní 3. os. j. č. BEBEU, ale na BEBIU. Nicméně u sloves, která svou tematickou samohláskou spadají pod 3. slovesnou třídu tato záměna zdokumentována není, takže reálně zasáhne pouze slovesa 2. slovesné třídy.

V lokalitě 46 je naproti tomu záměna těchto dvou osob popsána jako jev zasahující nejen nepravidelná slovesa, ale prostupující všechny konjugace, tedy včetně 1. slovesné třídy, takže zde máme dokumentovány tvary jako např. „eu na quinta-feira APANHOU dois quilos de pólves“ („já ve čtvrtek chytil dvě kila chobotnic“) (Alves [1965] 1993: 190). Jedná se tak de facto o jediný záznam záměny 1. a 3. osoby, která se odehrává u 1. konjugace.

Nicméně je třeba podotknout, že existuje ještě jedna skupina sloves, u kterých byla tato záměna okrajově zachycena, a to jsou slovesa zvrtná a slovesa obsahující tzv. pronominální zájmeno SE¹⁰⁵, ať už disponující koncovkou 1. slovesné třídy nebo koncovkou 2. slovesné třídy. V jejich případě navíc změna překračuje rámec minulého času prostého a objevuje se i v čase přítomném. V rámci dizertačních prací pak byla zaznamenána konkrétně ve dvou lokalitách. V lokalitě č. 64 (Odeleite) byly zdokumentovány tvary jako např. eu ESQUECEU-ME či eu LEBRA-ME a v lokalitě č. 47 (Azóia) se pak objevily tvary jako např. eu ESQUECE-ME, eu PASSA-ME či eu NÃ ME RECORDA.

Domníváme se, že v tomto případě záměna 1. a 3. osoby souvisí nejen s problematikou slovesné flexe, ale také s problematikou samotných nepřímých zájmen. Špatné

¹⁰⁵ Neboli SE, které na rozdíl od zvrtného SE nevyjadřuje jednotu podmětu a předmětu slovesa (tedy např. zvrtné LAVAR SE = UMÝT SE = UMÝT SÁM SEBE), ale je pouze nedílnou součástí slovesného tvaru, musí se v něm objevit ve skloňované podobě, ale nevyjadřuje přítom jednotu podmětu a předmětu – např. LEMBRAR-SE=PAMATOVAT SI (tj. není zde význam * PAMATOVAT SI SÁM SEBE).

skloňování zvrtných či pronominálních zájmen patří spolu s nerozlišováním mezi skloňovatelným zájmenem SE a neměnným zájmenem SE označovaným jako „SE apassivador” (neboť se využívá k vytváření trpného rodu syntetickým způsobem a vyskytuje se tudíž výlučně ve 3. osobě buď jednotného nebo množného čísla – např. *A casa reformou-se.* = *A casa foi reformada.* = *Dům se opravil.* (Ferreira 1992: 205)) k nejběžnějším chybám v hovorové portugalštině obecně a na úrovni dialektů obzvláště. Dokládá to například studie *Áreas críticas da língua portuguesa*, ve které se přímo uvádí, že v mnoha regionech Portugalska a u mnoha společenských vrstev dochází k použití tvaru zájmena 3. osoby místo zájmena 1. osoby, ať už jednotného nebo množného čísla, neboli zájmeno SE se použije místo zájmene ME, případně NOS, čímž vznikají tvary jako *LAVEI-SE*, *LAVÁMOS-SE* (Peres 1995: 35). Toto zaměnění zájmen může svědčit právě o tom, že u mluvčích neexistuje jasná hranice mezi zájmenem SE jako zvrtným či pronominálním a zájmenem SE, které v neměnné podobě vyjadřuje trpný rod, a proto používají zájmeno s tvary neměnnými tam, kde by se mělo použít zájmeno ve skloňované podobě, což v důsledku vede k rozostření hranice mezi 1. a 3. osobou.¹⁰⁶ Na obdobném principu pak může fungovat záměna 1. a 3. osoby u zvrtných či pronominálních sloves – slovesa si v tomto případě zachovávají zájmeno adekvátní zvolené osobě (zájmeno je tedy náležitě vyskloňováno, takže k 1. os. j. č. se přiřadí příčinný tvar ME), ale současně slovesný tvar přejímá koncovku 3. os. j. č. (tedy např. v přítomném čase se místo *LEMBRO* objeví tvar *LEMBRA*), protože mluvčí si jsou vědomi existence zájmena SE s funkcí vyjádření trpného rodu, které je slučitelné pouze se 3. osobou jednotného či množného čísla, a přestanou mezi těmito dvěma typy zájmen rozlišovat. Jinými slovy, přestanou rozlišovat mezi těmito dvěma odlišnými syntaktickými strukturami a jejich vlastnosti propojí – u všech sloves, která využívají zájmeno SE (tedy sloves zvrtných/pronominálních i sloves, která pomocí SE vyjadřují trpný rod) toto zájmeno skloňují, ale zároveň jsou pro ně tato slovesa slučitelná výlučně se 3. os. jednotného či množného čísla a díky tomu vznikají tvary jako *LEMBRA-ME* místo *LEMBRO-ME*. V případě zaměňování 1. a 3. osoby u zvrtných/pronominálních sloves se tak tedy může

¹⁰⁶ V této konkrétní studii nebyla explicitně zaznamenána podoba zájmena SE u jiných osob, kde by se měl logicky také objevit neměnný tvar SE. Nicméně existuje obecné povědomí rodilých mluvčích, že tvar SE se objevuje i v těchto ostatních osobách, tedy že je vlastně kompletně ignorováno skloňování zvrtného zájmena.

teoreticky jednat ani ne o záměnu 1. a 3. osoby (kterou jsme viděli třeba na příkladu „eu APANHOU“), jako spíš o interferenci dvou odlišných syntaktických konstrukcí, zvrtné/pronominální a trpné, která přinese dvě možné alternativy. Buď dojde k záměně zájmena 1. osoby za zájmeno 3. osoby, čili vlastně převládne pojetí zájmena SE coby trpného a neměnného, ovšem sloveso se vyčasuje standardně ve shodě s odpovídající osobou (tedy např. eu LEMBRO-SE), nebo naopak převládne pojetí zájmena coby zájmena zvrtného/pronominálního a tedy skloňovaného, ovšem pod vlivem interference se zájmenem trpného rodu SE, slučitelným pouze s tvarem 3. osoby, dojde k záměně slovesného tvaru 1. os. za slovesný tvar 3. os. (čímž vzniká tvar např. LEMBRA-ME).

Vrátíme-li se zpátky k tématu záměny 1. a 3. osoby a podíváme-li se tedy na výskyt tohoto jevu bez ohledu na to, jak jej budeme interpretovat, musíme konstatovat, že se u sloves pravidelných jedná jednoznačně o jev řídký a značně nesystematický. S výjimkou oblasti Lisabonu se nachází v ojedinělých lokalitách jak na severu, tak na jihu a to navíc v různých časech (na jihu hlavně v čase přítomném, na severu výlučně v čase minulém, v oblasti Lisabonu v obou) a u různých typů slovesa (na jihu pouze u zvrtných sloves, na severu pouze u pravidelných sloves 2. třídy a v oblasti Lisabonu u všech). Pokud bychom tedy chtěli určit nějakou oblast, která k této záměně má největší tendence, museli bychom na základě informací z dizertačních prací vybrat oblast okolí Lisabonu, kde ke změně dochází alespoň ve dvou sousedních lokalitách a navíc u všech existujících typů sloves.

6.1.2.3.2 Záměna osob v Cintrových dotaznících

Výsledky výzkumů vyplývající ze Cintrových dotazníků stojí před stejným problémem jako dizertační práce – a tím je nedostatečné množství údajů. A to málo dat, které máme k dispozici, nás vede ke zcela odlišným a nesouměrným výsledkům.

V rámci sloves pravidelných Cintra nezaznamená záměnu těchto osob ani jednou u sloves první třídy a ani jednou u sloves zvrtných. Zatímco nezaznamenání záměny u sloves 1. třídy můžeme brát jako potvrzení již stanoveného předpokladu, že tento jev skutečně není 1. slovesné třídě vlastní, v případě sloves zvrtných mají Cintrové výsledky menší

výpovědní hodnotu, neboť zvrtná slovesa nejsou součástí Cintrova dotazníku a tudíž byla-li někde zachycena jejich realizace, tak to byl ojedinělý výskyt, který se v jinak řízeném dialogu mohl, ale nemusel náhodně objevit.

U sloves 2. a 3. třídy, kde k podchycení změny dojde, se tak stane v pouhých dvou lokalitách – a to v lokalitě na jihu Portugalska Encheirim (F9) a v lokalitě Escalhão (G2) v nejsevernější části oblasti Guarda, v provincii Beira. Na první pohled je tedy evidentní, že výskyt není hojný a že je v rámci portugalského teritoria značně roztráštěný. Této roztráštěnosti teritoriální pak odpovídá i nekonzistentnost, s jakou záměny v dané lokalitě probíhají. Zatímco v lokalitě Encheirim dojde k záměně pouze u 3. slovesné třídy (tj. např. CAÍ → /κɑ:ɪω/) a u 2. třídy stejně jako u nepravidelných sloves nikoli (tj. např. MOÍ → /μυ:ɪ/), pak v lokalitě Escalhão naopak dojde k záměně pouze u 2. slovesné třídy (tj. MOÍ → /μυ:εω/) a dochází k ní pak i u nepravidelných sloves. Z této distribuce můžeme tedy vypořádat značnou nesystematičnost realizace tohoto fenoménu nejen ve smyslu zeměpisném, ale i ve vztahu k různým typům sloves, jak už jsme ostatně viděli u dizertačních prací.

Srovnáme-li tedy údaje z dizertačních prací a Cintrových dotazníků, což při sporadicitě zaznamenaných realizací činí značné potíže, můžeme konstatovat, že záměna 1. os. j. č. za 3. os. j. č. u sloves 2. a 3. slovesné třídy, potažmo u sloves pravidelných, je jevem jen stěží přesně lokalizovatelným, čímž vlastně dokládá výchozí tvrzení většiny lingvistů věnujících se morfologii v dialektech, tedy že morfologické změny se jen málokdy nachází v nějaké přesněji ohraničitelné oblasti. Roztráštěnost jeho výskytu je ještě podtržena různorodostí typů sloves, u kterých se jev vyskytuje. V rámci sloves pravidelných záměna nejběžněji probíhá u sloves 2. třídy, pro která ji tedy můžeme považovat za typickou, a za místo jejího hlavního výskytu můžeme považovat oblast severního Portugalska (sever provincie Beira, Trás os Montes a východní část provincie Minho), přestože je potvrzena také v oblasti Lisabonu. U 3. slovesné třídy je výskyt omezen na již zmíněnou oblast Lisabonu a dále je podchycena na úplném jihu Portugalska v oblasti Algarve. Ve stejných oblastech pak narazíme také na záměnu 1. a 3. os. j. č. u sloves 1. slovesné třídy a u sloves zvrtných. Můžeme tedy konstatovat, že

s výjimkou lokality Ericeira v blízkosti Lisabonu je záměna v každé lokalitě potvrzena vždy jen u jednoho typu pravidelného slovesa.

Vzhledem k tomu, že jsme již dříve uvedli, že záměna osob u pravidelných sloves je pravděpodobně motivována toutéž záměnou u sloves nepravidelných,¹⁰⁷ není bez zajímavosti, že ne ve všech lokalitách, kde je potvrzena záměna u sloves pravidelných, dochází i k záměně u sloves nepravidelných. Jak už bylo řečeno, třeba v lokalitě F9 u Cintrových dotazníků k v jazyce daleko běžnější záměně osob u nepravidelných sloves vůbec nedochází, ale u pravidelných sloves 3. třídy zachycena byla. Stejně tak v lokalitách č. 47 a 64 zpracovaných v rámci dizertačních prací vidíme, že zde dochází k záměně osob pouze u sloves zvratných – což se zdá nasvědčovat teorii, že záměna osob u zvratných sloves je jiného charakteru než záměna u sloves pravidelných a nepravidelných.

Z této výše komentované nesystematičnosti a řídkosti výskytu jevu tedy vyplývá, že stejně jako nazalizace je i záměna 1. a 3. os. j. č. změnou příznačnou spíše pro slovesa nepravidelná, která byla na pravidelná slovesa zejména 2. třídy přenesena pravděpodobně až druhotně, pod vlivem toho, že spolu sdílí identickou tematickou samohlásku a tudíž formálně spadají do stejného flekčního paradigmatu.

6.2 1.os. j. č. minulého času prostého u sloves nepravidelných

6.2.1 Flekční paradigmata nepravidelných sloves

¹⁰⁷ Byť pojetí tohoto jevu jako záměny dvou osob není jedinou možnou interpretací. V některých z dizertačních prací můžeme narazit i na úvahy, že se nejedná o jev charakteru morfologického, za který jej považujeme, ale možná fonetického a že změna realizace samohlásky –I je vlastně její pouhou diftongizací, tedy proměnou na klesající diftong. V oblastech, kde byl fenomén záměny zachycen, však diftongizace není běžným jevem a pakliže se tam objevuje, pak je jiného typu. Příkladem může být střední část Trás os Montes (a řídčeji také západní část téže provincie a také oblast Minho), u které Boléo (cf Boléo [1957] 1962: 98) uvádí jako jeden z typických rysů diftongizaci přízvučného –I na /εφ/ (např. *tosquia* → /τυΣ:κεφα/). V koncovce 1. os. j. č. sice máme přízvučné –I a pohybujeme se v oblasti, kde byl zachycen jev, který označujeme jako záměnu 1. a 3. osoby, ale v případě slovesné flexe dochází k vytvoření jiného diftongu, diftongu /εω/, případně (v oblasti mirandštiny) /ιω/, který však disponuje odlišnou polosamohláskou. Je tedy málo pravděpodobné, že by se zrovna v případě slovesné koncovky přízvučné –I v rámci téhož procesu diftongovalo přidáním odlišné polosamohlásky a za daleko pravděpodobnější považujeme tedy analogickou spodobu s identicky znějící koncovkou 3. os. j. č.

Nepravidelná slovesa představují ve srovnání se slovesy pravidelnými vcelku logicky skupinu podstatně hůře systematizovatelnou. Jak již bylo řečeno v kapitole 3.2.2, termín nepravidelné sloveso není zrovna přesný a spadá pod něj široká škála nepravidelností, od vokalickej alternace samohlásky v kořeni slova, která však jinak umožňuje prakticky pravidelné tvoření minulého času, po tvary tvořené pomocí supletivismu. Vzhledem k výše zmíněné relativní pravidelnosti v tvoření minulého času sloves prvního typu se v této kapitole soustředíme pouze na slovesa, jejichž flekční paradigma v minulém čase prostém vykazuje výraznou konjugační nepravidelnost. Tato slovesa, jak již bylo také řečeno v kapitole 3.2.2, bývají tradičně označována jako slovesa silná a vyznačují se tím, že v 1. a 3. os. j. č. minulého času prostého dochází k posunu přízvuku z tematické samohlásky na kořen slovesa (např. TER → eu :TIVE, tu TI:VESTE) či SABER → eu :SOUBE, tu SOU:BESTE). Mezi tato silná slovesa jsou pak kromě TER a SABER nejčastěji zahrnována slovesa IR, SER, TRAZER, HAVER, PODER, PÔR, ESTAR, FAZER, DIZER, QUERER a CABER.

U silných sloves, která se v dnešní portugalštině vyskytují, se tradičně uvádí (cf Piel 1944: 15), že v latině spadala převážně pod tři možná flekční paradigmatata. Jako první z nich se uvádí paradigma, které tvoří 1. os. j. č. minulého času koncovkou – I (např. vide#re → v i#d-i# = VER), kam kromě slovesa VER spadá např. FAZER, VIR, DAR, ESTAR, SER, IR, LER či RIR. Druhým paradigmatem, do kterého v současné portugalštině na rozdíl od jiných románských jazyků spadá poměrně málo sloves, jsou takzvaná sygmatická perfekta, která tvoří perfektum příznakem – S, jenž následně vyvolá změny kmenové souhlásky (např. d i#cere → d i#c-s-i# → d i#-x-i# = DIZER). K nim pak dále patří např. DIZER, TRAZER či PÔR. Třetím paradigmatem jsou pak slovesa, která tvoří perfektum příznakem –U (např. habe#re → habu i## = HAVER) a k nim se dále řadí např. SABER, TER a PODER.¹⁰⁸

¹⁰⁸ Do tohoto paradigmatu pak dále spadají zastaralé tvary perfekta sloves SER (sedui → sive, sévi) a TRAZER (tracui → trougue → (pod vlivem tvaru houve) trouve), která jinak spadají do prvního, respektive druhého latinského paradigmatu. Tyto zastaralé tvary se objevovaly zcela běžně ještě ve staré portugalštině a v případě slovesa TRAZER jsou často zachyceny v rámci jeho regionálních variant (viz následující kapitoly).

Během vývoje od latiny k dnešní portugalštině pak slovesa podstoupila značné množství fonetických úprav, v souladu s obecně platnými trendy fonetického vývoje, ovšem následně často prošla mnohými analogickými spodobami, díky čemuž se podstatně odchýlila od původních latinských paradigmat a často se i přeskupila, takže netvoří součást téhož flekčního paradigmatu jako v latině. Zatímco tedy u sloves pravidelných můžeme u flekčních paradigmat vystopovat poměrně věrně jejich vývoj (viz kapitola 5. 2), u sloves nepravidelných tuto možnost postrádáme a je tedy prakticky nemožné tato slovesa v současné portugalštině nějak zásadněji systematizovat.

Pokusíme-li se nicméně o základní charakterizaci těchto silných sloves v minulém čase prostém, pak za stěžejní rysy zodpovědné za jejich specifičnost považujeme čtyři. V prvé řadě se jedná o slovesa, která si jako základ pro tvoření minulého času prostého volí jinou podobu kořene než kterou mají v infinitivu, takže např. sloveso SABER má v perfektu místo kořene SAB- kořen SOUB- s sloveso DIZER má místo pravidelného DIZ- kořen DISS- atp.

Dále k jejich stěžejním rysům patří, že v minulém čase není často patrná jejich tematická samohláska, což je obzvláště patrné třeba u perfekta sloves SER/IR, kde se tematická samohláska neobjeví ani v jednom případě a máme tedy tvary FUI, FOSTE, FOI, FOMOS, FOSTES, FORAM, ale můžeme tento rys objevit i u sloves, kde v některých osobách tematická samohláska zachována zůstane, ovšem v jiných ne, což je třeba případ slovesa FAZER, kde v 1. a 3. os. j. č. dojde k vymizení tematické samohlásky (eu FIZ, ele FEZ), ale v ostatních osobách zůstane zachována jako součást de facto pravidelné koncovky (tu FIZESTE, nós FIZEMOS, vós FIZESTES, eles FIZERAM).

Dalším charakterizačním rysem je pak častá absence morfému nesoucího kategorie osoby a čísla, což je patrné zejména u sloves s homofonními tvary 1. a 3. os. j. č. – např. slovesa CABER, kde je 1. a 3. os. j. č. vyjádřena tvarem COUBE a je tudíž morfologicky neodlišitelná.

Posledním rysem považovaným za typický pro tato nepravidelná slovesa je pak pozice přízvuku. Na rozdíl od sloves pravidelných, která vykazují vždy přízvuk na koncovce, neboli jsou arizotonická (viz kapitola 3.2 – Klasifikace sloves z hlediska fonetiky), mají silná slovesa v 1. a 3. os. j. č. tvary rizotonické, neboli mají přízvuk na kořeni (např. FAZER – eu :FIZ, ele :FEZ).

Jak je patrné, výše zmíněné změny se dotýkají převážně 1. a 3. os. j. č. minulého času prostého, a proto jsou tyto dvě osoby při snaze o systematizaci silných sloves v minulém čase klíčové. V závislosti na jejich realizaci se tak v minulém čase prostém začaly vyčleňovat dvě skupiny silných sloves – slovesa, kde je tvar 1. a 3. os. j. č. identický (např. CABER – eu/ele COUBE) a slovesa, kde se tvar 1. a 3. os. j. č. liší pouze stupněm otevřenosti samohlásky v kořeni (např. TER- eu TIVE, ele TEVE).¹⁰⁹

6.2.1.1 Slovesa s identickou 1. a 3. os. j. č.

Do této podskupiny silných sloves spadají slovesa, u kterých dochází k alteraci samohlásky v kořeni slova (teda např. CABER – eu COUBE), stejně jako slovesa, u kterých se tato samohlásky zachovává, ale dochází k alteraci souhlásky, na kterou kořen slova končí (např. DIZER – eu DISSE). Může dokonce nastat i ta varianta, že dojde k oběma výše zmíněným alteracím současně, což pak vidíme třeba u slovesa TRAZER – eu TROUXE.

Tato změna podoby kořene pak v případě 1. a 3. os. j. č. supluje zároveň vyjádření kategorie osoby a čísla. Jinými slovy, na rozdíl od ostatních osob už 1. a 3. os. j. č. nepřijímají žádnou další koncovku, která by tyto dvě osoby odlišila a dojde tak ke splynutí jejich podob – např. eu/ele DISSE, eu/ele TROUXE, eu/ele COUBE. Do této

¹⁰⁹ Viz kapitoly 3.2.2.3 a 3.2.2.4.

podskupiny silných sloves pak kromě již zmíněných DIZER, TRAZER a CABER spadají ještě slovesa QUERER, HAVER¹¹⁰ a SABER.

Z hlediska vývoje jejich tvarů v minulém čase můžeme pozorovat podobnost u sloves CABER, SABER, HAVER a TRAZER, která všechna disponují v kořeni perfekta diftongem –OU (tj. eu/ele COUBE, SOUBE, HOUVE, TROUXE). V případě sloves SABER a HAVER tento diftong odráží jejich příslušnost k latinské slovesné třídě s příznakem –U (tedy SAPUI, HABUI), kde následně došlo k metatezi polosamohlásky U (tedy jejímu přetažení samohláskou A, které dalo vzniknout předpokládaným tvarům *SAUPI a *HAUBI), čímž vznikl diftong AU, který pak prošel fonetickým vývojem typickým pro tento diftong, neboli pod vlivem proto-baskického substrátu se změnil na OU. U slovesa CABER (z latinského cape(re, s minulým časem ce#p i#) se pak dá předpokládat, že přejalo analogicky paradigma obdobného slovesa SABER, zatímco u slovesa TRAZER se předpokládá vývoj podstatně složitější. Sloveso pochází z latinského slovesa trahe(re) jehož perfektum v 1. os. j. č. mělo podobu TRAXI. Skupina –AXI pak prošla fonetickým vývojem pro ni typickým, tedy diftongizací na –EIXE, čímž se vytvořil předpokládaný tvar *TREIXE. Souběžně však v jazyce figurovala ještě varianta slovesa trage#re (z níž se pak ve staré portugalštině vytvořil tvar TRAGER), která disponovala v 1. os. j. č. perfekta tvarem *TRACUI, z nějž do staré portugalštiny přešel díky procesu sonorizace neznělých souhlásek v intervokální pozici tvar TROUGUE, který se později, pravděpodobně pod vlivem analogie s dominantním slovesem HAVER, začal realizovat jako TROUVE. Předpokládá se tedy, že současný tvar slovesa (tedy TROUXE) vznikl kombinací těchto dvou souběžně se vyskytujících tvarů perfekta tak, že z prvního zachoval koncovku –XE a z druhého diftong v kořeni slova –OU (Piel 1944: 15 – 17).

V případě slovesa QUERER se pak předpokládá, že ke vzniku současného QUIS došlo redukcí koncovky synkopou interfíxu z latinského tvaru perfekta pro 1. os. j. č. quaesi#vi#, po kterém následoval posun přízvuku na samohlásku v kořeni, jenž pak vedl

¹¹⁰ Sloveso HAVER je sice slovesem neosobním (jeho výskyt se tedy předpokládá pouze ve 3. os. j. č., ovšem objevuje se i v opisné vazbě HAVER + DE + infinitiv slovesa, kde je časováno ve všech osobách.

k odpadnutí koncové slabé samohlásky, přičemž samohláska –I se pak z kořene rozšířila do všech osob, zatímco u slovesa DIZER se současný tvar DISSE odvozuje od latinského tvaru dix i# pro 1. os. j. č. a dix i(t pro 3. os. j. č. a předpokládá se, že po odpadnutí koncového –T, což byl obecně platný fonetický fenomén, došlo ke splynutí krátkého a dlouhého –I do podoby otevřenější varianty, tedy polozavřeného –E.

6.2.1.2 Slovesa se změnou kvality samohlásky v kořeni 1. a 3. os. j. č.

U těchto sloves, mezi která patří SER/IR (tedy slovesa sdílející v minulém čase prostém stejné flekční paradigma), TER, ESTAR, FAZER, PODER a PÔR, můžeme vidět jistou podobnost s předchozím paradigmatickým sloves s identickou 1. a 3. os. j. č. I u nich dochází k alteraci kmenové samohlásky v kořeni slovesa a stejně tak v případě 1. a 3. os. j. č. postrádáme morfologické označení kategorie osoby a čísla. Ke splynutí tvarů 1. a 3. os. j. č. však v tomto případě nedojde a to díky tomu, že tyto dvě osoby jsou odlišeny stupněm otevřenosti samohlásky, která se v jejich kořeni vyskytne. V 1. os. j. č. se vyskytuje vždy zavřenější varianta samohlásky, tj. konkrétně zavřené přední /i/ (např. eu TIVE, eu FIZ) a zadní zavřené /u/ (např. eu PUS, eu PUDE), zatímco u 3. os. j. č. se objevuje varianta otevřenější, konkrétně polozavřené přední /ɛ/ (např. ele TEVE, ele FEZ) a polozavřené zadní /o/ (např. ele PÔS, ele PÔDE). Tyto samohlásky pak vlastně fungují jako morfologické označení kategorie času, způsobu a vidu, stejně jako osoby a čísla, přestože se jedná o pouhou vokalicovou alternaci a toto tudíž není jejich primární funkcí.

Co se týká podoby samohlásky v kořeni slovesa u ostatních osob, tak pravidlem je, že zbylé osoby, tedy 2. os. j. č. a celé množné číslo, sdílí samohlásku s 1. os. j. č., tedy objevuje se v nich zavřenější varianta (např. eu TIVE, tu TIVESTE, nós TIVEMOS, vós TIVESTES, eles TIVERAM), čímž se z podoby samohlásky ve 3. os. j. č. stává v rámci paradigmatické výjimka. Jinak je tomu pouze u sloves IR/SER, kde se aplikuje přesně opačný princip – tedy výjimkou je samohláska v 1. os. j. č. a zbylé osoby sdílí otevřenější variantu samohlásky, příznačnou pro 3. os. j. č. (tj. ele FOI - tu FOSTE, nós FOMOS, vós FOSTES, eles FORAM). Jak je z uvedených příkladů dále patrné, tyto zbylé osoby

také disponují koncovkami vyjadřujícími osobu a číslo, které odpovídají koncovkám typickým pro 2. slovesnou třídu.¹¹¹ Kvalita samohlásky v kořeni už tedy představuje pouhou vokalicovou alternací a z hlediska morfologie nepřejímá odlišovací funkci mezi osobami, jako je tomu v případě 1. a 3. os. j. č.

Rozdíl v kvalitě samohlásky v kořeni slovesa u 1. a 3. os. j. č. se vysvětluje tak, že odráží historický vývoj tvarů těchto dvou osob. Koncovkou pro 1. os. j. č. bylo v latině dlouhé –I, což je samohlásky, která se v lidové latině obecně měnila na samohlásku s menší otevřeností, tedy dnešní /i/, zatímco v koncovce 3. os. j. č. se v latině objevovalo –I krátké (kombinované se souhláskou –T, která však ve vývoji k lidové latině měla tendenci rychle odpadat), které se v lidové latině obecně měnilo na otevřenější samohlásku, tedy polozavřené přední /ɛ/. Rozdíl v otevřenosti koncové samohlásky pak pravděpodobně vyvolal vokalicovou harmonizaci, kdy se samohlásky v kořeni slovesa metafonicky přizpůsobila samohlásce v koncovce.¹¹² Měla-li tedy 1. os. j. č. podobu např. fe#c i#, pak dlouhé –I o stupeň uzavřelo výslovnost E v kořeni slova a z dlouhého E se stalo /i/ (tedy dnešní FIZ). V případě 3. os. j. č. pak metafonie sehrála obdobnou úlohu - výchozí latinský tvar fe#c i(t se napřed zjednodušil na fe#c i(, aby následně krátké koncové –I metafonicky podnítilo dlouhé E v kořeni slovesa k větší otevřenosti a ve 3. os. j. č. se tak v kořeni objevila realizace polozavřeným předním /ɛ/ (tedy dnešní FEZ) (Soalheiro 2002: 181).

Je třeba ještě podotknout, že zatímco touto změnou v otevřenosti samohlásek prošly 1. a 3. os. j. č. už v období lidové latiny, u ostatních osob se vývoj této samohlásky v tomtéž období ještě neuzavřel. U 2. os. j. č. a všech osob čísla množného se totiž v období lidové latiny objevovala samohlásky ve své otevřenější podobě, jinými slovy tyto osoby sdílely samohlásku v kořeni s osobou třetí a nikoli s osobou první, jak je tomu dnes.

¹¹¹ Což je obzvláště pozoruhodné u slovesa ESTAR, které by svou koncovkou –AR mělo spadat pod 1. slovesnou třídu. Předpokládá se však, že v rámci svého vývoje přejalo tvary analogické s tvary dominantního slovesa TER, takže po vzoru TIVE, TIVESTE, TEVE atd. přijalo ESTIVE, ESTIVESTE, ESTEVE (cf. Piel 1944: 15).

¹¹² Fenomén vokalicové harmonizace je v portugalštině a jejích regionálních variantách velmi běžný a je považovaný za typický zejména pro dialektologickou podoblast Beira Baixa a Alto Alentejo (neboli okolí měst Portalegre a Castelo Branco) a dále také v upravené podobě pro Azorské ostrovy (konkrétně pro ostrov Terceira), kde v jejím rámci dochází k diftongizaci přízvučné slabiky.

Dokladem toho je fakt, že ještě ve staré portugalštině se objevovaly tvary jako např. tu FEZESTE, eles PODERON atd. Předpokládá se tedy, že v pozdějším období (asi mezi 15. a 17. stoletím) muselo dojít k regularizaci těchto tvarů, která byla podmíněna analogicky. Tato analogie byla pravděpodobně motivována snahou o spodobu s flekčním paradigmatickým sloves typu SABER, která mají 1. a 3. os. j. č. identickou a která jsou v jazyce podstatně frekventovanější. Vzorem pro analogii se pak stala 1. os. j. č. (tedy uzavřenější varianta samohlásky v kořeni), která představuje, jak již bylo řečeno v úvodní kapitole této práce, osobu v řeči nejčastěji používanou. Nicméně tato analogie nebyla dotažena až do úplného konce, neboť by jinak musela i samohlásku ve 3. os. j. č. změnit z polozavřeného E či O na zavřené I či U, což by se však přičilo obecně platnému pravidlu, že analogie nerada vytváří homofonní tvary.¹¹³ V důsledku tedy došlo pouze k tomu, že se tvary 2. os. j. č. a všech osob čísla množného spodobnily s tvarem 1. os. j. č. a přitom zůstala zachována diferenciací mezi 1. a 3. os. j. č. Paradigma minulého času slovesa IR/SER, se zavřeným U v 1. os. j. č. a polozavřeným O ve všech ostatních osobách, pak vlastně představuje jedinou v jazyce zachovanou ukázkou starého konjugačního paradigmatu vyskytujícího se v lidové latině.

6.2.2 Regionální varianty realizace nepravidelných sloves v 1. os. j. č.

Jakákoli nepravidelnost v normativním časování je pochopitelně vždy dobrým zdrojem prakticky nekonečné variability realizace daného tvaru, ať už se tato variabilita vyskytuje v určité zeměpisné oblasti, nebo v určité sociální skupině. Obtížnost systematizace této nekonečné variability dokládají samotní lingvisté, kteří se věnují problematice slovesné flexe na rovině dialektů, když popisují nepravidelnosti každého slovesa individuálně, aniž by se nějak zásadněji pokusili o přesnější charakterizaci či typologické rozdělení těchto alternací (např. Vasconcelos [1901] 1987: 115 - 117).

Nepovažujeme tedy za možné a ani za žádoucí komentovat každou individuální dílčí změnu, která při časování 1. os. j. č. perfekta proběhne, a místo toho se pokusíme soustředit spíše na to, co na základě podkladů z diplomových prací a Cintrových

¹¹³ Tuto teorii vývoje zastávají např. Piel, Soalheiro, Mota nebo Mattos a Silva.

dotazníků vykrystalizovalo jako stěžejní, systémové a hlavně potenciálně příznačné pro konkrétní vymežitelnou lokalitu – a tím je zachycení problematického vztahu mezi realizacemi 1. a 3. os. j. č. a snahy tyto dvě osoby formálně rozlišit.¹¹⁴

Nicméně alespoň okrajově považujeme za zajímavé zmínit i ty varianty, které byly hlavně v tezích (v Cintrových dotaznících podstatně méně) také zachyceny a které se z převážné části týkají pouze realizace 1. os. j. č., aniž by souběžně vyžadovaly nutnost srovnání s realizací osoby třetí. Přestože je jejich výskyt zachycen velmi sporadicky a pro nedostatek podkladů nemá tedy smysl pokoušet se o jejich zeměpisnou lokalizaci, domníváme se, že si zaslouží alespoň krátký a stručný komentář.

Mezi tyto varianty realizace 1. os. j. č. patří tendence k regularizaci konjugačního paradigmatu, dále záměny časů, následně realizace této osoby v kombinaci s klitickým zájmenem a v neposlední řadě také její vyjádření archaickým tvarem slovesa.

6.2.2.1 Regularizace konjugačního paradigmatu

Regularizace, neboli snaha o „zpravidelnění“ nepravidelného paradigmatu a zacházení se slovesy nepravidelnými jako kdyby to byla slovesa pravidelná, je tendencí v jazyce zcela běžnou. Setkáme se s ní při osvojování jazyka u dětí, kdy jsou zcela běžně zaznamenány pravidelné tvary nepravidelných sloves typu „eu SABI/ele SABEU, eu FAZI/ele FAZEU“, stejně jako je součástí sociolektů nejrůznějších společenských skupin. Není tedy nic překvapivého na tom, že snaha o regularizaci nepravidelných paradigmat byla zachycena i na úrovni dialektů. Cuesta ji pokládá za jeden z nejpřirozenějších a nejběžnějších fenoménů u sloves a dokládá jej příkladem po celém Portugalsku rozšířené tendence tvořit budoucí čas a kondicionál přítomný sloves FAZER, DIZER, TRAZER nikoli jako eu FAR-EI, DIR-EI, TRAR-EI, ale jako eu FAZER-EI, DIZER-EI, TRAZER-EI (Cuesta [1971] 1989 : 57). V rámci dizertačních prací a Cintrových dotazníků byl tento jev zaznamenán prakticky u všech existujících časů, tedy včetně minulého času prostého. Je však třeba podotknout, že dominantně se tendence k regularizaci týká spíše

¹¹⁴ Viz kapitola 6.2.3.

času přítomného a konkrétně sloves, která mají obecně pravidelné flekční paradigma a pouze v 1. os. j. č. přítomného času vykazují nějakou nepravidelnost. V oblasti Alenteja (lokality číslo 60 a 57) tak byly v přítomném čase zaznamenány tvary jako je např. eu PERDO místo PERCO, kdy se tvar 1. os. přizpůsobil zbytku konjugačního paradigmatu (tj. tu PERDES, ele PERDE atd.), nebo naopak varianty, kdy se zbytek konjugačního paradigmatu přizpůsobil tvaru 1. os. j. č., jako se stalo např. u slovesa FUGIR – eu FUJO, tu FUJES, ele FUJE atd., nebo u slovesa COBRIR – eu CUBRO, tu CUBRES, ele CUBRE atd. V rámci minulého času prostého, byť je v dizertačních pracích uveden také jako jeden z časů běžně podléhajících regularizaci, pak příklady těchto regularizací prakticky uvedeny nejsou, pouze v lokalitě č. 60 je jako příklad 1. os. j. č. minulého času slovesa PODER zmíněn tvar PUDI, místo normativního PUDE, kdy je koncovka E, netypická pro 1. os. j. č. minulého času prostého (a prakticky jakéhokoli jiného času) nahrazena koncovkou pro tuto osobu a tento čas symptomatickou. Toto však může svědčit stejně tak o snaze regularizovat paradigma, jako o tendenci přidávat osobní koncovky ke slovesům, z jejichž tvarů není patrná příslušnost k osobě a číslu (viz kapitola 6.2.3.3 – Dodání koncovek osoby a čísla). Vzhledem k dostupnému materiálu tak fenomén regularizace u minulého času prostého nemůžeme nějak výrazněji potvrdit.

6.2.2.2 Záměna časů

Záměna časů, neboli nahrazení tvaru jednoho času tvarem času jiného, opět představuje fenomén, který je v dizertačních pracích poměrně hojně zmiňován, ovšem není příliš často podpořen konkrétními příklady. Je to navíc fenomén poměrně široký a dosti problematický, prostupující všemi osobami (není to tedy jev typický pro 1. os. j. č.), všemi typy sloves (tedy pravidelnými i nepravidelnými) a prakticky všemi časy. Jeho problematičnost spočívá jednak v tom, že se často týká nikoli celého flekčního paradigmatu, ale pouze jedné konkrétní osoby (nejčastěji 1. os. mn. č.), a také v tom, že v mnoha případech není snadno určitelné, zda se skutečně jedná o záměnu tvarů dvou různých časů nebo o pouhou fonetickou alternaci realizace samohlásky ve flekčním morfému. Příkladem takto problematické realizace je jev typický pro oblast Beira Baixa, kdy se otevřené /α/ v koncovce 1. os. mn. č. minulého času prostého u sloves první třídy

realizuje jako /ε/, čímž dochází ke splynutí tvaru slovesa 1. os. mn. č. v minulém čase prostém a v konjunktivu, nebo – jak to můžeme též chápat – k nahrazení tvaru minulého času prostého tvarem konjunktivu.¹¹⁵

Minulý čas prostý však každopádně patří spolu s přítomným časem prostým k časům, které jsou tímto jevem zasaženy nejvíce. Zatímco u přítomného času prostého dochází nejčastěji k interferenci s konjunktivem přítomného času (a to většinou jednosměrně, tedy že tvary konjunktivu jsou nahrazovány tvary indikativu), mezi časy, kterými je nejčastěji nahrazováno časování minulého času prostého, se uvádí hned čtyři - čas přítomný prostý, minulý čas složený, předminulý čas a již zmíněný konjunktiv přítomného času.

Všechny tyto časy jsou pak zmiňovány i konkrétně v souvislosti s minulým časem prostým u nepravidelných sloves. Příklady jejich nahrazování se objevují zejména v oblastech u hranice se Španělskem v jižní části Portugalska, ovšem v převážné většině se v dizertačních pracích mluví o tom, že toto nahrazování postihne „zejména 1. os. mn.č.“, což sice výskyt i u jiných osob (konkrétně 1. os. j. č., která je hlavním předmětem našeho zájmu) nevylučuje, ale v pracích uvedené příklady ho bohužel ani nepotvrzují, neboť se soustředují skutečně pouze na 1. os. mn. č.¹¹⁶ Zůstává tedy otázkou, zda se toto nahrazování v jiných osobách vůbec realizuje. Jedinou lokalitou, která tak do záměn časů explicitně zahrnuje i 1. os. j. č., je lokalita č. 53 (Nisa), kde je dokumentováno nahrazování minulého času prostého minulým časem složeným u všech osob (tedy např. eu FIZ → eu TENHO FEITO), což bychom vzhledem k blízkosti španělské hranice mohli chápat jako určitou interferenci hovorové španělštiny¹¹⁷. Cintrový výzkumy pak

¹¹⁵ Více se této problematice budeme věnovat v kapitole 7 shrnující změny probíhající u jiných osob.

¹¹⁶ Pro úplnost zmiňme, že třeba v lokalitě č. 65 (Montegordo) je uvedeno nahrazování minulého času prostého přítomným časem prostým (nós VIEMOS → nós VIMOS), zatímco v sousední lokalitě č. 64 (Odeleite) je uveden jev přesně opačný, tedy nahrazování přítomného času prostého minulým časem prostým (nós VIMOS → nós VIEMOS). V lokalitách č. 54 (Escusa) a 37 (oblast Beira Baixa, zejména okolí Castelo Branco) se pak hovoří o nahrazování minulého času prostého předminulým časem prostým (nós FOMOS → nós FÔRIMES) a v lokalitách č. 10 (Fafe), č. 54 (Escusa), 35 (Quadrázais), v Nave de Haver a v okolí Viana do Castelo (tedy obecně spíše v oblasti severních dialektů a při španělské hranici ve středním Portugalsku) se zmiňuje nahrazování minulého času prostého konjunktivem přítomného času u všech typů sloves (nós ANDÁMOS → nós ANDÉMES).

¹¹⁷ Jak již bylo řečeno v úvodních kapitolách, portugalština má spíše tendenci používat prosté časy než časy složené. I když v rámci dialektů se poměrně často setkáváme i s tím, že jsou prosté časy (zejména u konjunktivů) nahrazovány časy složenými. Příkladem může být právě celá oblast kolem Nisy, zasahující až

přidávají ještě jednu záměnu časů potvrzenou přímo pro 1. os. j. č. a to v lokalitě VC3, kde je sice uveden příklad slovesa eu ANDEI, které je realizováno předminulým časem prostým jako eu ANDARA, ale fenomén by se měl týkat i sloves nepravidelných.

6.2.2.3 Realizace 1. os. j. č. v kombinaci s klitickým zájmenem

U sloves, která v 1. os. j. č. minulého času prostého končí na souhlásku –S nebo –Z a ke kterým se přidá klitické (neboli nepřímé) zájmeno 4. pádu, je dokumentován další jev specifický pro nepravidelná slovesa (a v tomto případě opravdu výlučně pro nepravidelná slovesa) a tím je vkládání enklitické samohlásky –I. Takže např. u sloves FAZER či PÔR jsou u 1. os. j. č. místo normativního eu FIZ + O → FI-LO a eu PUS + O → PU-LO zaznamenány tvary eu FIZI-O a eu PUSI-O. Vzhledem k tomu, že koncovka –S a –Z se může vyskytnout také u 3. os. j. č. (ele FEZ, ele PÔS), je logické, že k této realizaci dochází i u této osoby, nicméně na rozdíl od změn, které budeme komentovat v následující kapitole 6.2.3, nemá výskyt této realizace u obou osob žádnou distinktivní funkci, tj. nijak nepřispívá k jejich odlišení. Vyskytuje-li se tedy u 1. os. j. č., vyskytuje se současně i u 3. os. j. č.

Tento jev, kterého si povšimli už Vasconcelos či Cintra, se většinou pojímá jako určitý archaismus. Je komentován jako typický pro starou portugalsštinu, galicijštinu a leonštinu a vysvětlován tak, že pod vlivem přítomnosti klitického zájmena u těchto nepravidelných sloves nedojde k apokopě koncové samohlásky typické pro jejich latinskou podobu, kdy byly tyto tvary zakončeny na dlouhé (v případě 1. os. j. č.) či krátké (v případě 3. os. j. č.) –I. Dle jeho předpokladu se tak u 1. os. j. č. klitické zájmeno připojuje k latinskému tvaru fic i#, který projde procesem metafonie (tedy samohlásky v kořeni se uzavře na –I), ale koncovou samohlásku neztratí a vytvoří se tak dnešní FIZI-O, zatímco u 3. os. j. č. se klitické zájmeno připojuje k předpokládanému tvaru fec i(, kde se samohlásky v kořeni

po Castelo Branco, kde je konjunktiv imperfekta běžně nahrazován konjunktivem plusquamperfekta či dokonce předminulým časem složeným způsobu oznamovacího.

zachová a koncové krátké –I se změní v otevřenější variantu samohlásky (tedy polozavřené E), čímž se vytvoří dnešní FEZE-O.¹¹⁸

Je však třeba podotknout, že v těch stejných oblastech se vkládání enklitického –I kromě 1. a 3. os. j. č. může objevit i u 1. os. mn. č., která také končí na –S. Můžeme tak narazit na tvary jako např. PUSEMESI-AS pro PUSEMO-LAS (č. 53 - Nisa) či VENDEMOSI-O pro VENDEMO-LO (č. 24 – Faia). V těchto případech však nemůžeme hovořit o zachování latinské podoby slovesa, protože u koncovky 1. os. mn. č. během jejího vývoje k žádné apokopě koncové samohlásky nedošlo. Daleko spíše je to projev toho, že buď existuje snaha vyhnout se v hovorové řeči formálně náročnému navazování nepřímých zájmen za slovesa končící na –S, –Z případně –R, nebo že vkládání samohlásky –I mezi slova končící na –S/–Z a slova začínající na samohlásku je obecně platný a zcela běžný fonetický fenomén. Toto druhé vysvětlení pak podporuje dizertační práce z Nisy, která přímo zmiňuje, že vkládání paragogického I se zdaleka nerealizuje pouze u kombinace slovesa s enklitickým zájmenem a jako příklad uvádí větu „As moscas o comem.“ („Mouchy to jí.“), kde návaznost podstatného jména a klitického zájmena respondent realizoval jako /;μoΣκαζιω:κομα)φ/.

Co se týká zeměpisného zaznamenání tohoto jevu u 1. os. j. č., dá se říci, že je v dizertačních pracích podchycen relativně často a je dokonce i poměrně dobře lokalizovatelný. Podíváme-li se na mapu, vidíme, že se koncentruje zejména v oblasti dialektů, kterou Cintra označuje jako Beira Baixa a Alto Alentejo, tedy v oblasti kolem měst Castelo Branco a Portalegre, v blízkosti hranice se Španělskem. Zde je zaznamenán v pěti různých lokalitách, což už svědčí o poměrně hojném výskytu; další lokalita pak nepřesáhne hranice provincie Beira a poslední výskyt je zaznamenán úplně na jihu, opět v blízkosti španělských hranic. Chápeme-li tedy enklitické –I jako určitý archaismus, pak můžeme konstatovat, že největší sklon k zachování archaických tvarů má právě příhraniční oblast a to nikoli v provincii Trás os Montes (která je tradičně považována za

¹¹⁸ Clarinda de Azevedo Maia ve své dizertační práci z oblasti Sabugal (č. 34) uvádí, že v případě 3. os. j. č. se koncové E často mění v I, nicméně rozdíl mezi 1. a 3. os. j. č. zůstává zachován díky rozdílu v otevřenosti samohlásky v kořeni (Maia 1964: 275).

jazykově nejkonzervativnější), ale spíše v oblasti středního Portugalska, konkrétně provincie Beira.

Cintrový dotazníky nicméně výskyt tohoto jevu potvrzují právě hlavně v provincii Trás os Montes v blízkosti španělské hranice, a pozoruhodné je, že v celé této oblasti se souhláska Z v intervokalickém kontextu nevyslovuje jako /z/, jako tomu je ve všech ostatních lokalitách, ale jako palatalizované /z/. Dále pak Cintrový dotazníky zaznamenají jeden výskyt v lokalitě G9, čímž potvrzují přítomnost jevu v příhraniční části provincie Beira, a také v lokalitě VC3, ve které se dá předpokládat vliv galicijštiny, pro kterou je tento jev dle Cintry typický. A je třeba ještě podotknout, že Cintra tyto varianty realizace sloves uvádí, i když nenásleduje klitické zájmeno, což znamená, že přítomnost archaické samohlásky na konci slovesa nemusí být vždy nutně podmíněna kontextově. Na základě dizertačních prací a dotazníků tedy můžeme závěrem shrnout, že tento jev je příznačný zejména pro oblast středního a severního Portugalska a konkrétně se vyskytuje zejména podél jeho hranice se Španělskem.

6.2.2.4 Archaické tvary 1. os. j. č. minulého času prostého

Samotná podstata nepravidelného konjugačního paradigmatu spolu s často komplikovaným vývojem od latiny směrem k portugalštině by sváděla k představě, že na úrovni dialektů si budou nepravidelná slovesa udržovat svou archaickou podobu poměrně často. Opomeneme-li však právě zmíněné vyvolání archaické podoby slovesa přítomností klitického zájmena, pak zastaralé tvary sloves u minulého času prostého ani v dizertačních pracích ani v Cintrových dotaznicích příliš často neobjevíme. De facto by se dalo říci, že narazíme-li na ně vůbec, pak se týkají vlastně jednoho jediného slovesa a tím je sloveso TRAZER.¹¹⁹

¹¹⁹ Kromě TRAZER je pak v Cintrových dotaznicích v lokalitě BÇ5 zaznamenána ještě realizace slovesa FAZER jako eu FIG /:fɪΦ/, která může svadět k předpokladu, že i sloveso FAZER mělo ve staré portugalštině dvě paradigmata, z nichž jedno bylo FAGER. Nicméně v tomto případě se jedná spíše o fonetický jev zaměňování souhlásky /z/ ve výslovnosti za /g/. Tento jev byl zachycený už Contadorem de Argotev knize *Regras da língua portuguesa*, který jej označil za příznačný pro hovorovou řeč nevzdělaných venkovanů. (Argote 1725, citováno z NETO, Serafim da Silva (1957) 1970, *História da Língua Portuguesa*, Rio de Janeiro: Livros de Portugal S/A, pp. 561 – 564).

Fakt, že se výskyt archaických variant bude hlavně týkat právě slovesa TRAZER, není zase až tak překvapivý. Pramení logicky z vývoje jeho dnešního tvaru 1. os. j. č. minulého času prostého TROUXE, který vlastně vznikl splynutím dvou různých paradigmat vycházejících ze dvou různých latinských slovesných tvarů – tvaru *TREIXE a tvaru *TROUGUE, které pak v analogii s HOUVE přejímalo často podobu *TROUVE (viz kapitola 6.2.1.1).

Normativní portugalština přitom přijala tvar TROUXE poměrně záhy. João Franco Barretto už v roce 1671 ve své gramatice *Ortografia da lingua portvgveza* uvádí TROUXE jako tvar spisovný „ainda que muytos erradamente dizem TROUVE“ (Barretto 1671: 54), z čehož jasně vyplývá, že už v polovině 17. století byly tvary vycházející z paradigmatu *TROUGUE/TROUVE brány jako zastaralé a tudíž chybné. Jeho podání potvrzuje o necelé století později Jerónimo Contador d'Argote, když realizaci TROUVE označuje (stejně jako zaměňování výslovnosti souhlásky /z/ za /g/) jako příklad nespisovné portugalštiny a nazývá ho přímo „dialecto rústico“, což je v jeho pojetí řeč venkovanů a nevzdělanců a odpovídá tedy spíše našemu dnešnímu pojetí sociolektu a nikoli variantě zeměpisně příznakové.¹²⁰

O zařazení archaické realizace slovesa TRAZER na úrovni dialektů se snaží až Vasconcelos. Uvádí čtyři zachycené varianty realizace – TROUFE, TROUVE a TROIXE, které považuje za typické pro oblast Entre Douro e Minho (neboli region mezi řekami Douro a Minho, kterou při své klasifikaci dialektů vyčleňuje jako samostatnou jazykovou podoblast) a pro provincii Beira, a dále variantu TRUIXE, kterou nachází pouze v Beíře.

Podíváme-li se na dizertační práce, tak výskyt archaických variant v oblasti mezi Dourem a Minhem nepotvrzují a zaznamenávají je pouze v oblasti Beiry – v lokalitě Monsanto (č. 38) je to tvar vycházející z infinitivu TROUGUER, tj. eu TRAGUI, v lokalitě Nisa (č.

¹²⁰ (cf Argote 1725, citováno z NETO, Serafim da Silva (1957) 1970, *História da Língua Portuguesa*, Rio de Janeiro: Livros de Portugal S/A, pp. 561 – 564)

53) je to tvar vycházející z analogie s tvarem HOUVE, tedy TROUVE, realizovaný /:τρο_ω/ (tedy pomocí palatalizovaného O, typického právě pro podoblast Beira Baixa a Alto Alentejo). Varianta TROUVE je pak zaznamenána ještě v lokalitě č. 47 (Azóia). V lokalitě č. 36 (Nave de Haver e Alamedilla) je pak zaznamenán také tvar TRUIXE, který zase dokumentuje zachování zbytků starého diftongu s polosamohláskou /j/. Je tedy vidět, že výskyt těchto variant je v rámci dizertačních prací sporadický a spíše nahodilý.

Cintrový dotazníky pak zaznamenávají archaickou realizaci tohoto slovesa o něco více. Při pohledu na mapu je jasně patrné, že dominantními archaickými realizacemi jsou buď ty, které se drží vzoru TROUVE, nebo ty, které zachovávají diftong s polosamohláskou /j/ typickou pro archaický tvar *TREIXE. Varianta odkazující na infinitiv TROUGUER se vyskytne jen jednou a to v lokalitě BÇ2, kde je realizována jako /:τραωΦ/. Ve srovnání s Vasconcelosovými výzkumy tak ani Cintra nepotvrzuje výskyt archaických tvarů v oblasti mezi Dourem a Minhem, s výjimkou jedné jediné lokality BR3. Archaismy v provincii Beira pak sice dokládá, ale pouze v podobě obsahující diftong s polosamohláskou /j/ a nikoli v podobě TROUVE/TROUFE, kterou Vasconcelos uvádí také.

Co se týká samotné zeměpisné distribuce, je neméně zřetelné, že varianta typu TROUVE jednoznačně převládá v oblasti jižních dialektů, tedy na jih od řeky Tejo, zatímco varianta zachovávající diftong s polosamohláskou /j/ dominuje oblasti středního Portugalska, zejména provincii Beira, s jedním sporadickým výskytem v oblasti Trás os Montes. Dají se tudíž vyčlenit v podstatě dvě oblasti, kde na tuto archaickou realizaci narazíme a nedá se tedy souhlasit s Contadorem d'Argote, že by se v současnosti jednalo o jev přítomný v mluvě nevzdělaných lidí po celém Portugalsku bez ohledu na lokalitu.

Z distribuce jednotlivých tvarů pak můžeme poměrně názorně vidět, že portugalský sever je jazykově skutečně konzervativnější a zachovává starší varianty (tedy TROUGER, což je varianta vývojově jednoznačně předcházející před variantou TROUVER, a varianty s diftongem UI/OI, které musí tím pádem představovat také varianty archaičtější), zatímco portugalský jih má tendenci odrážet spíše varianty, které do jazyka vstoupily později (v

tomto případě TROUVER, které se, jak už jsme uvedli, analogicky vyvinulo ze starší varianty TROUGER). Ke konzervativnější jazykové oblasti je pak v tomto případě třeba přiřadit i oblast středního Portugalska až po hranici řeky Tejo, která by jinak podle Cintrova dělení spadala pod varianty jižní.¹²¹

Shrneme-li tedy alternace, které u časování 1. os. j. č. minulého času prostého slovesa TRAZER nalezneme, pak dospějeme k tomu, že je můžeme rozdělit do tří hlavních skupin:

- a) varianty obsahující pozůstatky diftongu –EI (tedy diftongu s polosamohláskou /j/), které odráží původní tvar *TREIXE. Přímou diftong –EI už zachycen nebyl, ale v jazyce zůstala jeho podoba po prolnutí s paradigmatickým obsahujícím diftongem OU, tedy OI nebo UI (např. TROIXE /:troφΣ/ nebo /:troφσ/, TRUIXE /:trυφΣ/ či /:trυφσ/)
- b) varianty odrážející tvar, který vznikl analogicky s tvarem HOUVE, tedy tvar TROUVE, realizovaný buď jako /:troϞ/ nebo /:trυϞ/
- c) varianty, které vychází z archaického tvaru *TROUGUE, realizované buď jako eu /:τραγ/, tedy jako pravidelná koncovka vycházející z infinitivu TROUGUER, nebo jako eu /:τραωΦ/ či /:τροωΦ/, kde je infinitiv TROUGUER pojímán jako infinitiv slovesa nepravidelného.

V rámci jednotlivých variant pak platí, že vyskytne-li se jedna z výše zmíněných tří možností u 1. os. j. č., pak se tentýž tvar objeví také u 3. os. j. č. Nedochozí tedy k tomu, že by se v 1. os. j. č. vyskytoval kupříkladu archaický tvar se zachováním diftongu OI/UI a ve 3. os. j. č. by byl archaický tvar vycházející z infinitivu TROUGUER. Jedinou výjimkou, kterou Cintrovy výzkumy zachytily, je oblast F5, kde se pro 1. os. j. č. použil archaický tvar eu TROUVE /:trυϞ/, zatímco ve 3. os. j. č. se u stejného mluvčího objevila normativní realizace ele TROUXE /:troσ/. Je to tak jediný příklad, kdy použití archaického tvaru u 1. os. j. č. slouží jako prostředek diferenciací mezi těmito dvěma osobami.

¹²¹ A není to poprvé, kdy střední Portugalsko inklinuje spíše k větší konzervativnosti, jak jsme mohli vidět třeba při vkládání paragogického –I před klitické zájmeno.

Dále je pak třeba poukázat na to, že stupeň otevřenosti samohlásky v kořeni ve variantách TROIXE /:τροφΣ□/ - TRUIXE /:τρυφΣ□/, případně TROUVE /:τροϖ□/ - TROUVE /:τρυϖ□/ nemusí být vždy nahodilý. Běžnou a přirozenou variantou realizace těchto diftongů je monotongovaná realizace s otevřenějším stupněm samohlásky, tedy /o/.¹²² Je-li 1. os. j. č. realizována pomocí tohoto polootevřeného O, pak je zpravidla 3. os. j. č. realizována pomocí téže samohlásky. Pakliže se však v realizaci 1. os. j. č. objeví zavřenější stupeň samohlásky, tedy /u/, pak je více než pravděpodobné, že ve 3. os. j. č. se bude tentýž tvar realizovat pomocí polozavřeného /o/. Stupeň otevřenosti samohlásky pak v těchto případech slouží k rozlišení jinak identické 1. a 3. os. j. č. a je vlastně projevem toho, že sloveso spadající do podskupiny nepravidelných sloves s identickou 1. a 3. os. j. č. přejalo konjugační paradigma podskupiny nepravidelných sloves odlišujících 1. a 3. os. j. č. kvalitou samohlásky v kořeni.¹²³ Bohužel v rámci Cintrových dotazníků nemáme vždy potřebný příklad realizace 3. os. j. č., abychom mohli tvrdit, že k této alternaci dochází skutečně vždy (chybí nám např. u lokality L7, kde je v 1. os. j. č. realizace /u/), ale tam, kde máme k dispozici tvary obou osob, toto pravidlo platí – např. lokalita S4 – eu /:τρυϖ□/, ele /:τροϖ□/ či lokalita F13 – eu /:τρυϖ□/, ele /:τροϖ□/. Můžeme v tom tak spatřovat příklad komplexity verbální flexe na rovině dialektů, kdy se na archaický tvar slovesa, který je sám o sobě nestandardní, následně ještě aplikuje morfofonetický proces příznačný taktéž pouze pro rovinu dialektů.

6.2.3 Regionální varianty realizace nepravidelných sloves zasahující současně 1. i 3.

os. j. č.

Jak je patrné z kapitol 6.2.1.1 a 6.2.1.2 a jak již bylo naznačeno v předchozí kapitole týkající se archaických tvarů, největší problém v rámci časování 1. os. j. č. nepravidelných sloves v minulém čase představuje hlavně její vztah ke 3. os. j. č. V případě sloves typu SABER jsou tyto dvě osoby formálně identické, v případě sloves typu FAZER jsou odlišeny pouze kvalitou samohlásky v kořeni a nenesou žádné další

¹²² Vzhledem k tomu, že varianty s diftongem OU se objevily pouze v oblasti jižních dialektů, kde standardně dochází k monotongaci diftongu OU na O, je vcelku přirozené, že v jeho případě nebyla nikdy zachycena realizace /oo/.

¹²³ Toto téma bude samostatně pojednáno v kapitole 6.2.3.1.

morfológické znaky, které by mohly zabránit jejich vzájemnému zaměňování. V obou případech jsou tvary slovesa v těchto dvou osobách natolik podobné, ne-li přímo stejné, že je naprosto logické, že jak dizertační práce tak Cintrový dotazníky zaznamenávají jednak tendenci si tyto dva tvary plést (v případě odlišení kvalitou samohlásky), a jednak nepřehlédnutelnou snahu tyto dvě osoby formálně více diferenciovat, aby bylo vyjádření osoby a čísla markantnější, kterážto snaha však v důsledku vede spíše k nežádoucímu promísení těchto dvou různých paradigmat než k přesnějšímu odlišení.¹²⁴

V korpusu tak můžeme identifikovat čtyři prostředky, které obecně mohou fungovat jako samostatný fenomén, ale v případě jejich výskytu u nepravidelných sloves je považujeme spíše za systémové morfo-fonetické procesy motivované hlavně snahou o větší odlišení těchto dvou problematických osob. Mezi tyto čtyři procesy řadíme záměnu konjugačních paradigmat mezi slovesy s identickým tvarem 1. a 3. os. j. č. a slovesy s odlišnou kvalitou samohlásky v kořeni těchto dvou osob, dále pak dodání koncovek osoby a čísla, nazalizaci a na závěr záměnu tvarů 1. a 3. os. j. č.

Považujeme za nutné současně předestřít, že tyto čtyři jevy jsou spolu značně propojené, což jednak znamená, že se často na jednom slovesném tvaru zkombinují dva z nich zároveň (např. odlišení 1. a 3. os. j. č. pomocí alternace samohlásky v kořeni, kdy se k výslednému tvaru ještě dodají koncovky osoby a čísla, aby byla diference zřetelnější – např. v lokalitě B6 Cintra zaznamenává místo spisovného eu/ele SOUBE tvary eu SUBO – ele SOBI) a jednak to znamená, že v téže lokalitě se ve snaze odlišit tyto dvě problematické osoby často na stejný typ sloves aplikují dva různé procesy (a někdy i více). Příkladem může být v tomto případě lokalita č. 18 (oblast Trás os Montes) v rámci dizertačních prací, kde sloveso TER podstoupí změnu záměny tvaru 1. os. j. č. za tvar 3. os. j. č. (tj. eu/ele TEVE), ale sloveso FAZER, které je principiálně stejného typu, se časuje podle pravidelného paradigmatu 2. slovesné třídy, tj. eu FAZI, ele FAZEU.

¹²⁴ Samotná tendence formálně odlišit tvar 1. a 3. os. j. č. v minulém čase prostém může být brána jako překvapivá, protože formální splynutí těchto dvou osob je v portugalštině jevem celkem běžným a setkáme se s ním i u jiných časů, jako je např. imperfektum indikativu, osobní infinitiv, kondicionál přítomný a dále všechny tvary konjunktivu.

Aplikování těchto procesů je tedy ve zkoumaných lokalitách jen málokdy skutečně důsledné.

6.2.3.1 Záměna flekčního paradigmatu

Záměna flekčního paradigmatu může být pojata jako téma velmi široké. Analogická spodoba mezi různými tvary sloves je fenoménem poměrně běžným jak na rovině diachronní (jak jsme viděli např. u tvaru TROUVE, který vznikl spodobou s HOUVE), tak synchronní, kde není nijakou výjimkou, že třeba slovesa pravidelná převezmou flekční paradigma sloves nepravidelných a naopak slovesa nepravidelná převezmou paradigma sloves pravidelných. Můžeme se dokonce setkat i s kuriozními případy, kdy dojde k promísení paradigmatu pravidelných a nepravidelných sloves v rámci časování jednoho slovesa.

Klasickou ukázkou analogie pravidelného slovesa s nepravidelnou konjugací je sloveso ANDAR, u kterého už Vasconcelos registruje v oblastech Alenteja, Beiry a Trás os Montes (tedy prakticky po celém Portugalsku) časování ANDIVE, ANDIVESTE, ANDEVE atd., ve kterém spatřuje spodobu s časováním nepravidelného slovesa ESTAR (Vasconcelos [1901] 1987: 115). Příkladem analogie slovesa nepravidelného s pravidelným paradigmatem je pak třeba sloveso FAZER, jehož realizace v minulém čase byla dizertační prací z oblasti Trás os Montes zaznamenána jako FAZI, FAZESTE, FAZEU atd. (Santos 1960: 248 – 249). A jako příklad propojení pravidelného a nepravidelného paradigmatu můžeme uvést časování slovesa DIZER v lokalitě Nave de Haver e Alamedilla, které bylo zachyceno v dizertační práci č. 36. V této lokalitě je běžné odlišovat tvary 1. a 3. os. j. č. u sloves, kde jsou tyto dva tvary identické (viz kapitola 6.2.3.1.1) a u výše zmíněného slovesa se této diferenciaci dosáhne tím, že u 1. os. j. č. se zachová její nepravidelné časování (tedy eu DISSE), ovšem u 3. os. j. č. se sloveso DIZER vyčasuje, jako kdyby bylo pravidelné (až na alternaci samohlásky v kořeni), čímž vznikne tvar ele DEZEU.

Nás však v této kapitole bude zajímat konkrétně analogické přebírání flekčního paradigmatu u podskupin nepravidelných sloves. Jak již bylo řečeno, v jejich případě

k záměně flekčního paradigmatu dochází mezi slovesy s identickou 1. a 3. os. j. č. (typu QUERER) a slovesy s 1. a 3. os. j. č. odlišnou kvalitou samohlásky v kořeni (typu FAZER) a to tím způsobem, že slovesa s identickými osobami analogicky přebírají paradigma sloves s rozdílnou samohláskou v kořeni a to pouze pro tvary 1. a 3. os. j. č. (ve zbytku paradigmatu tedy kvalita samohlásky v kořeni ovlivněna není), neboť se snaží pomocí změny stupně otevřenosti této samohlásky o větší odlišení mezi tvary těchto dvou osob.¹²⁵ Takže například sloveso TRAZER po vzoru slovesa PODER místo tvaru eu/ele TROUXE vykazuje odlišení eu TRUSE – ele TROSE.¹²⁶

Snaha o diferenciaci těchto dvou osob patří v obecném povědomí mezi běžné jevy, které jsou vnímané jako součást hovorového jazyka. Pojetí tohoto jevu jako hovorového spíše než zeměpisně příznakového může být důvodem, proč není zmíněn ani Vasconcelosem, ani Cintrou, Cuestou či Boléem. Okrajově na něj poukáže pouze Soalheiro, když zmíní, že varianty typu eu /:τρυσι/ - ele /:τροσι/ jsou velmi populární a objevují se po celém území Portugalska (Soalheiro 2002: 187 - 188). Proto považujeme za zajímavé podívat se, co se o této realizaci dozvíme z dizertačních prací a Cintrových dotazníků a zda nám to umožní tento jev nějak přesněji lokalizovat.

6.2.3.1.1 Záměna flekčního paradigmatu v dizertačních pracích

V dizertačních pracích není záměna flekčního paradigmatu mezi těmito dvěma podskupinami nepravidelných sloves dokumentována příliš často. Objevuje se de facto pouze ve čtyřech lokalitách – v lokalitě Alfândega da Fé v oblasti Trás os Montes (č. 20), v lokalitě Nave de Haver e Alamedilla (č. 36) ve středním Portugalsku u španělských hranic, a dále pak v oblasti Alenteja a Algarve v lokalitách Odeleite (č. 64) a Olhão (č. 66). Dají-li se z takto sporadického výskytu vyvodit nějaké závěry, pak pouze ty, že jev se objevuje opět spíše ve vnitrozemí v blízkosti španělské hranice, ale jinak je nemožné mu přiřknout příslušnost k nějakému konkrétnímu regionu.

¹²⁵ K opačnému procesu, tedy že se slovesa s odlišnou 1. a 3. os. j. č. snaží tyto dvě osoby sjednotit svým způsobem dochází také. Tento fenomén je však o něco komplexnější, a proto mu věnujeme samostatnou kapitolu 6.2.3.2 – Záměna 1. a 3. os. j. č.

¹²⁶ Jak můžeme vidět např. v lokalitě dizertačních prací Odeleite (Cruz 1969: 120), ale i v jiných lokalitách, viz dále v této kapitole.

Alespoň okrajově zmiňme, že slovesem, na kterém je změna otevřenosti samohlásky v kořeni dokumentována nejčastěji, je již mnohokrát zmíněné sloveso TRAZER. Tentokrát se však alternace kvality samohlásky dotýká jeho normativní výslovnosti, nikoli některé z jeho archaických podob. Pouze v lokalitě Nave de Haver e Alamedilla se změna paradigmatu dokumentuje i na slovese SABER, ovšem v tomto případě se jedná o změnu velmi specifickou. Zatímco 1. os. j. č. SOUBE se realizuje jako /:συβ□/, tedy vykazuje očekávané uzavření výslovnosti samohlásky v kořeni, 3. os. j. č. místo předpokládaného tvaru /:σoβ□/, který by byl plně dostačující pro odlišení těchto dvou osob, vykazuje tvar /:σαβεω/, neboli pro časování využije paradigmatu pravidelných sloves 2. slovesné třídy (stejně jako se pak děje u slovesa DIZER, které jsme zmínili v kapitole 6.2.3.1. Ovšem u slovesa DIZER zase nedochází k žádné alternaci vokálu v 1. os. j. č.).

6.2.3.1.2 Záměna flekčního paradigmatu v Cintrových dotaznících

Cintrové dotazníky jsou na realizaci sloves typu SABER a TRAZER poměrně bohaté a zaznamenávají veškeré jejich fonetické varianty. Jelikož toto nyní není předmětem našeho zájmu, necháme stranou různé specifické realizace jako např. /:τρασ□/ z lokality PL2 či /:τρο_Σ/ z lokality PL3 (které spíše dokumentují fonetická specifika dané podoblasti, jako např. tendenci k palatalizaci samohlásek v podoblasti Portalegre, a nemají distinktivní funkci ve vztahu k realizaci 3. os. j. č.) a soustředíme se pouze na varianty, které svou fonetickou podobou mohou tyto dvě osoby diferenciovat.

Jak je z mapy vidět, síť výskytu analogie s paradigmatem sloves s odlišnou kvalitou samohlásky v kořeni 1. a 3. os. j. č. je velice hustá zejména v oblastech od Coimbry a Castelo Branco na jih – na sever od nich je zaznamenán de facto jen jeden výskyt, v lokalitě V2, a to ještě přímo u hranice této oblasti s oblastí Coimbra. Nejhojnější výskyt je pak zaznamenán v pásu od Leirie přes Lisabon k Portalegre a pak dolů na jih přes Évora do Beji a Fara. V oblastech Coimbra, Leiria, Lisabon a Portalegre často postrádáme tvar 3. os. j. č. nezbytný pro určení, zda fonetická realizace diftongu v 1. os. j.

č. má nebo nemá distinktivní funkci, nicméně přesto tyto lokality do mapy zahrnujeme, neboť v 1. os. j. č. vykazují nestandardní realizaci /ʊ/ a jak již bylo řečeno dříve, tato realizace automaticky předpokládá, že 3. os. j. č. se bude realizovat otevřenější variantou /o/. Jinými slovy, v dotaznících nenastal případ, že by k redukci diftongu na /ʊ/ došlo souběžně v 1. i 3. os. j. č.¹²⁷

Hojnost výskytu tohoto jevu tak může vzbuzovat dojem, že je naprosto dominantní v jižní části Portugalska, ovšem může to být dojem klamný. Cintrový dotazníky nám sice poskytují dostatek informací o tomto fenoménu, problémem však v tomto konkrétním případě je, že údaje jimi poskytnuté jsou poněkud nepoměrné. Zatímco v oblasti jižního Portugalska máme slovesa s identickou 1. a 3. os. j. č. zaznamenána velmi často a to v obou potřebných osobách, ve středním a severním Portugalsku se tato slovesa v rámci dotazníků vyskytují velmi zřídka a jsou dokonce regiony (konkrétně Aveiro, Guarda, Porto či Vila Real), kde není zaznamenána realizace těchto sloves ani jednou. Dojem, že na severu se daný jev vůbec nevyskytuje, tak může být zcela mylný, neboť nepřehlédnutelná hojnost jeho výskytu v jižní oblasti je dána spíše pouhou nepoměrně větší frekvencí podchycení realizací tohoto typu sloves. Výslednou mapu je tedy v tomto případě třeba brát jako mírně zavádějící.

Nicméně je třeba dodat, že pakliže se tato slovesa vyskytnou v severních oblastech (konkrétně ve Viana do Castelo, Braga či Bragança), pak je jejich realizace vždy normativní (tedy 1. a 3. os. j. č. jsou identické), což spíše nasvědčuje tomu, že i kdyby byl výskyt těchto sloves v záznamech dialektů na severu hojnější, pravděpodobně by nám přítomnost záměny konjugačního paradigmatu stejně nepotvrdil. Můžeme tedy dojít k závěru, že realizace 1. a 3. os. j. č. sloves typu SABER pomocí alternace samohlásky v kořeni je evidentně typická pro jižní varianty portugalštiny a vyskytuje se na území, které zhruba odpovídá Cintrou vytčené hranici jižních dialektů – tedy na jih od oblasti Aveiro. Naprosto jednoznačný je pak její výskyt hlavně v oblasti Faro, Beja a Évora, tedy

¹²⁷ Jedinou výjimkou je lokalita BÇ5, kde je 1. os. j. č. slovesa TRAZER realizována jako /:τρουΣυ/, zatímco 3. os. j. č. téhož slovesa je realizována jako /:τρουΣυ/. Zde však funkci odlišení 1. a 3. os. j. č. místo samohlásky v kořeni převzala koncovka, která byla za tímto účelem cíleně dodána (viz kapitola 6.2.3.3 – Dodání koncovek osoby a čísla).

v provinciích Algarve a Alentejo, a dále pak také v oblasti Lisabonu a Leirie, čili v provincii Estremadura. Cintrový dotazník tak ve srovnání s údaji, které přinesly dizertační práce, rozšířily tento fenomén do oblastí, kde dříve zaznamenán nebyl, a naopak vůbec nepotvrdily jeho výskyt v Trás os Montes a příhraniční oblasti Beiry, kde se v dizertačních pracích jevil být typickým (což ovšem může být částečně dáno nedostatkem materiálu).

6.2.3.2 Záměna 1. a 3. os. j. č.

Záměna tvarů 1. a 3. os. j. č. je fenoménem, který, jak už jsme viděli, není vyhrazen pouze nepravidelným slovesům; postihuje také slovesa pravidelná, zejména slovesa 2. a 3. slovesné třídy, a také slovesa zvrtná (viz kapitola 6.1.2.3). Nicméně je považován za příznačný právě pro slovesa nepravidelná, kde je také jeho výskyt daleko frekventovanější, a předpokládá se, že na slovesa pravidelná se pouze analogicky rozšířil.

K záměně osob u nepravidelných sloves dochází u té podskupiny nepravidelných sloves, kde se 1. a 3. os. j. č. odlišují pouhým stupněm otevřenosti samohlásky v kořeni a to tak, že většinou tvar 1. os. j. č. převezme tvar 3. os. j. č. (např. eu FOI – ele FOI). V některých případech však dochází i k obrácenému procesu, tedy že 3. os. j. č. převezme tvar 1. os. j. č. (tedy např. eu FIZ – ele FIZ) a jak dále uvidíme, může nastat i případ, že tato změna bude vzájemná, neboli proběhne souběžně a 1. os. j. č. převezme tvar 3. os. j. č., zatímco 3. os. j. č. převezme tvar 1. os. j. č. (čímž vzniknou varianty jako třeba eu TEVE – ele TIVE).

Na začátku kapitoly 6.2.3 jsme uvedli, že se v ní budeme věnovat jevům, jejichž společným jmenovatelem je snaha o větší odlišení 1. a 3. os. j. č. tam, kde se tyto dvě osoby realizují problematicky (tedy buď identicky nebo velmi obdobně) a jejich odlišení je tedy nejasné a matoucí. Záměna těchto dvou osob však zcela přesně neodpovídá tomuto výchozímu tvrzení. Pokud je záměna pouze jednosměrná (tedy eu/ele FOI či eu/ele FIZ), pak vlastně dochází ke zcela opačnému procesu, tj. nikoli k odlišení, ale ke splynutí tvarů 1. a 3. os. j. č., čímž vlastně slovesa s odlišnou kvalitou samohlásky

v kořeni slova analogicky přejímají konjugační paradigma sloves s identickou 1. a 3. os. j. č. (tu. eu/ele FIZ po vzoru eu/ele TROUXE).

A pokud je záměna vzájemná, pak taktéž nepřispěje k větší diferenciaci těchto osob, protože zachová jejich odlišení pomocí kvality samohlásky v kořeni a pouze regularizuje paradigma tak, že je to (s výjimkou sloves SER/IR) nyní 1. os. j. č., která se samohláskou v kořeni od zbytku paradigmatu liší (což je v portugalštině daleko přirozenější, vezmeme-li v potaz nepravidelnosti u sloves v přítomném čase prostém, kdy existuje velmi početná skupina sloves vykazujících nepravidelnost pouze v 1. os. j. č. a v časech od ní odvozených – např. SENTIR – eu SINTO, tu SENTES, ele SENTE atd.). Pokud by se v případě těchto sloves mluvčí skutečně pokoušeli o odlišení 1. a 3. os. j. č., učinili by tak spíše přidáním koncovek osoby a čísla, což je však jev, který se prakticky nikdy nekombinuje s fenoménem záměny osob (jak uvidíme v kapitole 6.2.3.3). Samotný fenomén záměny osob je tak spíše dokladem toho, že tvary sloves s odlišnou kvalitou samohlásky v kořeni si jsou natolik podobné, že mluvčí pravděpodobně nevnímají rozdíl ve stupni otevřenosti samohlásky jako dostatečně zásadní na to, aby sloužil jako distinktivní rys mezi oběma osobami, a samohlásky umisťují spíše nahodile. Nicméně v každém případě se jedná o změnu, která je zcela jednoznačně motivována problematickým vztahem mezi 1. a 3. os. j. č., a proto jí místo v této kapitole náleží.

Záměna osob u nepravidelných sloves představuje jev poměrně starý, díky čemuž jeho existence neunikla pozornosti Vasconcelose a dalších lingvistů, byť se mu opět věnují spíše okrajově. Jev a dokonce i jeho zeměpisná distribuce jsou poprvé doloženy už v historických gramatikách, když v polovině 18. století Contador d'Argote zmiňuje, že v oblasti mezi řekami Douro a Minho je běžné zaměňovat koncovky osob a říkat eu ESTEVE místo eu ESTIVE či eu FEZ místo eu FIZ.¹²⁸

¹²⁸ (cf Argote 1725, citováno z NETO, Serafim da Silva (1957) 1970, *História da Língua Portuguesa*, Rio de Janeiro: Livros de Portugal S/A, pp. 561 – 564)

Vasconcelos mu pak věnuje poměrně velkou pozornost, a přestože jej komentuje převážně individuálně, tedy u každého nepravidelného slovesa zvlášť, pokouší se i o systematizaci jeho výskytu. Dochází k ne příliš specifickému závěru, že rys je typický zejména pro provincii Minho a pro oblast středního Portugalska, přičemž v Minho dochází nejčastěji k záměně obousměrné, zatímco ve středním Portugalsku se může objevit jak záměna obousměrná, tak pouze záměna 1. os. j. č. za tvar 3. os. j. č. Zda se objeví ta či ona, o tom pak rozhoduje konkrétní nepravidelné sloveso, takže například u sloves ESTAR a PÔR je daleko běžnější pouze změna 1. os. j. č. na tvar 3. os. j. č., zatímco u sloves SER, TER a FAZER je změna uváděna jako obousměrná (Vasconcelos [1901] 1987: 115). Přestože tedy údaje o distribuci jevu nejsou příliš přesné, i tak z nich můžeme vyčíst alespoň to, že na rozdíl od Contadora d'Argote umisťuje do oblasti severního Portugalska záměnu obousměrnou a výskyt jednosměrné záměny 1. os. j. č. za 3. os. j. č. posouvá více k jihu do oblasti středního Portugalska.

Dalšími lingvisty, kteří zmiňují tento jev, je Piel a Soalheiro. Piel jej stejně jako Vasconcelos uvádí pouze u konkrétních sloves (SER a FAZER) s tím, že u obou je běžná obousměrná záměna a to v oblasti severního a středního Portugalska, čímž potvrzuje Vasconcelosovu distribuci obousměrné záměny a zcela opomíjí záměnu jednosměrnou (Piel 1944: 16). Soalheiro se pak soustřeďuje na oblast portugalského severu, kde dokumentuje všechny tři možné varianty této záměny, tedy jednosměrnou záměnu 1. os. j. č. za 3. os. j. č., kterou našla pouze u slovesa TER, dále jednosměrnou záměnu 3. os. j. č. za tvar 1. os. j. č., kterou dosud nikdo nezaznamenal a kterou Soalheiro naopak považuje pro daný region za nejběžnější (dokumentuje ji na slovesech SER a PÔR), a na závěr také obousměrnou záměnu osob, kterou zachytila u slovesa FAZER (Soalheiro 2002: 183 – 184). Můžeme tedy vidět, že záměna osob vychází z těchto dosud vydaných prací jako jev jednoznačně typický pro oblast severního a středního Portugalska, aniž by byl dále přesněji lokalizován, a že typ záměny, který v daném regionu proběhne, je podmíněn typem slovesa, na které je záměna aplikována.

6.2.3.2.1 Záměna 1. a 3. os. j. č. v dizertačních pracích

V rámci dizertačních prací je fenoménu záměny osob věnována poměrně velká pozornost. Stojí za povšimnutí, že na rozdíl od lingvistických studií, autoři prací málokdy cítí potřebu konkretizovat slovesa, u kterých záměna probíhá. Jedinou výjimkou jsou slovesa SER/IR, u kterých se v dané lokalitě aplikování záměny často vymyká záměnám realizovaným na jiných slovesech, a ta jsou pak naopak vždy explicitně zmíněna. Z toho můžeme vydedukovat, že dle výzkumů autorů dizertačních prací typ slovesa nehrál až tak důležitou roli a že záměny v dané lokalitě probíhaly univerzálně.

Z mapy je jednoznačně patrné, že záměna těchto dvou osob se vyskytuje dominantně na sever od řeky Tejo. Na jih od Teja se objeví jen třikrát, ale z toho dvakrát na úplném severu oblasti Alto Alentejo, tedy prakticky na hranici s provincií Beira. Všechny tyto 3 výskyty záměny mimo regiony středního a severního Portugalska, pro které je považována za typickou, pak představují záměnu 3. os. j. č. za tvar 1. os. j. č., která je jinak mezi všemi třemi typy záměn tou nejméně frekventovanou. Dále je zachycena už jen jednou, v lokalitě č. 18, tedy v Trás os Montes. Z příkladů, které dizertační práce uvádí, se jeví, že tato změna se odehrává pouze u sloves PODER a SER/IR a v oblasti Trás os Montes pak u slovesa PÔR, čili u sloves, u kterých v kořeni dochází k záměně samohlásek O – U. Za povšimnutí také stojí, že v lokalitě Castelo de Vide je fenomén záměny osob kombinován ještě s fenoménem nazalizace, (o kterém budeme dále hovořit v kapitole 6.2.3.4), takže tvar eu/ele PUDE se realizuje jako /:πυ)δ□/. Nazalizace je proces typický hlavně pro 1. os. j. č., avšak tím, že 3. os. j. č. přejala podobu 1. os. j. č., přejala ji i s touto alternací. Opět zde tedy máme ukázkou vzájemné propojenosti jevů, odehrávajících se u 1. a 3. os. j. č.

Jako zcela nejfrekventovanější záměna naopak z dizertačních prací vyšla záměna 1. os. j. č. za tvar 3. os. j. č. Objevuje se na celém území středního a severního Portugalska, zejména pak na sever od řeky Douro. V některých lokalitách je zaznamenána spolu se vzájemnou záměnou (např. lokality č. 2, 3), v těchto případech ovšem platí, že vzájemná záměna se realizuje pouze a jenom u sloves SER/IR, zatímco u všech ostatních sloves

probíhá pouze záměna jednosměrná. Stejně tak je-li zaznamenána v lokalitě č. 20 souběžně se záměnou 3. os. j. č. za tvar 1. os. j. č., tak to neznámá, že by došlo k vzájemnému prohození osob u téhož slovesa, ale že u jednoho slovesa (konkrétně již zmíněného PÔR) došlo k záměně 3. os. j. č. za tvar 1. os. j. č., zatímco u jiných sloves (např. TER, ESTAR) došlo ke změně obrácené.

Z výše řečeného tak vyplývá, že vzájemná záměna 1. a 3. os. j. č., která by proběhla u téhož slovesa, je jev podstatně řidší než se může na mapě zdát. Vyloučíme-li lokality 2 a 3, kde ke změně dochází jen u slovesa SER/IR, zbude nám jen 5 dalších lokalit, z nichž u lokality Faia (č. 24) se ovšem taktéž uvádí, že vzájemná záměna probíhá jen na slovesech SER/IR, a u lokality Matosinhos (č. 9) je zdůrazněno, že záměna 3. os. j. č. za tvar 1. os. j. č. je sice také možná, ale je podstatně méně frekventovaná než proces obrácený. Zůstanou nám tak prakticky pouze tři lokality, kde je vzájemnost záměny nezpochybněna, a to je Vila do Conde, Balazar a Ribeiros, všechny v provincii Minho, což o příliš hojném výskytu nesvědčí. Dizertační práce tak potvrzují závěry, ke kterým dospěli Vasconcelos a ostatní, jen částečně – potvrdí vzájemnou záměnu osob v oblasti provincie Minho, ovšem v oblasti středního Portugalska nikoli, tam se dá vzhledem k dostupným údajům za převažující považovat záměna 1. os. j. č. za tvar 3. os. j. č.

6.2.3.2.2 Záměna 1. a 3. os. j. č. v Cintrových dotaznících

V případě této záměny se ukázalo velkou výhodou to, co bylo dříve spíše přítěží, tedy že Cintrové dotazníky obsahují vysoký počet nepravidelných sloves se změnou kvality samohlásky v kořeni, takže díky tomu poskytly dostatečný korpus dat k rozboru.

Z pohledu na mapu je na první pohled patrné, že dotazníky výskyt fenoménu záměny osob značně omezily. Oblast středního Portugalska je fenoménem prakticky nezasažena. Jedinou výjimku tvoří tradičně specifická oblast Portalegre, kde je v lokalitě PL2 fenomén zaznamenán. Jinak se však všechny lokality jím zasažené objevují v okolí řeky Douro a na sever od ní, konkrétně pak ve východní části provincie Trás os Montes při španělské hranici a dominantně v oblasti Minha.

I v případě toho, jaký typ záměny je realizován, mluví výsledná mapa poměrně jasně – naprosto jednoznačně převažuje záměna 1. os. j. č. za tvar 3. os. j. č. a to jak v Trás os Montes, tak v Minhu. Vzájemná záměna je zaznamenána pouze čtyřikrát, v oblastech Viana do Castelo a Braga, tedy opět v provincii Minho, čímž se potvrzuje distribuce vyplývající z dizertačních prací. Nadále se však snižuje četnost jejího výskytu, zejména vezmeme-li v potaz, že v jedné z těchto čtyř lokalit (lokalita VC1) představuje pouze jednu z možných variant, neboť slovesa, na kterých byla dokumentována, mají v 1. os. j. č. uvedenu vždy dvojí možnost časování (např. eu FIZ/FEZ), takže v dané lokalitě existuje varianta eu FEZ – ele FIZ, stejně jako eu FIZ – ele FIZ, neboli pouhá jednosměrná záměna 3. os. j. č. za tvar 1. os. j. č.

Sama tato záměna 3. os. j. č. za tvar 1. os. j. č. představuje pak variantu nejméně častou. Vůbec se neobjevuje v oblastech, kde ji zachytily dizertační práce (tedy na jih od Teja a u španělské hranice), ale naopak je dokumentována v oblasti, kde předtím nebyla a to na západě oblasti Viana do Castelo, v provincii Minho.

V souvislosti s jednosměrnými záměnami považujeme za vhodné zmínit, že Cintrový dotazníky ukázaly ve dvou lokalitách zajímavou podmíněnost těchto záměn. V lokalitě PL2 dochází k záměně 1. os. j. č. za tvar 3. os. j. č. pouze u sloves SER/IR, PODER a PÔR, zatímco u sloves TER, ESTAR a FAZER se záměna nerealizuje. V lokalitě VC2 dochází k záměně 3. os. j. č. za tvar 1. os. j. č. naopak jen u sloves FAZER a TER, zatímco u slovesa PÔR se tato záměna nerealizuje. Z toho vyplývá, že to, zda se záměna uskuteční nebo ne, může být ovlivněno i typem samohlásky, která se vyskytne v kořeni – zatímco v lokalitě PL2 se záměna realizuje pouze u sloves, které vykazují alternaci U – O, v lokalitě VC2 se naopak tvary osob zaměňují pouze u sloves s alternací I – E.

Pokusíme-li se přesněji lokalizovat, kde se který typ záměny realizuje, tak jednoznačně můžeme určit pouze to, že v oblasti Trás os Montes převažuje záměna 1. os. j. č. za tvar 3. os. j. č. V provincii Minho je takovéto jednoznačné určení nemožné, neboť všechny tři typy záměn se prolínají na poměrně malém území (příkladem budiž oblast Viana do Castelo, kde jsou všechny 3 typy zaznamenány s prakticky stejnou frekvencí) a navíc zde

často ani v rámci jedné lokality není možné určit jednoznačně dominantní realizaci, jak jsme již viděli v lokalitě VC1, kde je třeba ke dvojí možnosti časování sloves typu PODER či FAZER ještě dodat, že u sloves SER/IR k záměně naopak vůbec nedochází (což je v dané oblasti překvapivé, protože v dizertačních pracích to bylo právě sloveso SER, které v této oblasti záměnu podstupovalo a to navíc obousměrnou).

Shrneme-li tedy záměnu 1. a 3. os. j. č. s ohledem na výsledky, které přinesly dotazníky, dospějeme k závěru, že se tento fenomén dnes vyskytuje hlavně v oblasti, kde byl Contadorem d'Argote lokalizován už v 18. století, tedy v Minhu, a obecně pak na sever od řeky Douro, zatímco ve středním Portugalsku, kam jej umístil Vasconcelos a další lingvisté v pozdějším období, jeho výskyt vymizel. Patří tak mezi nejpřesněji lokalizovatelné jevy, na které jsme dosud narazili.

Vasconcelosovo tvrzení, že k záměnám dochází u jednotlivých sloves různě a v různých oblastech, bylo částečně potvrzeno, byť jsme spíše než variabilitu mezi individuálními slovesy zaznamenali pouze variabilitu mezi dvěma typy samohlásek v kořeni: U – O / I – E. Z tohoto důvodu proto považujeme za nemožné pokusit se o lokalizování záměn podle konkrétních sloves, tak jako to – velmi obecně – činil Vasconcelos, neboť tak jednoznačné rozdíly mezi záměnou u např. FAZER a PODER zase dotazníky ani dizertační práce nepřinesly. Přínosnější je spíše sledovat výskyt tří typů záměn, které jsme zde objevili. Pozoruhodné je už to, že záměnu 3. os. j. č. za tvar 1. os. j. č. jako samostatný jev dřívější dialektologické práce vůbec nezmiňují, a přitom v dizertačních pracích i Cintrových dotaznících se objevuje čtyřikrát, což znamená, že to není jev nijak ojedinělý. Není to však až tak překvapivé, jedná se o jev méně frekventovaný a kontext, v němž je realizován, bývá často omezen typem slovesa – velmi často je to právě sloveso, které má v kořeni samohláskovou alternaci U – O (např. SER, PODER).

Vzájemná záměna osob je pak jev, který v dřívějších studiích zachycen byl a předpokládalo se u něj naopak poměrně hojný výskyt, což však Cintrové dotazníky a v podstatě ani dizertační práce nijak nepotvrdily. Dokonce ani sloveso SER, které bylo ještě v dizertačních pracích označováno jako jediné sloveso, u kterého tato obousměrná

změna proběhne skoro vždy, se v Cintrových dotaznících naopak objevuje často jako jediné, u kterého se záměna nerealizuje, čímž pravděpodobně potvrzuje ustupující tendenci této obousměrné záměny.

Nejrozšířenějším jevem tak jak z hlediska zeměpisného, tak formálního zůstává nejtradičnější a historicky nejdříve zachycená záměna, tedy záměna 1. os. j. č. za tvar 3. os. j. č. Najdeme ji bez omezení u všech nepravidelných sloves s alternací samohlásky v kořeni (tedy bez ohledu na to, o jakou samohlásku se jedná), ale také, jak již bylo řečeno v kapitole 6.1.2.3, u sloves pravidelných, zejména u sloves 2. a 3. slovesné třídy a sloves zvratných, z čehož můžeme usuzovat na to, že právě tato záměna je ta nejuniverzálněji aplikovatelná a v rámci těchto tří typů záměn tvoří jakýsi prototyp, od kterého se zbylé záměny analogicky odvozovaly.

Z hlediska zeměpisného ji pak najdeme ve všech regionech, kde kdy byla záměna osob zaznamenána. Někteří autoři dizertačních prací se pokouší tento jev vysvětlit historicky, jako snahu sloves typu FAZER vrátit do kořene 1. os. j. č. samohlásku, která se zde vyskytovala v latině a poté se procesem vokalické harmonizace přizpůsobila samohlásce koncovky (tj. E v latinské podobě FECI se vlivem koncového I změnilo také na I a proto dnešní eu FIZ) a podobné vysvětlení pak nabízí i u sloves SER/IR, kde se v latině původně v 1. os. j. č. vyskytovalo krátké U, které se pomocí obecně platných fonetických změn mělo transformovat spíše do polozavřeného –O než do U.¹²⁹ Nicméně vzhledem k tomu, že v těchto osobách u těchto sloves existuje i záměna oboustraná, a to v týchž oblastech, se domníváme, že se v tomto případě o fenomén zachování archaické fonetické podoby slovesa nejedná a jedná se opravdu spíše buď o ignorování rozdílu v kvalitě samohlásky v kořeni coby distinktivního rysu mezi těmito dvěma osobami, nebo o cílené směřování paradigmat nepravidelných sloves s identickou 1. a 3. os. j. č. a sloves, kde se tyto osoby liší kvalitou samohlásky.

¹²⁹ (cf např. Santos 1960: 247 – 252)

6.2.3.3 Přidání koncovek osoby a čísla

Dalším z možných řešení nejasné hranice mezi 1. a 3. os. j. č. nepravidelných sloves je přidání koncovky, která by slovesu dodala jasněji vyjádřené kategorie osoby a čísla. S tímto řešením se setkáváme jak u sloves s identickou 1. a 3. os. j. č., tak u sloves, kde se tyto osoby liší kvalitou samohlásky v kořeni, takže se můžeme setkat jak s časováním slovesa SABER jako eu SOUBO – ele SOUBE, tak s časováním slovesa ESTAR jako eu STIBE – ele STEBO. Z uvedených příkladů je navíc patrné, že to, jaká koncovka se k dané osobě přidá, není vždy úplně jednoznačné a závisí to na flekčním paradigmatu, které si mluvčí vybere jako vzor pro analogii.

U 1. os. j. č. se tak můžeme setkat s koncovkou O realizovanou jako /ʊ/, stejně jako s koncovkou E realizovanou jako /u/ nebo /ɨ/. Výjimečně pak nastává i ta varianta, že koncovka 1. os. j. č. zůstane bez přidání morfému osoby a čísla a ten se doplní pouze ke 3. os. j. č. (jako se u dizertačních prací děje například v lokalitě č. 2 Soajo, kde si 1. os. j. č. slovesa QUERER zachová podobu - eu QUIS, ale 3. os. j. č. přibere koncovku –O a vznikne tedy - ele QUISO).

Přítomnost koncovky –O se většinou vysvětluje dvěma způsoby. Jednak je chápána jako typická koncovka pro 1. os. j. č. v přítomném čase prostém a předpokládá se tedy, že ji analogicky přejal i minulý čas prostý. A dále pak bývá vysvětlována z hlediska diachronického jako koncovka, která se v 1. os. j. č. minulého času prostého občas ve staré portugalštině vyskytovala (a dodnes tam zůstává např. v mirandštině), ovšem v období mezi 13. a 16. stoletím z této osoby zmizela, protože –O v oblasti na jih od Minha začalo být vnímáno jako typičtější pro osobu třetí, zatímco v galicijštině se zachovalo spíše v 1. os. j. č. (Soalheiro 2002: 181 – 187). Její současný výskyt u 1. os. j. č. je tak chápán buď jako archaismus, tedy zachování koncovky staré portugalštiny, nebo jako důsledek vlivu sousední galicijštiny.

Koncovka /i/ u 1. os. j. č. pak bývá vysvětlována také dvojitým způsobem, opět zahrnujícím synchronní i diachronní pohled. Jednak mohla do 1. os. j. č. nepravidelných

sloves proniknout analogicky, v souladu s paradigmatickým pravidelných sloves 2. a 3. třídy (pod které většina nepravidelných sloves spadá), která v 1. os. j. č. vykazují koncovku –I, nebo je také chápána jako další návrat k latině, konkrétně k dlouhému –I, které se v koncovce sloves v hovorové latině vyskytovalo. Jak jsme koneckonců viděli už v kapitole 6.2.2.3 o kombinaci sloves s klitickým zájmenem, toto latinské –I je v portugalských dialektech prvkem poměrně frekventovaným. Podstatné však v tomto případě je, že tato koncovka byla aplikována záměrně, aby posloužila k odlišení 1. a 3. os. j. č. a její výskyt tedy není pouhým archaickým přežitkem.

Realizace /ɨ/ (v psané podobě se předpokládá tvar slovesa např. eu FIZE) pak bývá chápána jako pokus o dodání chybějící tematické samohlásky do tvaru slovesa. Jak již bylo řečeno dříve, 1. a 3. os. j. č. postrádají nejen koncovku osoby a čísla, ale také tuto tematickou samohlásku, která by je jednoznačně zařadila pod některé z flekčních paradigmatických, a proto je toto –E vnímáno jako pravděpodobná snaha o dodání kategorizace těmto nepravidelným slovesům (cf. např. Mota 2003: 132).

Co se týká koncovek 3. os. j. č., tak pakliže se v 1. os. j. č. objeví koncovka –O, pak ve 3. os. j. č. figuruje koncovka –E realizována jako /ɨ/ případně /i/ a naopak, pokud se v koncovce 1. os. j. č. použije samohlásky /ɨ/ nebo /i/, případně zůstane tato osoba bez přidání koncovky s kategorií osoby a čísla, pak se ve 3. os. j. č. objeví koncovka –O (a ve velmi výjimečných případech i realizace –EU, odkazující k analogii s paradigmatickým pravidelných sloves 2. slovesné třídy).¹³⁰

Přítomnost koncovky –E i –O ve 3. os. j. č. se pak většinou vysvětluje pomocí analogií. U koncovky –O se jednak předpokládá, že - jak bylo zmíněno v dříve v této kapitole - je historicky chápána jako příznačná spíše pro 3. os. j. č., a jednak se jako odůvodnění uvádí spodobá s 3. os. j. č. u výslovnosti minulého času prostého pravidelných sloves 1.

¹³⁰ Navzdory bohatosti koncovek, které máme k dispozici, z nichž každá se vlastně může objevit jak v 1., tak ve 3. os. j. č., zde tedy můžeme pozorovat jasné a systematické rozlišení jejich distribuce. Jestliže je v 1. os. j. č. použito –O, pak ve 3. os. j. č. automaticky figuruje –E a naopak, je-li v 1. os. j. č. použito –E či –I, pak ve 3. os. j. č. automaticky vždy figuruje –O. Nemůže tedy dojít k tomu, že by se např. –O dodalo současně k 1. i 3. os. j. č. a tím by tyto dvě osoby opět splynuly. To bereme jako další projev toho, že jejich primární funkcí je skutečně odlišení 1. a 3. os. j. č.

slovesné třídy, jejíž slovesa jsou považována v jazyce za převažující. Koncovka –E pak nachází poměrně jednoznačné vysvětlení v analogii s flekčním paradigmatickým pravidelných sloves 2. třídy, ovšem můžeme narazit i na diachronní pohled, který v této koncovce vidí pozůstatek latinského krátkého –I, které spolu se souhláskou –T původně tvořilo koncovku 3. os. j. č.¹³¹

Fenomén přidávání koncovky osoby a čísla, podobně jako fenomén záměny paradigmatických, není dosud příliš podrobně zpracován a je-li vůbec zmíněn, pak většinou v souvislosti s jedním konkrétním slovesem, z čehož vyplývá, že přidávání koncovek není chápáno jako fenomén obecnějšího charakteru, který by se vůbec dal zpracovat systematicky. Vasconcelos jej uvádí u dvou sloves, FAZER a TER, u kterých zmiňuje koncovku 3. os. j. č. FEZO/TIBO jako typickou v prvním případě pro oblast Minho a Beira, v druhém případě zejména pro oblast Trás os Montes. Můžeme tedy vidět, že rys chápe jako skutečně velmi individuální, vyskytující se v různých lokalitách u různých sloves, nicméně obecně lze vyvodit, že je každopádně dokumentován zase spíše v konzervativnějších oblastech severních dialektů, která opět zahrnuje i Beiru. Ostatní lingvisté jev opomíjí zcela a vrací se k němu až Mota a Soalheiro, když obě dokládají jeho výskyt na severu Portugalska, zejména v blízkosti hranice s Galicií, a Mota pak ještě v oblasti Beira Baixa. Opět tedy můžeme sledovat jasné ohraničení výskytu tohoto jevu pro oblast severu a provincii Beira.

6.2.3.3.1 Přidání koncovek osoby a čísla v dizertačních pracích

Jak vidíme z mapy, dizertační práce celkem jednoznačně potvrzují výskyt dodávání koncovek osoby a čísla v oblastech, které jim přisoudili jak Vasconcelos, tak Mota a

¹³¹ Většina těchto interpretací se více či méně nahodile objevuje v dizertačních pracích. Nikdo z lingvistů se jim bohužel systematicky nevěnuje.

Soalheiro, tedy v Minho, Trás os Montes a Beira Baixa. Jedinou odchylkou je lokalita Oliveira de Azeméis (č. 21), která však hranici řeky Douro nepřekračuje nijak dramaticky. Navíc můžeme také vidět, že výskyt tohoto jevu je doložen zejména podél hranic se Španělskem, tedy v oblasti, kde je zároveň nejčastěji dokumentováno vkládání enklitické samohlásky –I, které, jak již bylo řečeno, může s jevem dodávání koncovek osoby a čísla úzce souviset.

Distribuce jednotlivých koncovek osoby a čísla pak zhruba odpovídá předpokladu – koncovka -I pro 1. os. j. č. je nejčastěji použita právě u východní hranice se Španělskem, v oblasti Trás os Montes a Beira Baixa, kde je i nejhojnější výskyt enklitického –I a dá se tedy předpokládat, že se jedná o fenomén téhož původu ale odlišné funkce – latinské I se v 1. os. j. č. zachová či znovuobjeví tehdy, když je buď vyvoláno kontextem klitického zájmena, nebo když je žádoucí, aby posloužilo k diferenciaci dvou osob, u kterých by jinak hrozila spodoba.

Koncovka –O pro 3. os. j. č. je naopak zachycena spíše u severní hranice se Španělskem, v oblastech Minho a Trás os Montes, kde se jeho výskyt taktéž dá předpokládat, neboť tak potvrzuje distribuci, kterou mu přidělili jak Vasconcelos, tak Mota a Soalheiro.

Z hlediska distribuce jednotlivých koncovek můžeme dále konstatovat, že prakticky nikdy nedochází k tomu, že by se koncovka osoby a čísla přidala jak k 1. os. j. č., tak ke 3. os. j. č. Nejběžnější variantou je, že se přidá buď pouze koncovka –I k 1. os. j. č. nebo pouze koncovka –O k 3. os. j. č. Jedinými dvěma lokalitami, kde najdeme přidané jak koncovky 1. os. j. č., tak koncovky 3. os. j. č. jsou lokality č. 20 (Alfândega da Fé) a č. 34 (Sabugal). Z nich však pouze lokalita Sabugal představuje skutečný příklad toho, že se koncovky přidají jak k 1. os. j. č., tak ke 3. os. j. č., jak můžeme vidět na realizaci minulého času prostého u slovesa FAZER - eu FIJI/FIDI – ele FIZO/FIDO.

V případě Alfândega da Fé totiž nejsou obě koncovky aplikovány souběžně ke stejnému slovesu, tj. v jednom případě je odlišení obou problematických osob dosaženo přidáním koncovky k 1. os. j. č. a 3. os. j. č. zůstane beze změny (eu TIBO – ele TEBE) a ve

druhém případě dojde k přesně opačnému procesu, tj. koncovka se přidá pouze ke 3. os. j. č. (eu FIZ – ele FEZE).¹³² Tato lokalita je pak spíše ukázkou toho, že přidání koncovek k 1. či 3. os. j. č. a to, jakou koncovku přidáme, je velmi těžko určitelné, neboť v jedné lokalitě můžeme odlišení těchto osob zároveň realizovat přidáním koncovky –O k 1. os. j. č., stejně jako přidáním koncovky –E ke 3. os. j. č. Současně je to také jediná lokalita, kde je koncovka –O použita pro 1. os. j. č. a koncovka –E pro 3. os. j. č. – ve všech ostatních lokalitách je tomu naopak. Pokusit se tedy přesněji určit distribuci koncovek a osob, na které je aplikujeme, je tedy prakticky nemožné.

6.2.3.3.2 Přidání koncovek osoby a čísla v Cintrových dotaznících

Cintrový dotazník jsou v poskytování podkladů o tomto jevu o něco málo skoupější. Hlavní obtíží je, že dávají k dispozici často pouze tvar 1. os. j. č. a tvar 3. os. j. č. chybí, což je v případě jevů zahrnujících obě tyto osoby zásadní problém, protože nemůžeme ověřit její realizaci a ujistit se, zda změny, ke kterým případně došlo v 1. os. j. č. jsou pouhou fonetickou variantou či zda jsou provázány s podobou 3. os. j. č.

V Cintrových podkladech jsme se poměrně často setkávali s variabilitou výslovnosti koncového –E jako /i/ nebo /ɨ/ vyskytující se prakticky po celém území Portugalska, hlavně však v oblasti jeho jižních nářečí, kterou však v této podkapitole nebudeme komentovat, protože ji považujeme za irelevantní pro zdůraznění odlišnosti 1. a 3. os. j. č. Tato variabilita se objevuje pouze u sloves, která v obou inkriminovaných osobách končí na samohlásku –E (např. eu/ele TROUXE, eu PUDE – ele PÔDE), a proto ji považujeme za pouhé fonetické varianty realizace nepřízvučného -E a nepřikládáme jí distinktivní roli, neboť výslovnost –E na konci slova je v portugalské obecně (a v jižních variantách obzvláště) velmi problematická a realizuje se buď výše zmíněnými samohláskami /i/ a /ɨ/¹³³ nebo může dojít k jeho apokopě. Důkazem toho, že výslovnost –E na konci slova je spíše nahodilá, je bohatá variabilita této výslovnosti v rámci jedné oblasti a často i

¹³² Povšimněme si zde, že v těchto případech vlastně dochází k dvojímu morfo-fonetickému vyjádření kategorie osoby a čísla – jednak kmenovou samohláskou, která si v obou osobách zachová odlišný stupeň otevřenosti, a jednak koncovkou osoby a čísla.

¹³³ Příčemž –I je pravděpodobně archaická koncovka, protože do 19. století se nepřízvučné –E jako –I realizovalo.

v rámci jedné lokality. Jako příklad můžeme použít oblast Évora, kde v lokalitě E2 narazíme na realizace eu PUDE – ele PODI (tj. E jako koncovka 1. os. j. č. a I jako koncovka 3. os. j. č.), ale v lokalitě E1 narazíme na variantu eu PUDI – ele PODE (tj. na přesně obrácené využití koncovek) a navíc zde ještě najdeme realizace slovesa TER jako eu TIVI – ele TEVI (kde tedy –I slouží jako koncovka pro obě osoby). Koncovky /i/ a /□/ pro nás tedy budou relevantní pouze v případě, že se vyskytnou pouze u jedné z těchto dvou problematických osob a u druhé z nich se pak objeví buď koncovka –O , nebo k ní nebude přidána koncovka žádná.

Vyloučíme-li tedy variabilitu realizace koncového –E, zjistíme, že Cintroy výzkumy dosti přesně potvrzují zeměpisnou distribuci vyplývající z dizertačních prací, neboť většina z nich se nachází v příhraniční oblasti v Trás os Montes. Dotazníky zde potvrzují hlavně výskyt alternace koncovky –I případně nulové koncovky pro 1. os. j. č. a koncovky –O pro 3. os. j. č. (např. v BÇ5 u slovesa TRAZER máme realizaci eu /:τρυΣι/ - ele /:τρυΣυ/ či v lokalitě BÇ2 máme pro FAZER realizace eu FIS – ele FISO¹³⁴), čímž potvrzují, že koncovka –O ve 3. os. j. č. je typická právě pro severní, ale v tomto případě také východní pohraniční oblasti. Dlužno podotknout, že varianta –I v 1. os. j. č. zde není nositelem distinktivní funkce mezi 1. a 3. os. j. č., je to pouhá fonetická varianta realizace koncového –E, o které jsme hovořili v předchozím odstavci. Jediná lokalita, kde by se o koncovce –I dalo uvažovat jako o příznakové pro 1. os. j. č., je lokalita BÇ8, kde je zaznamenán tvar eu ESTIVE v podobě eu /:Στετευ/, neboli dojde pravděpodobně ke zrušení diferenciace 1. a 3. os. j. č. pomocí stupně otevřenosti samohlásky v kořeni a tuto rozlišovací funkci převezme samohláska v koncovce. Nemáme však v tomto případě k dispozici podobu 3. os. j. č., abychom tento předpoklad mohli potvrdit.

Objevují se zde však také varianty využívající –O jako koncovku pro 1. os. j. č., jako např. ESTAR v lokalitě BÇ2 – eu /Σ:τυΒυ/ - ele /Σ:τυΒ□/, případně varianta eu /□Σ:τυΒυ/ vyskytující se v lokalitě BÇ1, kde toto –O představuje pravděpodobně archaickou koncovku typickou pro starou portugalskou, která se jednak dodnes zachovala

¹³⁴ Lokalita spadá pod oblast, kde se používá mirandština a ta inklinuje k nahrazení znělých souhlásek neznělými, proto se zde vyslovuje S a ne Z.

v mirandštině (a lokality BÇ1 až BÇ5 přesně odpovídají oblasti, kde se mirandština stále používá) a jednak se do severních variant portugalštiny dostala pravděpodobně pod vlivem blízké galicijštiny, kde se u nepravidelných sloves dodnes zachovala (tomuto vlivu se pak dá přičíst i realizace eu /:ɾuβu/ v lokalitě VC3). Toto archaické –O v 1. os. j. č. je pak nicméně ještě dále zaznamenáno v provincii Beira, v lokalitě G1 (zde máme příklad slovesa s identickou 1. a 3. os. j. č. SABER, které se realizuje jako eu /:sooBo/ -ele /:sooB□/), kde už se o vlivu mirandštiny ani galicijštiny hovořit nedá a jedná se tedy spíše o čistý archaismus a nebo naopak o pouhou analogii s pravidelným flekčním paradigmatickým sloves 2. třídy v přítomném čase prostém.

Kromě pohraničí Trás os Montes, pro které je dodání osobních koncovek symptomatické, je pak dotazníky zachytí ještě ve vnitrozemí téže provincie (lokality VR4) a v již zmíněné oblasti Beira, čímž se opět potvrdí předchozí předpoklady o výskytu tohoto jevu. Jediné lokality, které se tak zcela vymykají předpokládané distribuci, jsou lokality B6 a B10 v oblasti Alenteja, tedy tam, kde tento fenomén dosud zaznamenán nebyl. Lokalita B6 poskytuje ukázkou toho, že v některých případech dochází k aplikaci dvou odlišovacích procesů, neboť 1. os. j. č. slovesa SABER je realizována jako eu /:suβu/, zatímco 3. os. j. č. jako ele /:soβu/, neboli dojde jednak k přidání osobní koncovky –O k 1. os. j. č. (přičemž koncovku /i/ ve 3. os. j. č. opět bereme jako čistě fonetickou variantu koncovky –E, která je obzvláště pro oblast Alenteja a Algarve typická) a jednak k odlišení těchto dvou osob pomocí změny kvality samohlásky v kořeni (jinak řečeno záměnou flekčního paradigmatu za paradigma sloves s 1. a 3. os. j. č. s odlišným stupněm otevřenosti samohlásky v kořeni). V lokalitě B10 pak narazíme na odlišení těchto dvou osob, při kterém se kombinuje flekční paradigma pravidelných a nepravidelných sloves – zatímco 1. os. j. č. slovesa PODER je časována dle paradigmatu nepravidelného, tedy eu PUDE, 3. os. j. č. je časována podle paradigmatu pravidelných sloves 2. třídy, čímž vznikne tvar ele PUDEU. Vzhledem k charakteru změn probíhajících v oblasti Beja se dá předpokládat, že se zde nejedná o tentýž fenomén, který máme v oblasti Trás os Montes, ale spíše o snahu regularizovat nepravidelné časování podle paradigmat pravidelných sloves.

Cintrový dotazník nám tedy nijak zásadně nemění závěry, ke kterým jsme dospěli již v rámci komentáře dizertačních prací, zajímavé je snad pouze to, že nijak nepotvrzují realizaci koncovkou –I v 1. os. j. č. (její výskyt v lokalitě BÇ8 je bez zachycení tvaru 3. os. j. č. nedostačujícím důkazem) a naopak zvýší výskyt realizace koncovkou –O ve 3. os. j. č., jejíž distribuci posunou více k východní hranici a umístí ji hlavně do oblasti mirandštiny (kde by však, mimochodem, mělo být podle Soalheiro –O u nepravidelných sloves typické spíše pro 1. os. j. č. minulého času prostého) (Soalheiro 2002: 181).

Závěrem můžeme konstatovat, že jev dodání osobních koncovek je skutečně typický pro pohraniční oblasti Portugalska zejména na severu a v provincii Beira. Vzhledem k oblasti, kde se vyskytuje, je třeba jej brát jako jev úzce spojený s fenoménem zachování archaických koncovek. Koncovky –O a –I pro 1. os. j. č. totiž převažují v oblastech, kde jsou vnímány jako tradiční archaické koncovky dané osoby (tj. v blízkosti galicijské hranice, respektive v blízkosti východní hranice se Španělskem) a jejich distinktivní funkce mezi těmito dvěma osobami pak může být až druhotná. Na druhou stranu se domníváme, že nelze považovat fenomén přidání koncovek osoby a čísla za pouhou součást fenoménu zachování archaických variant sloves, což dokládá třeba to, že se toto odlišení koncovkami objevuje i v oblasti, pro které nejsou archaické formy slovesa typické (jako je u Cintry Beja) a že je odlišení osob možné i jinými koncovkami než historickými – tedy těmi, které vznikly analogicky s jiným konjugačním paradigmatickým, většinou sloves pravidelných.

6.2.3.4 Nazalizace

Nazalizace, stejně jako záměna tvarů 1. a 3. os. j. č., představuje fenomén obecnějšího charakteru, vyskytující se nejen u sloves nepravidelných, ale také u sloves pravidelných (viz kapitola 6.1.2.2). U nepravidelných sloves pak zasahuje oba jejich typy, tedy ty s identickou 1. a 3. os. j. č. i ty, kde se tyto osoby liší otevřeností vokálu (tedy např. eu TROUXE /:τρο)σι/, eu FIZ /:φ ι)Σ/).

Zatímco u sloves pravidelných je nazalizace fenoménem týkajícím se výlučně 1. os. j. č., u sloves nepravidelných zasahuje poněkud překvapivě i 3. os. j. č. – nazalizace je totiž většinou pojímána jako jev typický pro 1. os. j. č. Aplikuje se ovšem alternativně – pokud je nazalizace u 1. os. j. č., nevyskytuje se už u 3. os. j. č. a naopak. Právě tato alternativnost pak u nepravidelných sloves činí z nazalizace rys, který je nejen fonetickou změnou, ale může sloužit i k většímu odlišení tvarů 1. a 3. os. j. č., což pak platí zejména u sloves s identickou 1. a 3. os. j. č., jak uvidíme později.

V souvislosti s fenoménem nazalizace považujeme za nutné alespoň zmínit, že neprostupuje pouze různé typy sloves, ale objevuje se i v různých časech. V případě nepravidelných sloves se tak nevyskytuje pouze u minulého času prostého, ale také u přítomného času prostého a to konkrétně u jeho 1. os. j. č. Objevuje se výlučně u sloves, která obsahují diftong –OU, ať už zachovaný v podobě diftongu (tedy /oω/ → /o)ω/), nebo v jeho redukované podobě (tedy /o/ → /o)/), např. SER → SOU, DAR → DOU či IR → VOU. V korpusu ze Cintrových dotazníků, který bohužel neobsahuje potřebné množství realizací těchto sloves, abychom z něj mohli vyvodit nějaké zásadní závěry, byl výskyt nosovek v tomto kontextu podchycen ve třech lokalitách - BÇ2, B6 a B14. Pozoruhodné tedy je, že se jedná o zcela odlišné regiony, než kde nacházíme nazalizaci v čase minulém. Příčinou pak může být to, že přestože se foneticky jedná o tentýž princip, jsou to pravděpodobně jevy motivované různým způsobem.

U nazalizace v minulém čase se jako zdůvodnění uvádí dvě možnosti. Piel pro nazalizaci slovesné koncovky vyskytující se u severní hranice Portugalska argumentuje blízkostí galicijštiny, která má v 1. os. j. č. minulého času prostého koncové –I nazalizované (např. BATI → BATÍN, PARTI → PARTÍN), což pak podle jeho teorie analogicky přejaly severní příhraniční portugalské dialekty (Piel 1944: 16). Toto vysvětlení by bylo přijatelné pro severní varianty, méně však třeba pro oblast Lousã ve středním Portugalsku, kde výskyt nazalizované koncovky zmiňuje třeba Vasconcelos.

Vasconcelos pak považuje nazalizaci za jev podmíněný analogicky, ovšem v jeho interpretaci nikoli vlivem sousedního jazyka, ale v rámci samotného jazykového systému.

Za původce této změny označuje sloveso VIR a jeho 1. os. j. č. minulého času prostého, tedy VIM, které označuje v řeči za natolik běžné, že ovlivnilo výslovnost dalších nejfrekventovanějších sloves, tedy IR/SER a tato slovesa pak v důsledku svým neméně frekventovaným použitím způsobila, že se nazalizovala i všechna ostatní slovesa (Vasconcelos [1901] 1987: 110).

V případě nazalizace v přítomném čase se však daleko pravděpodobněji než o analogii jedná o vliv etymologie slovesného tvaru, který se až později mohl analogicky rozšířit na jiná slovesa. Slovesa s diftongem –OU v 1. os. j. č. přítomného času prostého jsou slovesa nepravidelná, označovaná jako silná, z nichž nejfrekventovanější bude bezpochyby sloveso SER. 1. os. j. č. tohoto slovesa se vyvinula z latinského su(m), tedy tvaru obsahujícího nosovku, a ještě v 17. století jsou v portugalštině pro 1. os. j. č. přítomného času zaznamenány tvary SOM, SAM případně SÃO, neboli tvary, které tuto nosovku zachovávají. V té době se však už objevuje i nová podoba koncovky, diftong /oω/ (tj. tvar slovesa se mění na dnešní SOU), která je přičítána většinou analogii s ostatními frekventovanými nepravidelnými slovesy typu ESTAR, IR či DAR (Piel 1944: 11).

Ještě když však realizaci této koncovky komentuje Fernão de Oliveira ve své první gramatice portugalštiny z roku 1536 *Grammatica de linguagem portuguesa*, tak uvádí všechny tyto tři možnosti obsahující nosovku, k nim navíc přidává možnost realizovat koncovku také pomocí diftongu –OU a dokonce už zmiňuje i možnost realizace tohoto diftongu v jeho redukované podobě jako /o/,¹³⁵ kterou on sám sice upřednostňuje, ale souběžně připomíná, že když tuto realizaci, kterou pochytil v oblasti Beira, použil v provincii Alentejo, tak vzbudil posměch (Oliveira [1536] 1871: 113). Z tohoto jeho komentáře tedy můžeme usoudit, že minimálně do 17. století byla nosovka v 1. os. j. č. tohoto slovesa běžnou a navíc byla přijatelná ještě i v normativním jazyce a dále pak že varianta diftongu /oω/ případně jeho redukce na /o/ do jazyka teprve vstupovala. Vrátime-li se pak na úroveň regionálních variant realizace těchto sloves v 1. os. j. č. přítomného času, tak můžeme pozorovat zajímavý jev – zatímco v portugalštině ze 17.

¹³⁵ K monotongaci diftongu /oω/ na /o/ začíná v portugalštině docházet právě kolem poloviny 17. století.

století sloveso SER převzalo analogicky koncovku 1. os. j. č. od jiných nepravidelných sloves, pak na rovině regionálních variant dojde vlastně k opačnému procesu, kdy se sloveso SER pravděpodobně naopak vrátí ke své původní nosové realizaci a ostatní nepravidelná slovesa se stejným diftongem v 1. os. j. č. pak tuto nosovou realizaci analogicky převezmou.¹³⁶ V tomto případě tedy vidíme, že to je pravděpodobně etymologický vývoj slova, který se stal inspirací pro současnou podobu regionální varianty slovesa.

Z výše řečeného tedy vyplývá, že navzdory tomu, že nazalizace je často pojímána jako příznačný rys zejména pro 1. os. j. č. minulého času prostého sloves nepravidelných, není tomu vždycky tak. Nazalizace tak představuje poměrně komplexní fenomén, který působí jako jednolitý jev, ale z hlediska diachronního může být motivován třemi různými způsoby (vlivem galicijštiny, analogií s paradigmatickým jiných nepravidelných sloves, či navracením se k archaické variantě realizace). Tento trojí možný původ by pak měla odrážet distribuce tohoto jevu, kdy by se dalo očekávat, že se jev objeví ve třech různých oblastech.

Distribuce nazalizace v minulém čase nezůstala v pracích věnujících se portugalským dialektům bez povšimnutí, ovšem nebyla jí věnována zdaleka taková pozornost, jako třeba právě záměně 1. a 3. os. j. č. Je de facto zmíněna pouze dvěma lingvisty – Vasconcelosem a Pielem. Vasconcelos jev komentuje poměrně zevrubně, včetně vysvětlení jeho původu, ovšem jeho lokalizace tohoto fenoménu je pak dosti široká – u tzv. silných sloves jej zachytil na jihu Portugalska, spolu s nazalizací pravidelných sloves 2. třídy, a také v západní Estremaduře, kde se podle něj vyskytuje pouze u sloves SER/IR, ovšem za typický jej považuje hlavně pro provincii Ribatejo a západní Beiru.

¹³⁶ Existuje však ještě jeden možný vývoj tohoto slovesného tvaru, který by stejně dobře objasňoval výskyt nosovky v regionálních realizacích 1. os. j. č. slovesa SER. K původnímu latinskému su(m se mohla přidat koncovka –O, chápána jako symptomatická pro označení 1.os. j. č. a následně došlo k přeměně krátkého U na polozavřené O, jak bylo při přechodu k lidové latině běžné, spolu s přizpůsobením souhlásky –M novému kontextu, čímž vznikl tvar SONO (vyskytující se v současné italštině). V období kolem 11. stol. pak došlo k vypadnutí –N z intervokální pozice, to však ještě předtím nazalizovalo předcházející samohlásku –O a vzniká tak tvar obsahující hiát, tedy SÕ-O. V období střední a klasické portugalštiny, tedy po 14. století, dojde k odstraňování hiátů z jazyka, v tomto případě pomocí jeho redukce, a zůstává tedy tvar SÕ (cf Piel 1944: 11). Tento tvar pak přesně odpovídá tomu, co dnes nacházíme v některých dialektech, méně však už tvarům slovesa SER, které zaznamenal Oliveira.

Piel naproti tomu, jak již bylo řečeno, nazalizaci u 1. os. j. č. minulého času prostého nepravidelných sloves v portugalštině umisťuje v souladu se svou teorií o vlivu galicijštiny na úplný sever Portugalska do blízkosti hranice s Galicií, z čehož nám v důsledku vyplývá, že by se tento fenomén měl vyskytovat prakticky na celém území Portugalska. Dizertační práce ani Cintrový dotazníky však takto hojný výskyt v žádném případě nepotvrzují.

6.2.3.4.1 Nazalizace v dizertačních pracích

V dizertačních pracích je nazalizace u nepravidelných sloves zmíněna u pouhých pěti lokalit. Všechny z nich se pak nachází v oblasti středního Portugalska – v okolí řeky Tejo v provincii Estremadura a v oblasti Portalegre, a dále pak ve vnitrozemí provincie Beira Baixa. Výskyt jevu se zcela vyhne portugalskému severu, čímž popírá Pielův předpoklad, a v rámci Vasconcelosovy distribuce tak potvrzuje pouze oblast západní Estremadury (kde navíc v lokalitě č. 48 (Murteira) dojde skutečně pouze k nazalizaci u sloves SER/IR, jak popisuje Vasconcelos) a částečně i Beiry, ovšem spíše střední nežli západní. V těchto dvou lokalitách v Beirě (Malhada Velha a Póvoa de Lousã) se pak nazalizace vyskytuje také u sloves pravidelných. Na jihu Portugalska pak není zaznamenán ani jeden výskyt tohoto fenoménu, čímž se vylučuje i tato Vasconcelosem zmíněná oblast a lokalizace nazalizace se tak značně redukuje.

Nazalizace se v dizertačních pracích objevuje výlučně u sloves s odlišnou otevřeností vokálu kořene v 1. a 3. os. j. č. (tj. u sloves, kde jsou tyto dvě osoby identické, zaznamenána není), hlavně pak u minulého času sloves SER/IR, která se tak stávají slovesy, pro jejichž minulý čas je nazalizace symptomatická, jak následně dokládají i Cintrový dotazníky. Tím, že se nekombinuje se slovesy s identickou 1. a 3. os. j. č. tak nazalizace nepotvrzuje svou rozlišovací roli mezi těmito dvěma osobami, protože je v rámci dizertačních prací vždy dokumentována u sloves, která si současně zachovávají rozdíl v otevřenosti vokálu mezi 1. a 3. os. j. č., takže nazalizování jedné z osob pak

může maximálně přispět k většímu zdůraznění rozdílu mezi oběma osobami, ale nevytváří ho (např. eu FUI /:φυ)φ/ – ele FOI /φοφ/).

Nazalizuje se pak převážně 1. a nikoli 3. os. j. č., což zase naopak potvrzuje obecně platné povědomí, že nazalizace je jev příznačný pro 1. os. j. č. minulého času prostého. Příklad nazalizace 3. os. j. č. je zaznamenán pouze ve dvou lokalitách. První výskyt je v Castelo de Vide, kde se nazalizace navíc kombinuje s fenoménem prohození 1. a 3. os. j. č. (u slovesa PODER – eu /:ποδ□/- ele /:πυ)δ□/), a druhý výskyt je pak dokumentován v lokalitě č. 48 (Murteira), kde dojde k nazalizaci jak 1. tak 3. os. j. č. u sloves SER/IR (tedy eu FUI /:φυ)φ/ - ele FOI /:φο)φ/), což je dosti překvapivé, protože tím se tato lokalita stává jedinou jak v rámci dizertačních prací tak v rámci Cintrových dotazníků, kde dojde k nazalizaci souběžně u 1. a 3. os. j. č. téhož slovesa.

6.2.3.4.2 Nazalizace v Cintrových dotaznících

Cintrový dotazníky pak specifikují výskyt nazalizace s ještě větší přesností. Vzhledem k tomu, že nazalizace je v nich zaznamenána pouze v oblastech Castelo Branco, Portalegre, Santarém a Leiria, lokalizují fenomén zcela jednoznačně na hranici provincií Beira Baixa, Alto Alentejo a Ribatejo, tedy do velmi jasně ohraničené oblasti středního Portugalska. Jednoznačně tak potvrzují závěry, ke kterým jsme došli už při rozboru dizertačních prací, tedy že fenomén nazalizace není zdaleka tak rozšířen, jak by se na základě Vasconcelosových a Pielových tvrzení předpokládalo.

Navzdory tomu, že se v daných lokalitách nazalizace nevyskytuje vždy systematicky (tj. u některých sloves se realizuje, u jiných ne – např. lokalita PL7, kde máme eu FIZ realizováno jako /:φ ι)Σ/, ale eu PUS jako /:πυΣ/) můžeme dále konstatovat, že se převážně realizuje u 1. os. j. č. a to u sloves s odlišnou otevřeností samohlásky v kořeni. Nazalizace u 3. os. j. č. je zaznamenána pouze dvakrát. Stane se tak v právě zmíněné ne úplně důsledné lokalitě PL7, kde sice u slovesa TER narazíme na realizace eu /:τιτω/ - ele /:τε)ω□/, ovšem u slovesa ESTAR už máme zase realizaci s nosovkou v 1. os. j. č.,

tedy eu /:Στ ι)φ/ (případně /:Στ ιτω/) – ele /:Στετω/, a stejně tak u ostatních sloves (FAZER, SER, PÔR), což činí z nazalizace u 3. os. slovesa TER spíše výjimku.

Další lokalitou s touto změnou je pak S6, kde je současně zdokumentována i nazalizace 1. os. j. č., ovšem v tomto případě k nazalizaci taktéž nedochází v obou osobách stejného slovesa (jako tomu bylo v rámci dizertačních prací v lokalitě Murteira), ale 3. os. j. č. nazalizuje u sloves s identickou 1. a 3. osobou, zatímco 1. os. j. č. nazalizuje u sloves, kde se tyto osoby liší otevřeností vokálu (máme zde tedy zdokumentovány tvary slovesa SABER v podobě eu /:συβ/ - ele /:συ)β/ a slovesa TER v podobě eu /:τ ι)τω□/. Tvar jeho 3. os. j. č. bohužel není k dispozici, ale je k dispozici tvar 3. os. j. č. slovesa ESTAR, které má až na předponu v tomto čase identické flekční paradigma a u něj je zachycena realizace ele /:τετω/).

Díky tomu, že Cintrový dotazníky přinesly i příklad nazalizace u sloves s identickou 1. a 3. os. j. č. pak vidíme, že nazalizace může sloužit jako další prostředek pro větší odlišení těchto dvou osob. U těchto sloves pak nezáleží na tom, zda se nazalizace realizuje u 1. os. j. č. (jako je tomu v lokalitě PL7) nebo u 3. os. j. č. (jako je tomu v lokalitě S6), protože tak jako tak je to právě nazalizace, která zde odlišuje dva jinak identické tvary. V lokalitě PL7 tak narazíme na nazalizaci u slovesa TRAZER, kdy dostaneme tvary eu /:τρο)σ ι/ - ele /:τροσσ ι/ a v lokalitě S6 pak dojde k nazalizaci u slovesa SABER, když se napřed diftong /oω/ zredukuje v obou osobách na samohlásku /υ/ a pak dojde k nazalizaci, čímž se v časování dobereme tvarů eu /:συβ/ - ele /:συ)β/ (jak již bylo naznačeno v předchozím odstavci). Dlužno podotknout, že ani u tohoto typu slovesa není nazalizace jediným možným procesem použitým pro odlišení obou osob, díky čemuž nazalizace ne vždy přejímá rozlišovací roli a může se snadno vrátit do role pouhé fonetické alternace. Příkladem může být opět lokalita PL7 a časování slovesa SABER, které zde sice nazalizuje pouze v 1. os. j. č., ale zároveň v této osobě dojde k redukci diftongu /oω/ na samohlásku /υ/ (tj. eu /:συ)β ι/, zatímco ve 3. os. j. č., která nazalizaci neprojde, nedojde ani k úplné redukci diftongu (tj. /:σoβ ι/), a tak je nositelem rozlišovací funkce mezi těmito dvěma osobami spíše odlišná samohláska v kořeni (tedy důsledek záměny

flekčního paradigmatu s paradigmatem sloves s odlišnou kvalitou samohlásky v kořeni – viz kapitola 6.2.3.1) než samotná nazalizace.

Můžeme tedy shrnout, že nazalizace dnes představuje fenomén, který se dotýká pouze velmi omezené oblasti středního Portugalska a postihuje v převážné většině případů 1. os. j. č. nepravidelných sloves. Výskyt u 3. os. j. č., který byl v dizertačních pracích a dotaznících zachycen v těch stejných oblastech, kde je nazalizace u 1. os. j. č., se ukázal být spíše sporadickým, stejně jako výskyt jevu u sloves pravidelných. Objeví-li se nazalizace u sloves pravidelných, pak je to vždy v těch stejných oblastech, kde se realizuje u sloves nepravidelných, z čehož můžeme vyvodit, že se jedná o jeden a tentýž jev a že vzhledem k frekvenci výskytu je to tedy jev příznačný pro slovesa nepravidelná, zatímco na slovesa pravidelná se rozšířil analogicky až druhotně.

Jedná se o fenomén charakteru spíše fonetického, který však v kontextu sloves s identickou 1. a 3. os. j. č. může převzít funkci morfologickou a posloužit jako rozlišovací rys, který umožní formální odlišení těchto dvou osob. U sloves s 1. a 3. os. j. č. lišící se stupněm otevřenosti samohlásky tuto funkci nepřebírá, protože slovesa tohoto typu si vždy zachovávají morfologické odlišení, které je jim vlastní (tedy odlišení otevřeností vokálu v kořeni) a nazalizace realizovaná pouze u jedné ze dvou problematických osob tak toto odlišení jen pomůže posílit. V každém případě však považujeme za adekvátní zařadit nazalizaci mezi 4 procesy, které u sloves slouží k odlišení 1. a 3. os. j. č. nepravidelných sloves.

Závěrem bychom ještě rádi podotkli, že tyto 4 procesy vlastně představují 4 různé způsoby, jak dosáhnout téhož cíle, tedy zdůraznění odlišení mezi 1. a 3. os. j. č. Přestože však má každý z těchto procesů svou poměrně přesně danou distribuci, často dochází k jejich prolínání. Nazalizace se sice zredukovala na střední Portugalsko, záměna 1. a 3. os. j. č. je omezena na východní část Trás os Montes a Minho, dodání koncovek osoby a čísla je dominantní hlavně v Trás os Montes a k záměně paradigmat dvou typů nepravidelných sloves dochází po celém území středního Portugalska a v jeho jižních provinciích, ale přesto se můžeme setkat s případy, kdy jedno sloveso v sobě kombinuje

dva z těchto odlišovacích procesů. Realizace typu eu SUBO – ele SOBI (zachycená u Cintry v lokalitě B6 a kombinující dodání osobních koncovek se záměnou flekčního paradigmatu) či eu /:τρυπ□/ - ele /:τροσ□/ (zachycená u Cintry v lokalitě F5 a kombinující záměnu flekčního paradigmatu s nahrazením jedné z osob archaickými tvary) svědčí o tom, že snaha o odlišení těchto dvou osob je často v důsledku kontraproduktivní a vede k ještě většímu zmatení existujících paradigmat.

7. Varianty slovesné flexe v ostatních osobách

V poslední kapitole této práce bychom rádi alespoň velmi stručně nastínili změny, ke kterým dochází u zbylých slovesných osob, abychom ukázali, že přestože k nim máme k dispozici méně podkladů než k osobě první a přestože panuje obecná představa, že se v ostatních osobách setkáváme s méně jevy hodnými komentování, i u těchto osob se objevilo několik variací, které si určitě zaslouží větší pozornost. Pojmemе však tuto kapitolu skutečně spíše jako výčet možných alternací a jejich přesnější geografickou lokalizaci ponecháme jako samostatné téma pro samostatnou budoucí studii.

7.1 Varianty slovesné flexe u 2. os. j. č.

2. os. j. č. není na varianty flexe příliš bohatá. Nabízí vlastně pouhý jeden rys, který je navíc v hovorové mluvě natolik rozšířený, že se dá jen stěží určit, zda byl či je příznačný

pro nějakou konkrétní lokalitu a zda se tedy dnes vůbec jedná o dialektismus. Tímto rysem je přidání koncového – S ke tvarům 2. os. j. č. všech typů sloves, pravidelných i nepravidelných (tedy např. tu FALASTE → tu FALASTES, tu FIZESTE → tu FIZESTES). V některých oblastech (např. v Algarve) existuje i ta varianta, že tato souhláska není ke slovesu přidána, ale do koncové pozice se dostane metatezí z předposlední slabiky, čímž z tvaru např. tu COMESTE dostaneme variantu tu COMETES.¹³⁷

Ať se však do koncové pozice dostane –S tím či oním způsobem, toto jeho přidání odráží fakt, že z hlediska morfologické struktury 2. os. j. č. je její typickou koncovkou právě –S, které v této osobě chybí jedině v minulém čase prostém a je tedy jen přirozené, že je sem proto analogicky doplňováno. Stejně tak přirozené tedy je, že tento rys je jedním z nejstarších, které byly zmíněny již v historických gramatikách (např. ve Feijooově gramatice z roku 1734) a že je jeho výskyt potvrzen na celém území Portugalska. Platí-li tedy pro některou morfologickou variantu u sloves tvrzení zmíněné v úvodu, že morfologické odchylky jsou v rámci Portugalska jen velmi špatně lokalizovatelné, pak právě pro tuto.

Co je však u tohoto jevu zajímavého je jeho propojení s realizací 2. os. mn. č. Ta totiž v minulém čase prostém disponuje koncovkou –STES a pakliže tedy přidáme k 2. os. j. č. redundantní – S, dojde vlastně ke splynutí tvarů 2. os. j. č. a 2. os. mn. č. Tento problém je na většině portugalského území vyřešen zcela prostě tím, že 2. os. mn. č. se přestala používat, tím z jazyka vymizela koncovka –STES a tím vymizelo i nebezpečí záměny těchto dvou osob. V lokalitách, kde se 2. os. mn. č. dodnes používá, se však muselo přistoupit k jiným řešením. Jedním z nich je například nazalizace samohlásky před tímto redundantním –S, čímž 2. os. j. č. získá podobu např. tu FALASTES /φα:λαΣτε)Σ/, zatímco 2. os. mn. č. si zachová svou původní realizaci bez nosovky vós FALASTES (varianta typická pro Trás os Montes), jiným je pak naopak úprava podoby 2. os. mn.č. (viz kapitola 7.4).

¹³⁷ Např. dizertační práce č. 65 (cf. Ratinho 1969: 197).

7.2 Varianty slovesné flexe u 3. os. j. č.

Pomineme-li změny 3. os. j. č. sloves nepravidelných, které jsou úzce propojeny s podobou 1. os. j. č. a kterým jsme se tedy věnovali v předchozí kapitole, pak alternace probíhající u 3. os. j. č. sloves pravidelných jsou rázu spíše fonetického. Vzhledem k tomu, že tato osoba končí u pravidelných sloves na diftongy –OU, -EU, -IU v závislosti na jejich slovesné třídě (tedy např. ele FALOU/COMEU/PARTIU), fonetické změny se týkají realizace tohoto diftongu a jsou dvojího typu – buď dojde k redukci diftongu na samohlásku, nebo dojde k jeho disimilaci.

K redukcím dochází u všech výše zmíněných diftongů, takže –OU /oʊ/ se změní na /o/, -EU /ɛʊ/ na /ɛ/ a –IU /iʊ/ na /i/. Nejběžnější z těchto redukcí je pak redukce diftongu –OU, což je dáno tím, že tato redukce je vlastně obecně platný fonetický fenomén a netýká se pouze koncovky slovesa. Pro regionální varianty portugalštiny je navíc chápána jako natolik zásadní, že ji Cintra vybral jako jeden z pěti stěžejních rysů, na základě kterých odlišuje severní a jižní dialekty. Diftong by měl být zachován v oblasti dialektů severních a k jeho redukci by mělo naopak docházet na jihu, což realizace koncovky slovesa 1. třídy ve 3. os. j. č. zcela potvrzují.

Redukce diftongů v koncovce sloves 2. a 3. třídy už nepředstavuje v takové míře obecně platný fenomén a je vázána ve většině případů pouze na slovesa, byť Vasconcelos redukci /ɛʊ/ na /ɛ/ považuje za fenomén obecnějšího charakteru. Tato redukce je u sloves 2. a 3. třídy mnohem méně frekventovaná než u sloves 1. třídy, nicméně mělo by k ní docházet ve stejných oblastech, kde dochází k redukci diftongu –OU, tedy spíše v oblasti jižních dialektů, což výsledky Cintrových výzkumů potvrzují.

Kromě realizace redukcí pak můžeme u všech těchto diftongů objevit i realizaci disimilací. V případě diftongu /oʊ/ tak dojde ke změně na /oφ/ (např. v oblasti Beira Baixa). Tato realizace pak odráží fakt, že diftong /oʊ/ prošel v 18. století dvojím vývojem – buď došlo k jeho redukci (která nakonec převážila a stala se součástí dnešní normativní portugalštiny) nebo k jeho disimilaci na /oφ/, což je varianta, která se

v normativním jazyce zachovala pouze u některých podstatných jmen (existují tedy dublety TOIRO – TOURO, LOIÇA – LOUÇA atd.), ovšem v dialektech je jeho výskyt podstatně frekventovanější a objeví se tudíž také u koncovky slovesa ve 3. os. j. č. minulého času.

U diftongu –EU se pak můžeme v téže oblasti (tedy Beira Baixa) setkat s jeho disimilací na /εφ/, která je v tomto případě čistým dialektismem, neboť ani z historického hlediska nikdy nepředstavovala rovnocennou variantu k realizaci /εω/. Další varianta disimilace, která se u diftongu /εω/ objeví, je jeho disimilace na /ιω/ (tj. ele COMEU → ele COMIU). V tomto případě však můžeme hovořit spíše o záměně konjugačních paradigmat u sloves 2. a 3. třídy, protože u diftongu /ιω/ u sloves 3. třídy dochází přesně k opačné disimilaci, tedy k nahrazení diftongem /εω/ (tj. ele PARTIU → ele PARTEU). Tyto varianty jsou pak zachyceny v oblasti Trás os Montes, u hranic se Španělskem, a na sever od Porta, tedy v oblasti Minho, pro obě z nichž je problém záměny osob a záměny flekčních paradigmat poměrně typický.

7.3 Varianty slovesné flexe u 1. os. mn. č.

Změny, které probíhají u 1. os. mn. č. jsou asi nejkompexnější, neboť pod vlivem fonetických alternací koncovky dochází druhotně k splývání a záměnám několika různých časů, způsobů a flekčních paradigmat.

Nejčastější a také asi nejzajímavější změnou je záměna tematické samohlásky v koncovách –ÁMOS, -EMOS, -IMOS. U 1. slovesné třídy je nejčastější záměna koncovky –ÁMOS /αμωΣ/ za /εμωΣ/, (tedy např. FALÁMOS → FALEMOS) ke které může dojít kromě minulého času i v čase přítomném, a krom toho není vždy zaznamenána jen u 1. os. mn.č., ale často i u jiných osob (hlavně 2. os. mn. č.), takže se opět jedná o poměrně široký fenomén.

Tato záměna se většinou vysvětluje snahou o analogii s konjugačním paradigmatem 2. slovesné třídy (což považujeme za méně pravděpodobné, vzhledem k tomu, že za

dominantní a tudíž vlivnější se v jazyce považuje spíše třída první) či snahou o větší odlišení 1. os. mn. č. v přítomném čase prostém a v minulém čase prostém (které se v důsledku liší jen stupněm otevřenosti tematické samohlásky A, kdy v přítomném čase máme /a/, zatímco v minulém čase máme /α/), což považujeme za pravděpodobnější. Hlavní problém s ní spojený však je, že díky ní vlastně dojde k záměně tvaru slovesa v minulém čase prostém s jeho tvarem v konjunktivu přítomného času, takže se nabízí otázka, zda se jedná o pouhou fonetickou alternaci, která způsobí náhodné splynutí těchto dvou tvarů, nebo zda se jedná o nahrazení tvaru času minulého tvarem konjunktivu přítomného času. Odpověď na tuto otázku pak najdeme u tvarů konjunktivu, které v lokalitách, kde se tato záměna realizuje (tedy hlavně ve středním a severním Portugalsku), velmi často vykazují změny, z nichž je evidentní snaha slovesné tvary minulého času a konjunktivu, které náhodně splynuly, opět odlišit. Jednou z těchto změn, asi tou nejfrekventovanější, je posun přízvuku u konjunktivu z koncovky na kořen slova (tedy např. FALEMOS → FÁLEMOS). Díky tomu pak daná lokalita disponuje dvěma tvary, které nelze zaměnit – 1. os. mn. č. v minulém čase prostém se realizuje jako FALEMOS /φα:λεμυΣ/, zatímco konjunktiv přítomného času jako FÁLEMOS /:φαλ□μυΣ/. Další možnou změnou umožňující odlišení mezi tvary konjunktivu a minulého času prostého, je pak třeba změna koncovky konjunktivu, který místo /εμυΣ/ začne vykazovat koncovku /αμυΣ/, čímž vlastně dojde k prohození těchto dvou časů (tedy minulý čas začne užívat koncovky konjunktivu – nós /φα:λεμυΣ/, zatímco konjunktiv začne užívat koncovky minulého času prostého – nós /φα:λαμυΣ/).

Na této záměně jsme tedy názorně předvedli, jak komplexní mohou být záměny samohlásek u 1. os. mn. č. a jak daleký mohou mít vliv i na tvoření jiných časů. Podobně komplexní jsou totiž i další samohláskové variace, na které u této osoby narazíme. Další z nich je u sloves 1. konjugace v oblasti Trás os Montes třeba záměna koncovky /αμυΣ/ za /αμυΣ/, kdy pro změnu slovesa v minulém čase převezmou koncovku sloves v čase přítomném a dojde tak ke splynutí těchto dvou časů. A také u sloves 2. a 3. konjugace dochází k alternacím samohlásky, které druhotně vedou ke splynutí s tvarem slovesa v jiném čase, byť v tomto případě není výskyt této záměny tak hojný, jako je tomu u

záměny –ÁMOS → –EMOS, která je v dizertačních pracích dokumentována prakticky na celém území Portugalska. V jejich případě je zaznamenána pouze v oblasti Trás os Montes, kde dochází k záměně koncovek /εμυΣ/ a /ιμυΣ/ za /αμυΣ/, což v důsledku vede samozřejmě k tomu, že tvar minulého času prostého opět splyne s tvarem konjunktivu.

Záměny tematické samohlásky však nejsou jedinými zachycenými změnami. Další změnou, která se může na koncovce 1. os. mn. č. vyskytnout, je záměna souhlásky v koncovce – nejčastější z nich je záměna –MOS → –MES, ale můžeme narazit také na variantu –MOS → –NOS. Záměnu –MOS → –MES najdeme v tradičně konzervativních oblastech jako je Trás os Montes či oblast Portalegre a Castelo Branco a pozoruhodné na této záměně je to, že přestože koncovka –MOS se u 1. os. j. č. objevuje ve všech časech, tak k záměně dochází pouze u některých časů, hlavně konjunktivu a právě minulého času prostého. Záměna –MOS → –NOS se pak objevuje v těch stejných oblastech, ovšem spíše než u minulého času prostého ji najdeme u imperfekta, osobního infinitivu a konjunktivů.

Poslední z variant realizace koncovky 1. os. mn. č., která stojí za povšimnutí, je vkládání souhlásky R před koncovku –MOS u všech typů slovesa (tedy pravidelných i nepravidelných), čímž z tvaru např. FALÁMOS dostaneme tvar FALARMOS. Tato změna se objevuje hlavně v oblasti provincie Ribatejo a v okolí Portalegre, tedy opět ve středním Portugalsku, v případě Portalegre v oblasti, která je na jazykové varianty jedna z nejbohatších. Zajímavé na této změně je to, že v případě pravidelných sloves pak vlastně vede ke splynutí tvaru osobního infinitivu a minulého času prostého, zatímco u sloves nepravidelných vede druhotně ke splynutí tvaru minulého času prostého s konjunktivem futura (např. min. čas prostý - nós VIEMOS → VIERMOS). Nedá se však předpokládat, že by se jednalo o záměnu těchto dvou tvarů, spíše se jedná o interferenci s předminulým časem prostým, který je v regionálních variantách portugalského velmi oblíbený a často nahrazuje tvary času minulého. Tvar FALARMOS tak bývá často vysvětlován jako jakýsi kompromis mezi těmito dvěma časy, který vznikl zkřížením tvarů minulého času prostého FALÁMOS a předminulého času prostého FALÁRAMOS.

7.4 Varianty slovesné flexe u 2. os. mn. č.

2. os. mn. č. představuje osobu asi nejproblematictější, což je dáno hlavně tím, že z normativního jazyka zcela vymizela a byla nahrazena 3. os. mn. č. Nicméně je třeba podotknout, že její vymizení je jevem poměrně nedávným. Na konci 15. století nejen že byla běžně používána, ale teprve se řešila její fonetická podoba, kdy se latině bližší tvar přítomného času prostého, např. AMADES, měnil po vypadnutí intervokálního –D na AMAIS. V 18. století pak Madureira Feijo zmiňuje zachování –D v 2. os. mn. č. jako archaismus typický pro nevzdělané vrstvy (Feijo [1734] 1814: 144), což potvrzuje, že 2. os. mn. č. byla v té době nadále běžně používána. Vasconcelos na konci 19. století ovšem tvrdí, že tato osoba už se nevyskytuje ani v jižních dialektech (tedy dialektech, které jsou podstatně bližší normativnímu jazyku než ty severní) (Vasconcelos [1901] 1987:113), což znamená, že v té době už muselo být její vymizení z normy dávno dokončeno. Dá se tedy časově zařadit na konec 18. století a počátek 19. století.

Z tohoto důvodu už nicméně pouhý výskyt této osoby v regionálních variantách portugalštiny svědčí o archaickém charakteru dané varianty. Není proto nijak překvapivé, že na jih od řeky Tejo se s touto osobou prakticky nesetkáme (pomineme-li tedy tradičně specifickou podoblast Beira Baixa a Alto Alentejo, tedy okolí měst Portalegre a Castelo Branco, která Tejo směrem k jihu částečně přesahuje, ovšem jazykově dle Cintry spadá pod dialekty severní). V okolí Lisabonu a v jižní části provincie Estremadura však můžeme narazit na poněkud kuriózní fenomén – tvar slovesa 2. os. mn. č. sice vymizel a je nahrazen 3. os. mn. č., ale zájmeno 2. os. mn. č. se zachovalo a kombinuje se buď s 3. os. j. č. nebo dokonce s 1. os. mn. č. Dostaneme tedy varianty vós TOSSIU případně vós TEMOS, které svědčí přesně o tom, že VÓS z jazyka ještě zcela nevymizelo, ale tvar slovesa 2. os. mn. č. ano, čímž se ztratil pojem o jeho adekvátním použití.¹³⁸

¹³⁸ Že zájmena 2. os. mn. č. přežívají v jazyce podstatně déle než slovesný tvar téže osoby je doloženo i faktem, že mezi nepřímými zájmeny jak 3. tak 4. pádu dodnes přežívá a aktivně se používá tvar VOS, stejně jako je dodnes součástí normativního jazyka přivlastňovací zájmeno VOSSO.

Podíváme-li se na zeměpisné varianty realizace této osoby, pak největší variabilitu koncovek nalezneme v přítomném čase, kde se velmi často zachovávají právě různé podoby archaické koncovky obsahující –D v intervokální pozici. U minulého času tolik změn nenajdeme a pokud ano, tak jsou dvojího typu. Buď odráží vliv sousedního jazyka (v případě této osoby v minulém čase konkrétně španělštiny) nebo - jak už bylo řečeno v kapitole 7.1 – jsou tyto změny pravděpodobně propojeny s realizací 2. os. j. č. a snaží se zabránit splynutí těchto dvou osob.

Za nejčastější zeměpisně příznakovou realizaci koncovky 2. os. mn. č. považuje Vasconcelos varianty –ÁSTEIS/- ÉSTEIS/- ÍSTEIS (např. vós FALASTES → vós FALÁSTEIS, vós COMESTES → vós COMÉSTEIS a vós PARTISTES → vós PARTÍSTEIS), nspecifikuje však oblast jejich výskytu (Vasconcelos [1901] 1987: 113). Vzhledem k tomu, že se zde jedná o naprosto jednoznačný vliv španělských koncovek (s výjimkou toho, že španělština pro 2. a 3. konjugaci používá stejnou koncovku –ISTEIS, zatímco regionální varianty portugalštiny i tady dodržují rozdíl mezi těmito dvěma konjugačními paradigmaty a každému zachovávají jeho tematickou samohlásku), se však dalo očekávat to, co potvrdily dizertační práce i Cintroy dotazníky – že tyto realizace v Portugalsku najdeme hlavně u hranic se Španělskem a nejčastěji pak okolo hranice v Trás os Montes a Beiře, tedy opět v těch oblastech, které jsou jazykově nejkonzervativnější. Jelikož pak v těchto oblastech dochází, tak jako všude jinde v Portugalsku, k přidání –S k 2. os. j. č., slouží tyto španělské varianty koncovek v důsledku zároveň k odlišení obou osob.

Čistě jako prostředek k odlišení druhých osob v jednotném a množném čísle se pak bere změna, která probíhá hlavně v Beiře, ale také v Trás os Montes, a to je nazalizace samohlásky předcházející před koncovkou –S.¹³⁹ 2. os. mn. č. od slovesa např. VER se pak realizuje místo /:ɐɪ̯ɪ̯ɪ̯ɪ̯/ jako /:ɐɪ̯ɪ̯ɪ̯ɪ̯ɪ̯/, díky čemuž se ke 2. os. j. č. může přidat koncovka –S a sloveso VER se realizuje jako /:ɐɪ̯ɪ̯ɪ̯ɪ̯ɪ̯/, aniž by došlo ke splynutí těchto osob.

¹³⁹ Nazalizace je pro tento region coby diferenciativní prostředek symptomatická, objevuje se zde i u 1. os. j. č. nepravidelných i pravidelných sloves.

7.5 Varianty slovesné flexe u 3. os. mn. č.

Změny, které probíhají u 3. os. mn. č. jsou de facto pouze charakteru fonetického a dotýkají se realizace nosového diftongu, na který tato osoba vždy končí. Varianty, které se v rámci jeho realizací objevují, pak v drtivé většině odráží historický vývoj těchto diftongů, který byl poměrně komplikovaný a provázený mnoha analogiemi.

Vzhledem k fonetickému charakteru změn je u této osoby zbytečné rozlišovat mezi změnami typickými pro minulý čas prostý, přítomný čas prostý či konjunktiv přítomného času, protože ve všech časech se v závislosti na typu slovesné třídy objevují pouze dva nosové diftongy, jejichž realizace podstupuje fonetické alternace, a to diftongy -AM a -EM a na tom, ve kterém čase či u které slovesné třídy se zrovna objeví, jen málokdy záleží. Jinak řečeno, je jen minimum změn, kde by se např. nosový diftong -AM realizoval v minulém čase prostém jinak než v přítomném čase prostém.

Dalším problémem těchto koncovek je fakt, že jejich výslovnost je velmi nestabilní, tj. v jedné lokalitě se u téhož diftongu a téhož času může objevit třeba i pět různých realizací; je pak proto velmi obtížné určit, kterou z nich můžeme v dané oblasti považovat za dominantní. Z toho důvodu je také velmi náročné systematizovat tyto realizace podle jejich distribuce a určit, zda je některá z nich příznačná pro konkrétní zeměpisnou oblast. Pokusíme-li se nicméně alespoň identifikovat základní procesy, které tyto dvě koncovky podstoupí, pak jsou v podstatě čtyři – redukce diftongu na nosovou samohlásku, jeho redukce následovaná ztrátou nosovosti, zachování diftongu doprovázené ztrátou nosovosti a nakonec záměna diftongů.

7.5.1 Redukce diftongu na nosovou samohlásku

První z nich je monotongace diftongu se zachováním nosovosti samohlásky (např. FICAM /:φικα)ω/ → /:φικα/). Tato realizace patří asi k nejčastějším a zahrnuje nejen redukci diftongu, ale často také záměnu samohlásky. Nemusí to tak být vždy /α/, které

bude výsledkem této monotongace u diftongu –AM, a /ε)/, které bude výsledkem redukce u diftongu –EM. U diftongu –AM narazíme na velmi pestrá škála možných výsledných samohlásek - počínaje /o)/ (jedna z nejtradičnějších realizací, představující de facto archaickou výslovnost tohoto diftongu, která se dodnes zachovala v jazykově konzervativních oblastech jako je Minho, Trás os Montes a v okolí Portalegre), přes /u)/ (typické opět pro severní varianty jazyka, ale objevující se také v provincii Beira, zejména v okolí Portalegre) až po /ɨ)/ (varianta dle Vasconcelose typická pro Trás os Montes, ovšem v dizertačních pracích a Cintrových dotaznících potvrzená spíše v oblasti středního Portugalska, hlavně v okolí Portalegre).

Při monotongaci diftongu –EM pak narazíme na dvě možné realizace – buď je to realizace /ε)/ (která by podle Vasconcelose měla jednoznačně dominovat v Alentejo a Algarve (Vasconcelos [1901] 1987: 114), ale podle Cintrových dotazníků její výskyt značně překračuje hranice jižních dialektů a je velmi běžnou variantou až po řeku Douro, tedy v celém středním Portugalsku), nebo je to realizace /ɨ)/, kterou Vasconcelos umísťuje do provincie Estremadura a do dialektologické podoblasti Beira Baixa a Alto Alentejo, což závěry dizertačních prací a Cintrových dotazníků zcela potvrzují. Povšimněme si tedy, že realizace /ɨ)/ je v regionu Beira Baixa a Alto Alentejo běžnou realizací jak diftongu –AM, tak diftongu –EM, takže prakticky dochází ke splynutí všech koncovek 3. os. mn. č. a tudíž v přítomném čase i úplnému setření rozdílu mezi způsobem oznamovacím a spojovacím (konjunktivem).

7.5.2 Redukce diftongu a ztráta nosovosti

Druhý proces představuje monotongace diftongu a následná ztráta nosovosti samohlásky (např. FALARAM /φα:λαρα)ω/ → /φα:λαρυ/). I ten patří k poměrně běžným realizacím a u obou diftongů přináší dvě možné varianty. U diftongu –AM je to v první řadě redukce na /u)/, což je varianta svou distribucí poměrně zajímavá. Vasconcelos (Vasconcelos [1901] 1987: 114) a Cuesta (Cuesta [1971] 1989: 55) ji umísťují výlučně do oblasti severního Portugalska, mezi řeky Douro a Minho, ovšem dizertační práce a Cintrové dotazníky ukázaly, že fenomén se nevyskytuje zdaleka jen v provincii Minho, ale také

v okolí Lisabonu a hlavně pak v oblasti Algarve, tedy na úplném jihu Portugalska. Varianta /u/ tak představuje realizaci, která má mezi všemi zachycenými fenomény asi nejextrémnější distribuci, neboť pomineme-li oblast Lisabonu, kde se vyskytuje spíše sporadicky, tak je zaznamenána na úplně opačných koncích Portugalska a přitom v obou případech (tedy jak v Minho, tak v Algarve) poměrně hojně.

Další možnou realizací diftongu –AM je pak jeho redukce na /α/ která je také fenoménem poměrně zajímavým, neboť touto redukcí dojde vlastně ke splynutí 3. os. j. č. a 3. os. mn. č., a proto bývá často popisována spíše jako záměna těchto dvou osob než jako fonetická alternativa výslovnosti diftongu –AM. Nicméně je to fenomén poměrně řídký, dokumentovaný pouze sporadicky v okolí Lisabonu a v okolí Portalegre, takže hovořit o systematickém výskytu by bylo dosti násilné.

U diftongu –EM pak byl tento typ redukce zaznamenán také, ovšem v podstatně menší míře. Setkáme se s realizací /ɨ/, kterou Vasconcelos určuje jako velmi frekventovanou realizaci v Trás os Montes (Vasconcelos [1901] 1987: 114), ovšem dotazníky a dizertační práce ji zachytí jen velmi okrajově a to navíc v oblasti Lisabonu a Portalegre, a dále s realizací /ε/ případně /ɛ̃/, jejíž výskyt se předpokládá v Minho a obecně na západním pobřeží Portugalska až k Lisabonu, a je tam také potvrzen Cintrovými dotazníky.¹⁴⁰

7.5.3 Zachování diftongu a ztráta nosovosti

Třetím procesem je zachování diftongu doprovázená ztrátou jeho nosovosti (např. PARTEM /:παρτα)φ/ → /:παρταφ/). Tento proces byl zaznamenán pouze u koncového diftongu –EM, který byl realizován jako /εφ/ nebo /αφ/. Distribuce této realizace je však absolutně nesystematická, neboť tato varianta je u Cintry zachycena de facto pouze ve třech lokalitách spadajících do třech různých oblastí (Portalegre, Coimbra a Faro), takže

¹⁴⁰ Za připomínku stojí, že některé z těchto redukcí diftongů, jako třeba právě tato, jsou v daných oblastech obecným fonetickým jevem a dochází k nim i u jiných slovních druhů než u sloves. V Minho tak běžně narazíme na realizace jako např. virgem /:BɪpZɛ̃/.

opět můžeme těžko hovořit o nějakém jednotném fenoménu specifickém pro konkrétní region.

7.5.4 Záměna diftongů

Za poslední proces pak můžeme považovat záměnu za zcela odlišný diftong, tedy diftong, který obsahuje odlišnou polosamohlásku a je tudíž příznačný pro jiné konjugační paradigma. To znamená, že třeba v případě 1. slovesné třídy v minulém či přítomném čase prostém se koncový diftong /α)ω/ bude realizovat jako /α)φ/. Následně pak tyto diftongy velmi často projdou jednou z předchozích tří změn (např. v Algarve monotongací – eles ESPREITARAM /ιΣπραφ:ταρα)ω/ → /Σπρε:ταρε)/), čímž sice odpadne semivokalický element klíčový pro určení typu diftongu, nicméně samohláska, která zůstane, dává poměrně jasně najevo, že došlo k záměně koncovek typických u 1. slovesné třídy pro časy indikativní a konjunktivní.¹⁴¹

K této záměně dochází jak u diftongu –AM, tak u diftongu –EM. Diftong –AM pak může být realizovaný jako /ε)φ/, kde je záměna za fonetickou realizaci diftongu –EM zcela evidentní, a v této podobě se objevuje zejména v provinciích Alentejo a Algarve. Stejně tak pak může dojít k monotongaci tohoto diftongu na /ε)/, což je pro tuto oblast snad ještě typičtější, a kromě ní se tato varianta nezdá objevovat i v dialektologické podoblasti Beira Baixa a Alto Alentejo. Zaznamenány jsou pak dále i redukce se ztrátou nosovosti a to do podoby zavřeného středního /□/, se kterou se můžeme setkat v okolí Lisabonu a ve středním Portugalsku. Tato realizace je však ve srovnání s předchozími velmi sporadická.

Diftong –EM naproti tomu zaznamenává realizaci /α)ω/, která je však ve srovnání s výskytem záměny diftongů u diftongu –AM poměrně řídká. Podle výsledků vzešlých z dizertačních prací a Cintrových dotazníků by se nicméně dala lokalizovat do oblasti Beira Baixa u hranic se Španělskem a v menší míře do okolí Lisabonu a do provincií Alentejo a Algarve. Neméně řídký je pak výskyt této varianty v její redukované podobě,

¹⁴¹ Nikoli však už k záměně časů samotných – koncovka –ARAM, byť realizovaná jako –AREM, není sama o sobě koncovkou konjunktivu přítomného (ani žádného jiného) času.

tedy /α/, která je zaznamenána v několika individuálních případech v oblasti středního Portugalska. Navzdory malé četnosti výskytu však potvrzuje, že záměna koncovek –AM za –EM a obráceně je jev typický hlavně pro jižní Portugalsko a částečně také pro oblast provincie Beira, zejména pak pro podoblast Beira Baixa a Alto Alentejo.

8. Závěr

V této práci jsme se pokusili přispět k hlubšímu studiu regionálních variant portugalštiny pojednáním o verbální flexi a jejich podobách v 1. os. j. č. minulého času prostého. Na základě dostupného materiálu jsme za tímto účelem sestavili korpus systematicky zpracovávající údaje o slovesné flexi, který dosud neexistoval a tudíž všechny předchozí poznatky o regionálních variantách slovesné flexe pramenily spíše z náhodně podchycených jevů. Na jeho základě jsme pak přistoupili k označení existujících zeměpisných variací flexe, jejich charakterizaci, popisu jejich pravděpodobného vzniku a vývoje a určení jejich zeměpisné distribuce, abychom následně mohli porovnat výsledky tohoto zkoumání se závěry, ke kterým došli lingvisté (hlavně pak José Leite de Vasconcelos) dříve a zjistit, zda došlo k nějakým změnám, tedy zda se v korpusu vyskytly alternace, které předtím zachyceny nebyly, případně přesněji určit zeměpisnou distribuci jevů, které už zaznamenány byly, a podívat se, zda v jejich distribuci došlo k nějakému posunu.

Ve snaze charakterizovat jevy, které se v korpusu objevily, jsme narazili na určitá úskalí. U mnohých jevů není zcela jednoznačné, zda se jedná o jev charakteru fonetického, morfologického či dokonce syntaktického; jinak řečeno, daný jev zasáhne dvě až tři jazykové roviny a jen s obtížemi můžeme určit, na které z nich přesně můžeme najít jeho původ. Pro názornost uveďme příklad, který sice přímo nesouvisí s 1. os. j. č., ale přesně odráží toto propojení jazykových rovin. U severní hranice s Galicií se často setkáváme se spojením typu „Eles ladra.“, tedy s tvarem zájmena ve 3. os. mn. č. kombinovaného se slovesem ve tvaru 3. os. j. č. Tento jev pak můžeme teoreticky chápat třemi způsoby. Jednak jako jev čistě fonetický, kdy u diftongu / α o/ došlo k jeho redukci a následné ztrátě nosovosti, čímž shodou okolností splynul slovesný tvar 3. os. mn. č. s tvarem 3. os. j. č. Dále se však můžeme na jev dívat jako na záměnu tvaru 3. os. mn. č. za tvar 3. os. j. č., čili jako na morfologickou záměnu dvou různých osob, což je jev v rámci regionálních variant poměrně běžný, jak jsme viděli například u záměny 1. a 3. os. j. č. sloves pravidelných i nepravidelných. Tato záměna pak v důsledku vede ke ztrátě shody v osobě

a čísla mezi podmětem a přísudkem (neboli alternaci na rovině syntaktické), což samo o sobě také představuje na rovině zeměpisných variant portugalštiny samostatný fenomén, a tím se tedy dostáváme k oné trojí možné interpretaci jevu. Vzhledem k tomu, že v oblasti u galicijské hranice jsou všechny tyto tři varianty změn flexe zaznamenány, je pak prakticky nemožné určit, o kterou z nich se v tomto případě konkrétně jedná.

Další obtíž v pokusu o charakterizaci jevů spočívá v jejich vzájemném prolínání a propojování, jak bylo během práce několikrát ukázáno. Jestliže u nepravidelných sloves typu TRAZER najdeme v jedné realizaci identického tvaru eu/ele TROUXE jak přidání osobních koncovek, tak změnu otevřenosti samohlásky či diftongu v kořeni, a k tomu všemu případně třeba i nazalizaci této samohlásky, je opět prakticky nemožné zjistit, která z těchto tří zmíněných alternací má primárně morfologickou funkci výrazněji odlišit 1. a 3. os. j. č. a která představuje pouhou fonetickou změnu.

Navzdory těmto těžkostem se však domníváme, že u realizace 1. os. j. č. (ale nejen u ní, totéž bude platit také pro všechny ostatní osoby) je možné vyčlenit tři typy změn: změny rázu fonetického, morfologického a morfo-fonologického.

Za změny rázu fonetického považujeme ty, kde odlišná fonetická realizace koncovky slovesa nijak neovlivňuje jeho flekční paradigma a představuje pouze jednu z možných alternativ její výslovnosti. Tyto změny jsou zpravidla obecnějšího charakteru, tj. nedotýkají se pouze slovesné koncovky, ale objevují se ve všech slovech obsahujících samohlásku či diftong typické pro danou koncovku. Vyskytují se proto nejčastěji u pravidelných sloves a vznikají většinou analogií s jiným konjugačním paradigmatickým (často paradigmatickým sloves nepravidelných), nebo odráží historický vývoj daného tvaru, tedy jeho archaičtější realizaci. Mezi tyto změny můžeme zařadit řešení diftongu -EI u koncovky 1. os. j. č. sloves 1. třídy buď monotongací na -E nebo disimilací na /αφ/, dále pak třeba nazalizaci koncovky 1. os. j. č. u 2. a 3. slovesné třídy vzniklou analogicky s tímž fenoménem u nepravidelných sloves, případně také váhání mezi diftongem a hiátem u 1. os. j. č. sloves 2. a 3. třídy typu MOER či CAIR, ale také vkládání enklitického -I

jako koncovky nepravidelných sloves¹⁴² nebo, zahrneme-li do tohoto výčtu u jiné slovesné osoby, třeba veškeré realizace koncovek -AM a -EM u 3. os. mn. č.

Mezi změny rázu morfologického řadíme ty, u kterých nevznikne pouhá fonetická alternativa jejich realizace, ale kde je ovlivněno samotné flekční paradigma. Tyto změny bývají důsledkem hlavně analogie s jiným flekčním paradigmatickým, kdy cílem těchto analogií je povětšinou buď uniformizovat stávající flekční paradigma (jak vidíme například u realizace diftongu -EI jako -I, kdy dojde ke spodobě koncovky 1. slovesné třídy s koncovkou sloves 2. a 3. slovesné třídy) nebo je naopak více odlišit, aby byl patrnější rozdíl mezi formálně podobnými tvary osob (což vidíme například u přidání koncovek osoby a čísla k 1. a 3. os. j. č. u nepravidelných sloves, která mají tyto osoby identické). Změny se týkají převážně nepravidelných sloves, i když to nemusí být vždy pravidlem, jak můžeme vidět třeba u již zmíněné realizace 1. os. j. č. sloves 1. třídy, kdy se místo diftongu -EI objeví koncovka -I, díky čemuž v této osobě splynou flekční paradigmata všech tří tříd pravidelných sloves. Další změna, kterou bychom sem mohli přiřadit, je záměna 1. a 3. os. j. č. u pravidelných sloves, která je opět zjevnou analogií, tentokrát s procesy u sloves nepravidelných. V tomto případě nedojde k prolnutí dvou odlišných paradigmat, ale k záměně koncovek v rámci téhož paradigmatu. Samotná záměna 1. a 3. os. j. č. u nepravidelných sloves pak do kategorie morfologických změn spadá samozřejmě taktéž, stejně jako proces přidávání koncovek osoby a čísla k nepravidelným slovesům s identickou 1. a 3. os. j. č., regularizace paradigmat všech osob nepravidelných sloves podle paradigmat sloves pravidelných či třeba přidání koncovky -S k realizaci 2. os. j. č.

Morfo-fonologickými změnami rozumíme procesy, kdy dojde k fonetickým alteracím realizace koncovky či kořene, ovšem tyto fonetické prostředky mají distinktivní funkci na rovině morfologie a jsou užity záměrně, aby napomohly výrazněji odlišit realizaci různých osob v rámci různých časů. U 1. os. j. č., která nás zajímá, tyto změny nejčastěji zasáhnou slovesa nepravidelná s problematickou realizací 1. a 3. os. j. č. a můžeme mezi ně zařadit nazalizaci samohlásky v kořeni u 1. os. j. č. nepravidelných sloves, stejně jako

¹⁴² Byť tento jev může teoreticky mít i distinktivní funkci a přispívat k odlišení 1. a 3. os. j. č.

záměnu flekčních paradigmat u sloves s identickou 1. a 3. os. j. č. či použití archaických tvarů pouze u 1. os. j. č. těchto sloves. Morfo-fonologické procesy jsou pak značně frekventované i u jiných slovesných osob, takže třeba u 2. os. mn. č. se můžeme setkat s nazalizací koncovky odlišující tvar 2. os. mn. č. od tvaru 2. os. j. č. poté, co ke tvaru 2. os. j. č. bylo přidáno redundantní -S. Nebo pak u 1. os. mn. č. můžeme vidět posun přízvuku v konjunktivu jako reakci na změnu tematické samohlásky v koncovce minulého času prostého či přítomného času prostého, která by jinak vedla ke splynutí těchto dvou až tří časů.

Ukázat přesnější zeměpisnou distribuci zachycených jevů nám pak umožnily mapy, kterými jsme chtěli dokázat, zda platí výchozí předpoklady, že morfologické jevy jsou jen těžko vymezenelné a pokud se o nějaké vymezení pokusíme, pak se dobereme toho, že daný jev se vyskytuje buď na celém území Portugalska nebo naopak v omezených izolovaných lokalitách, které nevytváří jednu souvislou podoblast. Vzhledem k tomu, jaké výsledky korpus přinesl, s těmito předpoklady zcela nesouhlasíme. Dá se říci, že jsme neobjevili ani jeden jev, který by se vyskytoval skutečně na celém území Portugalska, pomineme-li tedy koncovku -S u 2. os. j. č., která je však dnes jednak jevem spíše sociologickým než zeměpisným, a jednak nebyla hlavním předmětem našeho zájmu. Stejně tak jsme nezaznamenali mnoho rysů, o kterých by se dalo říci, že se nachází v izolovaných od sebe značně vzdálených lokalitách – toto tvrzení by bylo pravdivé snad jen v případě realizace diftongu /α)ω/ u 3. os. mn. č. jako /v/, kterou nalezneme v provincii Minho a potom až v Algarve. Zde však je opět třeba připomenout, že ani 3. os. mn. č. nebyla hlavním předmětem našeho zájmu.

U 1. os. j. č. se tedy ani s jednou z těchto charakteristik lokalizace jevů nesetkáváme, ba právě naopak by se dalo říci, že mnohé z variací 1. os. j. č. jsou velmi přesně lokalizovatelné. K těm bychom počítali například nazalizaci u nepravidelných sloves (nacházející se v oblasti střední Beiry u Portalegre, Castelo Branco a v oblasti pohoří Estrela) či přidání koncovek osoby a čísla, které jsou symptomatické pro Trás os Montes. Stejně tak bychom sem mohli přidat fenomén realizace diftongu -EI jako -I, který je

dnes velmi přesně omezen na oblast Fara a Beji a jen velmi sporadicky přesahuje do oblasti Évory a Setúbalu.

O zbylých změnách, které nemají tak přesnou lokalizaci, však také nemůžeme tvrdit, že jejich výskyt není vymežitelný. Většinou se jedná o jevy obecnějšího fonetického rázu, které spadají do jedné konkrétní – byť rozsáhlé – oblasti, pro kterou je daný jev příznačný, tedy minimálně jsou zařaditelné buď mezi severní nebo jižní dialekty. Toto se týká například monotongace diftongu - EI na - E, typické pro oblast jižních dialektů, nebo diftongu či hiátu u sloves typu MOER, kdy diftong najdeme spíše v jižních dialektech, nebo pak záměny paradigmát u sloves s identickou 1. a 3. os. j. č., kterou najdeme také pouze v oblasti jižních dialektů. Toto dělení pak často respektují i velmi dílčí jevy, jako je například realizace slovesa TRAZER archaickou variantou TROUVER, se kterou se setkáme taktéž výlučně v jižních dialektech.

Díky tomu pak můžeme dospět k dalšímu závěru, že variace sloves zachycená v korpusu nejde napříč dělením dialektů, jak naznačoval předpoklad hovořící o zeměpisné nezařaditelnosti morfologických změn, ale že naopak potvrzuje Cintrův předpoklad existence dvou velkých dialektických oblastí, severní a jižní. Jediná oblast, u které však zůstává určitá pochyba, je oblast středního Portugalska, kterou Cuesta vyčlenila jako samostatnou podoblast oddělující konzervativní sever od progresivnějšího jihu,¹⁴³ zatímco Cintra ji tím, že za klíčovou izoglosu pro oddělení oblastí zvolil realizaci sykavek, přiřadil k dialektům jižním. Změny obecně fonetické (jako je realizace diftongu -EI jako -E) poměrně přesně odpovídají dělení Cintrovu, nicméně zejména u nepravidelných sloves narazíme na několik fenoménů spíše archaického charakteru (např. na zachování archaického diftongu /oφ/ či /ʊφ/ v realizaci 1. os. j. č. minulého času prostého u slovesa TRAZER, či třeba na nazalizaci), které jsou zaznamenány hlavně v oblasti středního Portugalska a vyvstává tedy otázka, zda by střední Portugalsko (potvrdilo se jeho konzervativnější charakter ještě dalšími změnami u jiných slovesných osob a časů) nemělo spadat spíše pod konzervativnější dialekty severní a zda by pak nebylo přesnější za izoglosu oddělující severní a jižní varianty portugalštiny vybrat spíše

¹⁴³ Viz úvodní kapitola této práce.

izoglosu monotongace či zachování diftongu –EI, která zhruba kopíruje řeku Tejo. Toto řešení by navíc podporoval fakt, že monotongace –EI na –E je reálně jediným skutečně dialektickým rysem, kterým jsou jižní dialekty definovány.

Naše snaha porovnat závěry, ke kterým došli lingvisté dříve, s výsledky, které přinesl korpus, neprokázala zásadní inovace či změny. Cintra ve své studii *Nova Proposta de Classificação dos Dialectos Galego-Portugueses* (Cintra 1971: 81 – 116) zmiňuje, jak jej překvapilo zjištění, že od časů Vasconcelosovy studie *Esquisse d'une dialectologie portugaise* se změnilo jen pramálo, a my můžeme o dalších čtyřicet let později konstatovat prakticky totéž. Všechny jevy, které Vasconcelos zmínil jako samostatné fenomény, se v jazyce stále vyskytují, což potvrzuje pojetí portugalštiny coby archaického a velmi konzervativního jazyka, který jen velmi pomalu přijímá změny.

Stejně tak výskyt jevů, které zmiňuje Vasconcelos už v roce 1901, byl až na drobné výjimky prakticky potvrzen. Oblasti, kde se s jevy můžeme setkat, zůstaly téměř nezměněny, došlo nanejvýše k jejich rozšíření či naopak redukci. Rozšíření oblasti výskytu můžeme zaznamenat například u realizace diftongu –EI jako /aɔ/ (kterou Vasconcelos označil jako typickou pro Lisabon a sporadickou na sever od něj, zatímco dnes je tato realizace zachycena hlavně na severu), což je logické, protože ve Vasconcelosově době byl tento jev spíše novinkou, která se navíc šířila směrem z centra, tedy portugalské metropole, na periferii do okrajových provincií. Mnohem frekventovanější je tak spíše zúžení oblasti výskytu jevů, které tak dokumentuje mizející tendenci některých regionálně příznakových variant. Příkladem může být redukce diftongu –EI na –I, kterou Barretto v roce 1671 označí jako typickou pro Ribatejo a Vasconcelos ji rozšíří z Ribateja do Beira Baixa¹⁴⁴ a po celém jihu Portugalska, zatímco Cintrový dotazníky výskyt jevu omezí pouze na oblast Beji a Fara. Stejnou tendenci k mizení vykazuje také fenomén nazalizace u pravidelných i nepravidelných sloves (dnes omezen prakticky pouze na oblast střední Beiry, zatímco Vasconcelos jeho výskyt zmiňuje na celém jihu Portugalska, v Estremaduře a v Beire) či záměna 1. a 3. os. j. č., kterou Cintrový dotazníky zaznamenaly nikoli po celém středním a severním

¹⁴⁴ Viz kapitola 6.1.1.3

Portugalsku, ale pouze v provincii Minho a u španělských hranic v provincii Trás os Montes.

Dá se tak říci, že Vasconcelosovi se už na začátku 20. století podařilo zachytit většinu fenoménů, které se pak vyskytly i v Cintrových dotaznících. V korpusu jsme prakticky nebojevíli rys, který by byl nezmínit už Vasconcelos; jedinou větší inovaci Vasconcelosových závěrů tak spatřujeme v tom, že některé z rysů, které korpus zaznamená poměrně frekventovaně, Vasconcelos nebere jako samostatný fenomén a zmiňuje je pouze okrajově jako individuální odchylku jednotlivých sloves. Jedná se například o vkládání enklitického –I, záměnu konjugačních paradigmat u sloves s identickou 1. a 3. os. j. č. či přidání koncovek osoby a čísla (tedy jak je patrné, jedná se o jevy zasahující nepravidelná slovesa). V těchto případech jsme pak daný jev pojmenovali jako samostatný fenomén, pokusili se jej systematizovat a následně také lokalizovat.

Vrátíme-li se závěrem k Boléovu tvrzení (zmíněnému v úvodu této práce), že portugalština představuje jeden z nejvíce homogenních a konzervativních románských jazyků, musíme konstatovat, že zatímco konzervativnost portugalštiny je regionálními variantami do značné míry potvrzena, v případě nedostatku její variability zejména na rovině morfologie tomu až tak není.

Zeměpisné variace portugalštiny jsou specifické tím, že skutečně poměrně často odráží archaičtější podobu jazyka. To nám dokazuje jednak na obecné rovině všech pět stěžejních rysů, podle kterých Cintra portugalské dialekty klasifikuje, a jednak konkrétně na rovině sloves fenomény jako vkládání enklitického –I, archaické tvary slovesa TRAZER či některé z koncovek osoby a čísla přidávané k 1. a 3. os. j. č. sloves, která tyto dvě osoby mají identické (např. koncovka –O pro 1. os. j. č.). Můžeme tak vidět, že na rovině regionálních variant zůstávají v portugalštině živé ty realizace, které z normativního jazyka vymizely už někdy kolem 15. století.¹⁴⁵

¹⁴⁵ Na druhou stranu se však změny, které jsme na základě diachronního přehledu vývoje sloves v dialektech předpokládali, ne vždy potvrdily. V kapitole 5.2 jsme např. zmínili, že ještě ve staré

Co se však týká nedostatku variability portugalštiny, nedomníváme se, že by portugalština na úrovni diatopické obecně vykazovala nějakou zvláštní homogenitu. Počet změn, které jsme zaznamenali u 1. os. j. č. nepovažujeme za nijak extrémně nízký. Pravdou však je, že změny, které jsme na této osobě zaznamenali, byly do značné míry charakteru fonetického spíše než morfologického, takže budeme-li hovořit o variabilitě na rovině čistě morfologické, může se tedy tato variabilita v portugalštině jevit spíše nízká. Na druhou stranu jsme však byli svědky toho, jak často mají fonetické alternace dopad na rovině morfologické a fungují zde jako diferenciativní prvek, z čehož můžeme vyvodit, že jsou tyto dvě jazykové roviny velmi úzce propojeny a nelze je tudíž zkoumat odděleně. Budeme-li tedy tyto roviny chápat jako nedělitelný celek, pak bude představa homogenity portugalštiny vyvrácena zcela.

portugalštině se jako koncovka 1. os. j. č. pravidelných sloves 2. a 3. třídy objevovalo –EI, očekávali jsme tedy, že některé regionální varianty jazyka tuto realizaci, analogickou s realizací koncovky sloves 1. třídy, uchovají, ale nesetkali jsme se s ní ani jednou. Jedinou funkční analogickou variantou je tak opačné přizpůsobení koncovky sloves 1. třídy koncovce sloves 2. a 3. třídy.

9. Bibliografie

ANDERSON, Stephen 1992, *A-morphous morphology*, Cambridge: Cambridge University Press.

ANDRADE, Ernesto d' 1977, *Aspects de la Phonologie (Générative) du Portugais*, Lisabon: INIC.

ANDRADE, Ernesto d' 1994, *Temas de fonologia*, Lisabon: Colibri.

ANDRADE, Padre Jeronymo Emiliano de 1846, *Regras da Prosodia, e orthographia da lingua portugueza, accomodadas ao uso das escolas de primeiras letras*. Angra de Heroismo: Imprensa do Governo.

BARRETTO, Ioam Franco 1671, *Ortografia da lingva portvgveza*, Lisabon: Officina de Ioam da Costa.

BARROS FERREIRA, Manuela – CARRILHO, Ernestina – LOBO, Maria – SARAMAGO, João – CRUZ, Luísa Segura 1996, „Variação linguística: perspectiva dialectológica“ in FARIA, Isabel Hub – PEDRO, Emília Ribeiro – DUARTE, Inês – GOUVEIA, Carlos A. M. (Org.), *Introdução à Linguística Geral e Portuguesa*, Lisabon: Caminho.

BARROS, João de (1540) 1971, *Gramática da língua Portuguesa*, Lisabon: Publicações da Faculdade de Letras da Universidade de Lisboa.

BOLÉO, Manuel de Paiva. (1950) 1951, „Dialectologia e história da língua – Isoglossas portuguesas“ in *Boletim de Filologia*, svazek XII, Lisabon: Centro de Estudos Filológicos.

BOLÉO, Manuel de Paiva 1974, „Dialectologia e História da Língua“ in *Estudos de Linguística Portuguesa e Românica*, svazek I, Coimbra: Universidade de Coimbra.

BOLÉO, Manuel de Paiva 1974, „O estudo dos falares portugueses, antigos e modernos” in *Estudos de Linguística portuguesa e Românica*, svazek. 1, Coimbra: Universidade de Coimbra.

BOLÉO, Manuel de Paiva - SILVA, Maria Helena Santos (1957) 1962, *O „Mapa dos dialectos e falares de Portugal continental“*, Lisabon: Centro de Estudos Filológicos.

BOLÉO, Manuel de Paiva 1974, „Relações mútuas entre português e espanhol” in *Estudos de Linguística portuguesa e Românica*, svazek 1, Coimbra: Universidade de Coimbra.

BOLÉO, Manuel de Paiva 1974, „Unidade e variedade da língua portuguesa” in *Estudos de Linguística portuguesa e Românica*, svazek 1, Coimbra: Universidade de Coimbra.

CARDEIRA, Esperança 2006, *O Essencial sobre a História do Português*, Lisabon: Caminho.

CARMELO, R. P. M. Fr. Luis do Monte 1767, *Compendio de orthografia*, Lisabon: Officina de Antonio Rodrigues Galhardo.

CASTRO, Ivo 1991, *Curso de história da língua portuguesa*, Lisabon: Universidade Aberta.

CASTRO, Ivo (2004) 2008, *Introdução à História do Português*, Lisabon: Colibri.

CINTRA, Luís F. Lindley 1971, „Nova Proposta de Classificação dos Dialectos Galego-Portugueses” in *Boletim de Filologia* 22, Lisabon: Centro de Estudos Filológicos.

CINTRA, Luís F. Lindley (1983) 1995, *Estudos de Dialectologia Portuguesa*, Lisabon: Livraria Sá da Costa.

COIMBRA, Olga Mata – COIMBRA, Isabel (2000) 2002, *Gramática Activa 1*, Lisabon: LIDEL.

COIMBRA, Olga Mata – COIMBRA, Isabel (2000) 2002, *Gramática Activa 2*, Lisabon: LIDEL.

CUESTA, Pilar Vásquez - LUZ, Maria Albertina Mendes da (1971) 1989, *Gramática da Língua Portuguesa*, Lisabon: Edições 70.

CUNHA, António Geraldo de (1982) 1997, *Dicionário etimológico*, Rio de Janeiro: Nova Fronteira.

CUNHA, Celso - CINTRA, L. F. Lindley (1984) 1999, *Nova Gramática do Português Contemporâneo*, Lisabon: Edições João Sá da Costa.

ČERMÁK, František 2004, *Jazyk a jazykověda*, Praha: Karolinum.

ECO, Umberto 1997, *Jak napsat diplomovou práci*, Olomouc: Votobia.

FARIA, Isabel - PEDRO, Emília Ribeiro – DUARTE, Inês – GOUVEIA, Carlos A. M. 1996, *Introdução à Linguística Geral e Portuguesa*, Lisabon: Caminho.

FEIJO, João de Moraes Madureira (1734) 1804, *Orthographia ou Arte de Escrever, pronunciar com acerto a lingua Portuguesa*, Lisabon: Impressão Regia.

FEIJO, João de Moraes de Madureira (1734) 1818, *Orthographia, ou arte de escrever, e pronunciar com acerto a lingua portugueza*, Lisabon: Typographia Lacerdina.

FERREIRA, Manuela Barros 1994, „Retrospectiva da Dialectologia Portuguesa” in *Revista Internacional de Língua Portuguesa*, č.12, Lisabon: AULP.

FERREIRA, Mauro 1992, *Aprender e Praticar Gramática*, São Paulo: FTD.

GAMA, Padre Caetano Maldonado da 1721, *Regras da lingua portugueza, Espelho da lingua Latina, ou Disposiçam*, Lisabon: Occidental.

GÂNDAVO, Pêro de Magalhães de (1574) 1981, *Regras que ensinam a maneira de escrever e a ortografia da língua portuguesa*, Lisabon: Biblioteca Nacional.

HAVLÍKOVÁ, Marie - ALVES, Carlos Manuel Pinheiro 2003, *Portugalština pro samouky*, Praha: Leda.

JINDROVÁ, Jaroslava - MLÝNKOVÁ Ludmila – SCHALKOVÁ Eva 2001, *Portugalština*, Praha: Leda.

LIÃO, Duarte Nunez do 1576, *Orthographia da lingoa portugvesa*, Lisabon: João Barreira impressor del Rei N.S.

LIÃO, Dvuarte Nvnez de 1606, *Origem da Lingoa Portvgvesa*, Lisabon: Pedro Crasbeeck.

MATEUS, Maria Helena Mira – ANDRADE, Ernesto d’ 2000, *The Phonology of Portuguese*, Oxford: Oxford University Press.

MAIA, Clarinda de Azevedo 1986, *História do Galego-Português. Estado linguístico da Galiza e do Noroeste de Portugal desde o século XIII ao século XVI*, Coimbra: INIC.

MATEUS, Maria Helena Mira - BRITO, Ana – DUARTE, Inês – FARIA, Isabel Hub (1982) 1992, *Gramática da Língua Portuguesa*, Lisabon: Caminho.

MATEUS, Maria Helena Mira - BRITO, Ana – DUARTE, Inês – FARIA, Isabel Hub (1982) 1994, *Gramática da Língua Portuguesa*, Lisboa: Caminho.

MATTOS E SILVA, Rosa Virgínia 1994, *O português arcaico: morfologia e sintaxe*, São Paulo: Contexto.

MOTA, Maria Antónia Coelho da – RODRIGUES, Maria Celeste – SOALHEIRO, Elisabete 2003, „Padrões flexionais nos pretéritos fortes, em PE falado setentrional” in *Razões e Emoção, Miscelânea de estudos em homenagem a Maria Helena Mira Mateus*, Lisabon: I.N. – C.M.

NETO, Serafim da Silva (1957) 1970, *História da Língua Portuguesa*, Rio de Janeiro: Livros de Portugal S/A.

OLIVEIRA, Fernão de (1536) 1871, *Grammatica de linguagem portuguesa*, Porto: Imprensa portuguesa.

PEREIRA, António das Neves 1743, „Ensaio crítico sobre qual seja o uso prudente das palavras de que se servirão os nossos bons Escritores do Seculo XV. e XVI.” in *Memorias de Litteratura Portuguesa*, Lisabon: Academia Real das Sciencias de Lisboa.

PERES, João Andrade - MÓIA, Telmo 1995, *Áreas críticas da língua portuguesa*, Lisboa: Caminho.

PIEL, Joseph Maria 1944, „A flexão verbal do português (estudo de morfologia histórica)” in *BIBLOS*, vol. XX. Coimbra. (staženo z webu Instituto Camões – www.instituto-camoes.pt/conhecer/bases-tematicas/historia-da-lingua-portuguesa.html, 24.6.2011)

SEGURA, Luísa – SARAMAGO, João 2001, „Variedades Dialectais Portuguesas” in MATEUS, Maria Helena Mira (org.), *Caminhos do Português: Exposição Comemorativa do Ano Europeu das Línguas* (catálogo), Lisboa: Biblioteca Nacional.

SOALHEIRO, Elisabete da Loura 2002, *Flexão verbal em Português Europeu: Estudo de padrões flexionais no Português falado no Norte de Portugal com elementos de comparação com o Galego* (dizertační práce), Lisabon.

TEYSSIER, Paul 1994, „Especificidade do Português” in DUARTE, Inês – LEIRIA, Isabel (ed.) 1996, *Actas do Congresso Internacional sobre o Português*, Lisboa: Colibri.

TEYSSIER, Paul (1980) 1997, *História da língua portuguesa*, přek. Celso Cunha, Lisabon: Livraria Sá da Costa.

TLÁSKAL, Jaromír 2006, *Fonetika a fonologie současné evropské portugalštiny*, Praha: Karolinum.

VASCONCELOS, José Leite de (1901) 1987, *Esquisse d'une dialectologie portugaise*, Lisabon:CLUL/INIC.

VASCONCELOS, José Leite de 1900, *Estudos de Philologia Mirandesa I*, Lisabon: Imprensa nacional.

VASCONCELOS, José Leite de 1928, *Opúsculos. Vol. II: Dialectologia*, Coimbra: Imprensa da Universidade.

VASCONCELOS, José Leite de 1929, *Opúsculos. Vol. IV*, Coimbra: Imprensa da Universidade.

VASCONCELOS, José Leite de 1928, *Opúsculos. Vol. VI: Dialectologia*, posmrtné vydání - org. CINTRA, Maria Adelaide Valle, Lisabon: Imprensa Nacional Casa da Moeda.

VÉRA, Alvaro Ferreira de 1631, *Orthographia ov Modo Para Escrever certo na lingua Portuguesa*, Lisabon: Mathias Rodriguez.

WILLIAMS, Edwin B. (1938) 1986, *Do Latim ao Porguguês. Fonologia e Morfologia Históricas da Língua Portuguesa*, přek. Antônio Houaiss, Rio de Janeiro: Tempo Brasileiro.

ZAVADIL, Bohumil 1998, *Vývoj španělského jazyka I.*, Praha: Karolinum.

ZAVADIL, Bohumil 2004, *Vývoj španělského jazyka II.*, Praha: Karolinum.

Dizertační práce

(Dizertační práce nebyly s výjimkou 4 prací (práce J. L. Alves *Ericeira*, práce Monsanto od M. L. C. Buesco, práce *Os falares do Algarve* od C. A. Maia a práce *Os Falares de Herrera e Cedillo* od M. C. Vilhena) publikovány. Za každý bibliografický odkaz přiřadíme číslo, kterému daná práce odpovídá v mapě dizertačních prací.)

ALVES, Joana Lopes (1965) 1993, *Ericeira*, Lisabon: Universidade de Lisboa. (46)

AMORIM, Maria Isabel Nogueira de 1971, *Baião, concelho do distrito do Porto. Estudo de linguagem, etnografia e folclore das suas freguesias*, Coimbra. (12)

BAPTISTA, Cândida da Saudade Costa 1967, *O falar de Escusa*, Lisabon. (54)

BRAGA, Franklim Costa 1971, *Quadrázais. Etnografia e linguagem*, Lisabon. (35)

BRANCO, Alice Pereira 1966, *Covilhã. Contribuição para o estudo da linguagem, etnografia e folclore do concelho*, Coimbra. (31)

BUESCO, Maria Leonor Carvalhão 1961, *Monsanto*, Lisabon: Publicações do Centro de estudos filológicos. (38)

CAPÃO, António Tavares Simões 1959, *A Bairrada. Estudo linguístico, histórico e etnográfico*, Coimbra. (40)

CARRANCHO, Maria Licínia Sacrico dos Santos 1969, *A linguagem dos Pescadores de Lagos*, Lisabon. (63)

CARREIRO, Maria Eduarda Ventura 1948, *Monografia Linguística de Nisa*, Lisabon. (53)

CARVALHO, Maria Armanda da Cunha Albino 1970, *Sátão (Concelho do distrito de Viseu). Estudo da linguagem, etnografia e folclore das suas freguesias*, Coimbra. (29)

CARVALHO, Maria Filomena de Andrade Saraiva de 1974, *Linguagem e folclore do concelho de Meda (Distrito da Guarda). Algumas notas sobre a linguagem da mulher*, Coimbra. (25)

COSTA, Maria Rosa Lila Dias 1957, *Murteira, uma povoação do concelho de Loures*, Lisabon. (48)

CRUZ, Maria Luisa Segura da 1969, *O falar de Odeleite*, Lisabon. (64)

DELGADO, Maria Carolina Saramaga 1970, *O falar de Baleizão*, Lisabon. (60)

FERNANDES, Hirondino da Paixão 1961, *O Parâmio. Contribuição para o estudo da linguagem e etnografia da região bragançana*, Coimbra. (15)

FREITAS, Odília de Jesus 1948, *Estudo do falar de Santa Valha*, Coimbra. (16)

GOUVEIA, Maria de Lourdes 1951, *Estudo linguístico, etnográfico e folclórico da freguesia do Piódão*, Coimbra. (41)

GUERREIRO, António Machado 1968, *Colos*, Lisabon. (59)

LIMA, Maria Alves 1956, *Matosinhos. Contribuição para o estudo da linguagem, etnografia e folclores do concelho*, Coimbra. (9)

MACARA, Maria Corália Carrajola 1964, *O falar dos lavradores e pescadores do concelho de Olhão. Contribuição para o estudo linguístico, etnográfico e folclórico*, Coimbra. (66c)

MAIA, Clarinda de Azevedo 1964, *Os falares fronteiriços do Sabugal e da vizinha região de Xalma e Almedilha*, Coimbra. (34)

MAIA, Clarinda de Azevedo 1975, *Os falares do Algarve*, Coimbra: Revista Portuguesa de Filologia, svazek XVII. (67)

MARQUES, Maria Casimira Almeida 1968, *Azóia*, Lisabon. (47)

MARTINS, Maria José Dias 1954, *Etnografia, linguagem e folclore de pequena região da Beira Baixa*, Lisabon. (37)

MATIAS, Maria de Fátima de Rezende Fernandes 1974, *Bilinguismo e níveis sociolinguísticos numa região luso-espanhola (Concelhos de Alandroal, Campo Maior, Elvas e Olivença)*, Coimbra. (57)

MOURA, Constança da Silva Pires 1960, *Faia, aldeia de concelho de Sernancelhe. Etnografia, Linguagem e Folclore*, Lisabon. (24)

NETTO, Maria Teresa de Mendonça Lino 1945, *A linguagem dos pescadores e lavradores do concelho de Vila do Conde*, Coimbra. (8)

OLIVEIRA, Maria Margarida Gama de 1966, *Malhada Velha (concelho Penela)*, Lisabon. (42)

OLIVEIRA, Manuel Rodrigues de 1948, *A Linguagem de Oliveira de Azemeis*, Coimbra. (21)

PALMA, Branca Marília Seixal 1967, *O falar dos pescadores do Olhão*, Lisabon. (66a)

PAULINO, Maria de Lourdes Semedo 1959, *Arronches*, Lisabon. (56)

PEIXOTO, Maria Ermelinda 1973, *Germil. Notas etnográficas e linguagem*, Lisabon. (3)

PEREIRA, Maria Fernanda Afonso Alves 1973, *O falar de Soajo*, Lisabon. (2)

PEREIRA, Maria Palmira da Silva 1949, *Fafe. Contribuição para o estudo da linguagem, etnografia e folclore do concelho*, Coimbra. (10)

RATINHO, Maria Filipe Mariano 1959, *Monte Gordo. Estudo Etnográfico e Linguístico*, Lisabon. (65)

REINAS, Maria Augusta da Fonseca Monteiro 1967, *Nave de Haver e Alamedilla*, Lisabon. (36)

SALGUEIRO, Mariana de Lourdes 1945, *Contribuições para o estudo linguístico-etnográfico de quatro aldeias: S. Mamede de Riba-Tua, Safres, Amieiro e Franzilhal, pertencentes ao concelho de Alijó*, Coimbra. (19)

SANTOS, Maria José de Moura 1967, *Os falares fronteiriços de Trás-os-Montes*, Coimbra. (18)

SOUSA, Amélia da Conceição Inocêncio de 1955, *Contribuição para uma monografia etnográfica, linguística e folclórica do concelho de Alfândega da Fé*, Coimbra. (20)

VILHENA, Maria da Conceição (1965) 2000, *Falares de Herrera e Cedillo*, Mérida: Indugrafie Artes Gráficas. (71)

Studie, které zpracovávají výsledky Boléových dotazníků (I. L. B.)

(Studie nebyly nikdy publikovány. Často se dokonce jedná o texty psané ručně, které ani neobsahují rok zpracování. Všechny tyto nedatované studie však s jistotou vznikly během 60. a 70. let 20. století. V případě, že tyto studie přinesly informace o verbální flexi, přidali jsme je do Mapy dizertačních prací a přidělili jim samostatné číslo. Jsou pak uvedeny v seznamu lokalit v Mapě dizertačních prací s poznámkou I.B.L. (inquérito linguístico Boléo) a jim přidělené číslo v mapě uvádíme v závorce i v rámci bibliografického odkazu.)

ALEXANDRE, Maria de Guadalupe Transmontano, *Castelo de Vide (Portalegre)*, Coimbra. (73)

BARATA, Judite Carvalheiro Fialho dos Santos 1974, *Montes (Leiria)*, Coimbra.

CARDOSO, João José 1964, *Pilado (Leiria)*, Coimbra.

CARVALHO, Maria Odete Casaca Pedro 1972, *Avessada (Santarém)*, Coimbra.

GONÇALVES, Maria Filomena Ribeiro de Almeida 1988-1989, *Ribeiros. Recolha de um Falar Bogas-de-Baixo*, Lisabon. (80)

CORTESÃO, Judita Dória 1963, *Juromenha (Évora)*, Coimbra.

LEITÃO, Zulmira da Silva 1965, *Balazar (Porto)*, Coimbra. (81)

LOPES, Maria Emidia Abreu Pereira 1964, *Terroso (Porto)*, Coimbra. (82)

MATIAS, Maria de Fátima de Resende Fernandes 1969, *Ouguela (Portalegre)*, Coimbra. (74)

MORENO, Maria de Fátima 1964, *Bajouca de Cima (Leiria)*, Coimbra.

NETO, Maria Benilde Marques 1970, *Lentisqueira (Coimbra)*, Coimbra.

PATRÃO, Ana Maria Cerveira Miranda 1973, *Póvoa das Forçadas (Viseu)*, Coimbra.

PINHEIRO, Maria Luísa de Brito Henriques 1970, *S. Marcos de Ataboeira (Beja)*, Coimbra. (76)

PINTO, Ana Guilhermina Almeida Amaro 1970, *Póvoa de Lousã (Coimbra)*, Coimbra. (78)

RODRIGUES, Maria da Graça Duarte, *Vilgateira (Santarém)*, Coimbra.

SECO, Lurdes Patrício 1993, *Análise de um Inquérito feito em Escalhão*, Lisabon. (79)

SEGURADO, Maria Isabel Piteira 1970, *Monsaráz (Évora)*, Coimbra. (75)

VIDE, Maria Rita da Fonseca 1972, *S. Vicente da Beira (Castelo Branco)*, Coimbra. (77)

VILELA, Mário Augusto do Quinteiro 1966, *Vilarinho da Samardã (Vila Real)*, Coimbra.

Webové stránky:

www.instituto-camoes.pt - webové stránky Instituto Camões

www.clul.ul.pt - webové stránky Centro de Linguística da Universidade de Lisboa

10. Shrnutí v portugalštině

A variação diatópica do português europeu representa um tema que suscita interesse dos linguistas portugueses já há 150 anos. Porém, dentro do estudo da variação geográfica da língua dedicam-se antes de mais ao nível fonético e lexical, enquanto o nível morfológico atrai só pouca atenção.

Foi precisamente por isso que escolhemos a flexão verbal e nomeadamente a realização da 1. pessoa singular do pretérito perfeito simples como o tema principal desta tese. Queríamos mostrar se o português europeu é ao nível morfológico uma língua tão arcaica e geograficamente homogénea, como a descreve Manuel de Paiva Boléo, ou se a sua variação é maior do que se geralmente acha.

Primeiro criámos o corpus de dados dialetais sobre a flexão verbal à base dos inquéritos de Luís F. Lindley Cintra realizados entre os anos 70 e 90 do século XX e à base das teses dialetais escritas principalmente nos anos 50 e 60 do mesmo século. No corpus intentámos não só identificar bem diferentes fenómenos na flexão da 1. ps. sg. do pretérito perfeito simples, descrevendo a sua evolução, senão também os caracterizar para vermos se se trata antes de mais de fenómenos fonéticos ou verdadeiramente morfológicos, e por fim intentámos localizar com a maior precisão possível, a sua distribuição geográfica.

Depois, baseando-nos na obra chave do principal dialetólogo português, José Leite de Vasconcelos, e nos estudos de outros linguistas eminentes como Manuel de Paiva Boléo, Pilar Vásquez Cuesta ou Luís F. Lindley Cintra, comparámos os traços dialetais descritos por eles com os resultados que tinham surgido do corpus para ver se no período de um século houve muitas alterações ou se o português europeu é antes uma língua estável e conservadora.

Chegámos à conclusão que o português europeu é bastante conservador porque a maioria das informações resumidas na obra *Esquisse d'une dialectologie portugaise* de

Vasconcelos, escrita em 1901, continua válida até hoje, com ligeiras alterações geralmente só na distribuição dos fenómenos, na qual se pode notar uma tendência ao desaparecimento dalguns deles.

Quanto à homogeneidade da língua portuguesa, descobrimos que o português europeu é ao nível morfológico relativamente bastante variado, só que muitas das alterações relativas à 1. ps. sg. do pretérito são de caráter fonético mais do que morfológico. Porém, como as mudanças fonéticas têm capacidade de influir o paradigma da flexão verbal e funcionar como traços diferenciadores, consideramos a maioria dos fenómenos de caráter morfo-fonológico e assim os dois níveis da língua, fonético e morfológico, como interligados e inseparáveis.

Palavras chave: Portugal, português europeu, dialetologia, morfologia, dialetos, flexão verbal, mapas dialetológicos

Klíčová slova: Portugalsko, evropská portugalština, dialektologie, morfologie, dialekty, slovesná flexe, dialektologické mapy